فەرهەنگی زاراوەی

ئەدەبی و رەخنەیی

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی رۆشنبیریی و لاوان
بەرێوەبەرێتیی گشتیی رۆژنامەنووسیی و چاپ و بلاٌوکردنەوە
بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بلاٌوکردنەوەی سلێمانی

بەڕێوەبەرێتیی
چاپ و بڵاوکردنەوەی
سلێمانی

فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی

نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

سلێمانی

٢٠١١

فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی

- نووسەر: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
- بابەت: لێکۆڵینەوە
- پیتچنی: نووسەر
- هەڵەچنی: چۆمان عادل
- نەخشەسازیی بەرگ: جەبار سابیر
- نەخشەسازیی ناوەوە: چۆمان عادل
- سەرپەرشتیاری چاپ: کارزان عەبدوڵلاّ
- قەبارەی کتێب: ٢/١ A4
- زنجیرەی گشتیی کتێب: (٨٢٢)
- تیراژ : (٧٥٠) دانە
- چاپ: چاپخانەی بینایی
- نرخ: (٥٠٠٠) دینار
- ژمارەی سپاردنی (٢٢٦٣)ی ساڵی ٢٠١١ی وەزارەتی رۆشـنبیریی و لاوانی دراوەتێ.

بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی
گردی ئەندازیاران- بەرامبەر کوردستانی نوێ
ژمارەی تەلەفۆن: 3301949

نـــاوەڕۆک

پێشەکی ١١

١- تیۆری ئەدەبی ١٩

٢- رەخنەی ئەدەبی ٢٥

٣- مێژووی ئەدەبی ٣٣

٤- ژانرە ئەدەبییەکان ٣٩

٥- ئەدەبی بەراوردکاریی........................ ٤٦

٦- شێوازگەریی........................ ٥٤

٧- بونیادگەریی........................ ٦٠

٨- بونیادگەریی پێکهێنەرانە........................ ٦٧

٩- سانکرۆنی و دیاکرۆنی........................ ٧٥

١٠- دەقاوێزان........................ ٧٨

١١- سیمیۆلۆژیا........................ ٨٥

١٢- هێرمینیۆتیکا........................ ٩٢

١٣- تیۆری وەرگرتن........................ ٩٨

١٤- هەڵوەشاندنەوە........................ ١٠٦

١٥- رەخنەی سایکۆلۆژی- یان سایکۆلۆژیای ئەدەب..... ١١٣

١٦- رەخنەی سۆسیۆلۆژی- یان سۆسیۆلۆژیای ئەدەب.... ١٢٦

١٧- سۆسیۆزمانەوانیی و سۆسیۆلۆژیای زمان............. ١٣٩

١٨- رەخنەی رۆشنبیریی........................ ١٤٥

١٩- رەخنەی فێمینیستیی........................ ١٥٢

٢٠- جێندەر........................ ١٦٠

٢١- باوکسالاریی........................ ١٦٧

٢٢- پۆرنۆگرافی- یان ئەدەبی سێکسی........ ١٧٢

٢٣- ئەفسانە........................ ١٧٧

٢٤- ئەفسانەی ئەدۆنیس و ڤینۆس............. ١٨٣

٢٥- ئیستاتیکا........................ ١٨٨

٢٦- وێنەی شیعریی........................ ١٩٣

٢٧- شیعری ئازاد........................ ١٩٨

٢٨- پەخشانە شیعر........................ ٢٠٣

٢٩- سیمبۆلیزم- هێماگەریی........................ ٢٠٨

٣٠- فۆرمالیزم- شێوەگەریی........................ ٢١٤

٣١- ناراتۆلۆجی- زانستی گێڕانەوە........ ٢٢٠

٣٢- رۆمان........................ ٢٢٦

٣٣- شەپۆلی هۆش........................ ٢٣٣

٣٤- تیشکۆسازیی........................ ٢٣٦

٣٥- چیرۆکبێژ........................ ٢٤١

٣٦- بۆگێڕەوە.. ٢٥٣
٣٧- ریالیزمی سیحریی......................... ٢٥٧
٣٨- فەنتازیا... ٢٦٢
٣٩- بیۆگرافیا و ئۆتۆبیۆگرافی............. ٢٦٨
٤٠- خۆرهەڵاتناسیی............................. ٢٧٤
٤١- خۆرئاواناسیی................................ ٢٨١
٤٢- رۆشنگەریی................................... ٢٩١
٤٣- تێرمینۆلۆژی- زانستی زاراوە............ ٢٩٨
٤٤- ئیپستیمۆلۆژیا و دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی.... ٣٠٥
٤٥- فینۆمینۆلۆژی............................ ٣١٤
٤٦- پارادیگم.................................. ٣٢١
٤٧- پراگماتیزم................................ ٣٢٤
٤٨- کەرنەڤاڵ................................ ٣٢٦
٤٩- یۆتۆپیا.................................... ٣٣٠
٥٠- ئارکیۆلۆجیا............................. ٣٣٦
٥١- نۆستالجیا................................ ٣٣٨
٥٢- هیومانیزم............................... ٣٣٩
٥٣- دەقی کراوە............................. ٣٤٥
٥٤- گوتار..................................... ٣٥٠
٥٥- داهێنان.................................. ٣٦٠
٥٦- سەرچاوەکان........................... ٣٦٥

پێشەکی

(١)

ئەدەب، یان رەخنەی ئەدەبی، بەشێکە لە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، جا لەبەرئەوەی ئەم زانستانە بەردەوام دەگۆڕێن و پێشدەکەون و چەمك و زاراوە و تیۆری تازەیان دێتە ناو، ئەم گۆڕانکارییانە بەشێوەیەکی ئاسایی کاریگەری لەسەر چەمك و تیۆرو زاراوەکانی رەخنەی ئەدەبیش بەجێدەهێڵن، بەو پێیەی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی پەیوەندییەکی راستەوخۆیان هەیە بە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی وەك سۆسیۆلۆژیا و سایکۆلۆژیا و مێژوو و فەلسەفە و ئیستاتیکا و ئیپستیمۆلۆژیا و زانستی زمان و ئاراستە نوێیەکانی فیکرو مەعریفە.

ئەدەب بە لقە جیاجیاکانیەوە، لەپاش سەرهەڵدانی ژمارەیەك

تەوژم و رەوتی فکری و ئەدەبی و رەخنەیی نوێ، پێشکەوتن و گۆڕانکارییەکی گەورەی لە ئاستی چەمك و میتۆد و دیدی جیاوازدا، بەسەردا هات، ئەم گۆڕانکارییە گەورانە لە سەدە نوێیەکاندا، بەتایبەتی لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوە، کاریگەرییەکی زۆریان کردە سەر زاراوەکانی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی و بە ئاراستەیەکی فراوانتریاندا برد، ئەمە لە ژمارەیەك لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و رەخنەیی نووسەران و رەخنەگران و توێژەرانی ئەورووپیدا دەرکەوت، ژمارەیەکی زۆری ئەم زاراوانەش داهێنراوی رەخنەی ئەورووپین.

ئەمڕۆ زاراوەکانی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی تا رادەیەکی زۆر لەگەڵ زاراوەکانی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکاندا ئاوێزانی یەکدی بوون و سوودیان لە ماناو چەمکەکانی یەکدی وەرگرتووە، بۆیە ئێمەش لەم فەرهەنگەدا هەوڵمان داوە ئەو زاراوە سەرەکی و بنەڕەتییانەی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی بخەینەڕوو کە هەندێکیان تەنها لە ئەدەبدا قەتیس ناکرێن، بەڵکو لەپەیوەندیدا بە ماناو چەمك و میتۆدەوە، پەل بۆ زانستە نزیکەکانی دیش دەهاون، بۆیە دەشێت بڵێین هەندێك لەم زاراوانە هاوبەشن لەنێوان رەخنەی ئەدەبی و زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی تریشدا.

(٢)

یەکێك لەگرفتەکانی ئەم زانستانە، لەوانە رەخنەی ئەدەبی، بریتییە لە کێشەی ناساندن و شیکردنەوەو وەرگێڕانی زاراوەکان، کە بێگومان بەشی هەرە زۆری ئەو زاراوانە لەئەوروپاو خۆرئاوا سەریان هەڵداوەو بەزمانی ئینگلیزی و فەرەنسی و ئەڵمانی و زمانە ئەوروپی و خۆرئاواییەکانی تر داهێنراون، ئەو زاراوانە مەرجەعێکی مێژوویی و فیکری و رۆشنبیرییان هەیەو لەخۆڕاو بەرێکەوت دروست نەبوون، هەر زاراوەیەك سیستمێکی مەعریفی و فکرێك و بیریارێکی لەپشتە. زاراوە (یان تێرم Term) بەرهەمی فیکرە. وەك چۆن کلیلی هەموو زانستێك زاراوەکانیەتی، بەهەمان شێوە بەروبوومی زانستیش بریتییە لەزاراوە، بەها و گرنگیی زاراوە لەو بۆچوونەدا پتر روون دەبێتەوە کە دەڵێ: "زاراوەکان پوختەی زانستەکانن"، بۆیە پێویستە بایەخێکی گەورەو جدی بەمەسەلەی زاراوەکان بدرێت. زاراوە شوێنێکی گرنگ لە گۆڕەپانی فیکرو ئەدەب و زانستدا دەگرێت، بەبێ تێگەیشتن لە مانای زاراوەکان، مومکین نییە لە مەعریفە جیاجیاکانی وەك ئەدەب و فیکرو فەلسەفەو ئیستاتیکاو سەرجەمی زانستەکانی دی، تێبگەین.

زاراوە بەردەوام لەگۆڕانکاریدایە، زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی و کایەکانی دی جێگیر نین، زەحمەتە زاراوە لەپێناسێکدا چوارچێوەی بۆ دابنرێت و قەتیس بکرێت و یەك مەودای پێ ببەخشرێت، ئەم زاراوانە مانای کۆتایی و پێناسی کۆتاییان نییە، بەڵکو لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ و فیکرو مەعریفەی بەشەریدا، ئەویش دەگۆڕدرێت و پێشدەکەوێت، زاراوە پەیوەستە بەداهێنانەوە، مادامەکی داهێنان هەیە، کەواتە زاراوەی نوێش دێتە ئاراوە.

هەموو فیکرێکی نوێ لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێ زاراوەی نوێ دادەهێنێت. بەڵام هەمیشە کێشەی زاراوە، وەك کێشەیەکی زمانەوانی و مەعریفی، دەمێنێت، بەتایبەتی لەوەرگێڕانی زاراوەدا، ئەمە لەفیکری خۆرئاواییدا بیرمەندان دانی پێدا دەنێن، کاتێکیش ئەم گرفتە دەگاتە نێوەندی رۆشنبیریی عەرەبی، کە ئێمە لەم زاراوانەدا پشتمان بە سەرچاوە عەرەبییەکان بەستووە، کێشەکان ئاڵۆزتر دەبن، ئەم ئاڵۆزییە لەئاستی وەرگێڕانی زاراوەکان بۆ کوردی، لەوشەیەك یان چەند وشەیەکدا ناوەستێت، بەڵکو کێشە بۆ تێگەیشتن لە ماناو ناوەرۆکی زاراوەکانیش دروست دەکات. لە زۆربەی ژینگە ئەدەبی و رۆشنبیرییەکاندا هەوڵ دراوە کێشەی زاراوەکان چارەسەر بکرێت و زاراوەکان یەك بخرێن، بەڵام زۆرجار ئەم هەوڵە بێ ئاکام بووە، ئەمە لەبەرئەوەی گرفتی یەکخستنی

زاراوەکان، هەمیشە گرفتێکی ئامادەیەو بۆتە مایەی خولقاندنی گفتوگۆ و بگرە مشتومڕی جیاوازیش، ئەمە وای لە نووسەری فەرەنسی "جول ماروزو" کردووە کە بڵێت: یەکخستنی زاراوەکان خورافەیەکی مەحاڵە.

لەهەموو حاڵەتێکدا بایەخدان بە وەرگێڕان و ناساندنی زاراوەکان لەڕووی زمانەوانی و مەعریفی و ژیارییەوە، بایەخدانێکی پێویست و بنچینەییە، چونکە زمانی زاراوە لەهەمان کاتدا زمانێکی جیهانییە، زاراوە شوێنی بەیەکگەیشتنی کولتوورە جیاجیاکانی مرۆڤایەتییە، پردێکی شارستانییە کە زمان و مەعریفەکانی جیهان پێکەوە دەبەستێتەوە. دواجار، زاراوە زمانی ئەمڕۆیە، واتە زمانی سەردەمی جیهانگیری وگلۆباڵیزەیشنە.

(٣)

ماوەیەکی زۆر نییە لە ڕۆشنبیریی کوردیدا تا ئەندازەیەك بایەخ بە زاراوە دەدرێت و دەرك بە گرنگیی زاراوەکان دەکرێت، ئەگەرچی ئەم بایەخپێدانە زۆر کزەو هەوڵێکی ئەوتۆی بۆ نەدراوە، ئەو کتێبانەیشی کە لەم بوارەدا بە زمانی کوردی چاپ کراون، ئێجگار کەمن، واتە ڕۆشنبیریی کوردی و کتێبخانەی کوردی لە مەسەلەی

زاراوەسازی و چاپکردنی کتێبی زاراوەکاندا ئێجگار هەژارە، هەمیشە ڕۆشنبیری و کتێبخانەی کوردی پێویستییان بە گرنگیدان بە زاراوەکانی مەعریفە جیاجیاکان هەیە، بۆیە دەبێ هەوڵ بدەین بەپێی پێشکەوتن و داهێنانی فیکرو ڕەخنەو مەعریفە، زاراوەکانیان بناسێنین.

ئەم هەوڵەی ئێمەش لەو هەستکردنەوەیە بە پێداویستیی گرنگیدان بە زاراوە، کە هیوادارم ببێتە سەرچاوەیەك بۆ خوێنەری ئاسایی و بۆ خوێندکارانی زانکۆو خوێندنی باڵا، هاوکات بتوانێت گفتوگۆیەکیش دروست بکات و بابەتی دیکە بوروژێنێت، چونکە ماناو دەلالەتی زاراوەکان لە بنەڕەتدا هەڵگری مانای فرە ڕەهەندو فرە لایەنن، ئەمە جگە لەوەی ئەم زاراوانەی من هەڵمبژاردوون و ناساندوومن، لەکەموکورتی بەدەر نین و هەموو لایەنێکی ماناکانیانم نەخستۆتەڕوو، ئەگەرچی بۆ هەر یەکێك لەم زاراوانە ژمارەیەك کتێب و فەرهەنگی ئەدەبیم بۆ خوێندوونەتەوەو کردوومن بە سەرچاوە، لەگەڵ ئەوەشدا مومکینە تۆی خوێنەر یان تۆی پسپۆر لەم بوارەدا قسەی ترت هەبێ و ئاراستەی تر لەم زاراوانەدا بهێنیتە ئاراوەو دەرگای تر بۆ گفتوگۆ بکەیتەوە، کە دواجار ئامانجی ئەمانە بۆ دەوڵەمەندکردنی مانای زاراوەکانە و بۆ تێگەیشتنێکی فراوانترە

لە زاراوەکان.

لێرەدا دەبێ دان بەوەشدا بنێین کە مەسەلەی زاراوەکان مەسەلەیەکی ئاڵۆزو پڕ لە ئیشکالیەتە، هیچ توێژەرێك توانای زانستیی هەرچەندێك بێت، بەتەنها ناتوانێت ئەو ئاڵۆزییانە بکاتەوەو ئەو ئیشکالیەتانە یەکالأبکاتەوە، ئەمە پێویستیی بە هاوکاری و کۆششی ژمارەیەك توێژەری پسپۆر هەیە تا بگەنە مانایەکی گشتی و زانستی بۆ هەر زاراوەیەك لە کایە مەعریفییە جیاجیاکاندا.

ئەو زاراوانەی لەم کتێبەدا خراونەتەڕوو، زۆربەیان لە پاشکۆی (رەخنەی چاودێر)ی رۆژنامەی (چاودێر)دا، لەماوەی مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی ٢٠٠٨ تا مانگی ئایاری ٢٠١٠، بڵاوکراونەتەوە، کە پێشتر لەگەڵ نووسەرانی سەرپەرشتیاری ئەو پاشکۆیەداو بەپێی داواکاریی ئەوان، رێك کەوتبووین گۆشەیەك بۆ زاراوە ئەدەبی و رەخنەییەکان بکەینەوە، ئەم کتێبەش بەرهەمی ئەو کۆششە هاوبەشەیە.

نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

سلێمانی

حوزەیرانی ٢٠١٠

١- تیۆری ئەدەبی
Theory of literature

تیۆری ئەدەب Theory of literature، بە عەرەبی (نظریة الادب)، یەکێکە لە هونەرە ئەدەبییە نوێیەکان کە لە بنەماکانی ئەدەب و لە هونەر و رێبازەکانی ئەدەب دەکۆڵێتەوە، هەروەها رێسایەکی گونجاو بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەدەبیات دادەنێت و چەمکە ئیستاتیکییەکان شی دەکاتەوە.

تیۆری ئەدەبی جیاوازە لە رەخنەی ئەدەبی، بەو پێیەی رەخنەی ئەدەبی لە رووی هونەرییەوە لە تێکستی ئەدەبی دەکۆڵێتەوە و هەڵیدەسەنگێنێت، بەڵام تیۆری ئەدەبی بنەما تیۆرییەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی دادەڕێژێت. لە چەرخی یۆنانی کۆندا کتێبی "هونەری شیعر"ی ئەرستۆ بە نۆبەرەی لێکۆڵینەوەی تیۆری لەبارەی ئەدەب دادەنرێت.

رینێ ویلیك-ی رەخنەگر لە کتێبی (چەند چەمکێکی

رەخنەیی)دا دەڵێ: تیۆری ئەدەبی لە پرەنسیپەکانی ئەدەب و لە جۆر و پێوەرەکانی ئەدەب دەکۆڵێتەوە، بەڵام ئەو لێکۆڵینەوانەی بایەخی سەرەکی بە کارە ئەدەبییەکان دەدەن، دەچنە سەر رەخنەی ئەدەبی، یاخود سەر بە مێژووی ئەدەبن، بەڵام زۆر جاریش رەخنەی ئەدەبی بەجۆرێك بەکاردەهێنرێت کە تیۆری ئەدەبییش بگرێتەوە.

هەر سێ چەشنەکەی لێکۆڵینەوە لە ئەدەب، واتە: تیۆری ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبی، پەیوەندی و هاوکارییەکی پتەویان لەگەڵ یەکتردا هەیە، لێرەوە ئێمە ناتوانین بەبێ رەخنەی ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی، وێنای تیۆری ئەدەب بکەین، هەروەك چۆن ناتوانین بەبێ تیۆری ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی وێنای رەخنەی ئەدەبی بکەین و بەهەمان شێوە ناتوانین بەبێ ئەو دوانە وێنای مێژووی ئەدەب بکەین، بەڵام سنور و جیاوازیشیان لەنێوانیاندا هەیە و هەریەکەیان لەکارکردندا سەربەخۆن.

رینێ ویلیك پێی وایە ئەم زاراوەیە، واتە تیۆری ئەدەب، راستتر و گونجاوترە وەك لە بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی تر کە جاروبار هەندێ رەخنەگر و تیۆریستی ئەدەبی بەکاریدەهێنن، بۆ نموونە زاراوەی وەك: زانستی ئەدەب، توێژینەوەی ئەدەبی، پۆیتیکا واتە هونەری شیعر یاخود هونەری ئەدەب.

لە کتێبی (فەرهەنگی زاراوە ئەدەبییە هاوچەرخەکان)ی د. سەعید عەلوشدا تیۆری ئەدەبی بریتییە لە لێکۆڵینەوەی بنەماکانی ئەدەب، کە لە چەرخە جیاوازەکاندا لە هونەر و ڕێباز و تیۆرە ئەدەبییەکان دەکۆڵێتەوە، دیسان تیۆری ئەدەب لێکۆڵینەوەیەکی ئەبستراکتییە هەوڵدەدات کۆمەڵێ ڕێسای گشتی و فەلسەفەی چەمکەکان و بنەماکانی ئیستاتیکا دەربهێنێت.

لە بۆچونێکی دیکەی لێکۆلیارانی ئەدەبیدا، تیۆری ئەدەب بریتییە لە کۆمەڵێ ڕاو بۆچوون و بیری بەهێز و گونجاو و پێکەوەبەستراو کە پشت بە تیۆرێکی مەعریفی یان فەلسەفەیەکی دیاریکراو دەبەستێت، بایەخ دەدات بە لێکۆڵینەوە لە دەرکەوتن و سروشت و وەزیفەی ئەدەب.

بەڵام ئەم پشت بەستنە بە فەلسەفەیەك یاخود بە تیۆرێکی مەعریفی، مانای ئەوە نییە کە تیۆری ئەدەبی خاڵی بێت لە کەموکورتی و خاڵی لاواز، لەراستیدا هەموو چالاکییەکی کولتوری بەندە بە قۆناغە کۆمەلایەتی و ژیارییەکەی خۆیەوە، هەموو چالاکییەکیش لە تیۆری ئەدەبدا پەیوەستە بەو دۆخە مێژوویی و ئەدەبییەی لە بیرەکانیدا پشتی پێدەبەستێت.

ئەرکی تیۆری ئەدەب لە گەڕان بەدوای دەرکەوتن و سروشت و

وەزیفەی ئەدەبدا خۆی دەنوێنێت، واتە بایەخدان بە ئەدەب وەك ڕاستییەکی گشتی، ئیدی لەهەر کاتوساتێکدا بێت و بەهەر زمانێك نوسرابێت.

لێکۆڵینەوە لە "دەرکەوتنی ئەدەب" واتە دەرخستنی ئەو پەیوەندییەی لەنێوان ئەدیب و کاری ئەدەبییدا هەیە، بەڵام لێکۆڵینەوە لە "سروشتی ئەدەب" واتە دەرخستنی جەوهەری کارە ئەدەبییەکان و دەرخستنی تایبەتمەندی و سیما گشتییەکانی کارە ئەدەبییەکان، بەڵام لێکۆڵینەوە لە "وەزیفەی ئەدەب" واتە دەرخستنی پەیوەندیی نێوان ئەدەب و جەماوەری خوێنەران، واتە دەرخستنی کاریگەریی ئەدەب بەسەر وەرگردا، گومانیشی تیا نییە کە ئەدیب و کاری ئەدەبی و خوێنەر، سێ کۆڵەکەی سەرەکین بۆ بوونی ئەدەب، ئەگەر هەریەکێ لەو سێ کۆڵەکە سەرەکییە بوونی نەبێت، واتە ئەدەبیش بوونی نابێت.

لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە بایەخدان بەم سێ کۆڵەکە سەرەکییە مانای ئەوەیە ئەرکەکانی تیۆری ئەدەب و ئەرکەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و مێژووی ئەدەب بەنێویەکدا دەچن. بۆ نموونە دەشێت ڕەخنەگری ئەدەبی بایەخ بەو سێ کۆڵەکەیە بدات یان وەزیفەی کۆمەلایەتیانەی تێکستی ئەدەبی بەرجەستە بکات، واتە

هەر دەبێ رەخنەگر، بەرلەوەی راستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ تێکستێکی ئەدەبیدا بکات، بە چەمکێکی گشتیی ئەدەبی و بە تیۆرییەکی ئەدەبی چەکدار بێت.

وتمان ئەو پەیوەندییە پتەو و بەهێزەی نێوان رەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی، سەربەخۆیی هەریەکێك لەم بوارانە رەت ناکاتەوە، چونکە هەریەکێکیان بە رێگەی تایبەتیی خۆی مامەڵە لەگەڵ کاری ئەدەبی و تێکستی ئەدەبیدا دەکات. بۆیە دەبینین: مێژوونوسی ئەدەبی بەجۆرێك رەفتار لەگەڵ دەقدا دەکات تا بارودۆخی ئەو ساتەوەختەی نوسەر و دەقەکەی دەربخات، رەخنەگریش بەجۆرێك رەفتار لەگەڵ تێکستدا دەکات تا لایەنی جوانی و ناشیرینی و هۆکارەکانیان دەربخات، یان حوکمێك لەسەر دەقەکە بدات و هەڵیسەنگێنێت، کەچی تیۆریستێکی ئەدەبی گرنگی بە ژمارەیەك تێکست دەدات نەك بۆ ئەوەی حوکمێك بەسەر ئەو تێکستانەدا بدات و هەڵیانسەنگێنێت، بەڵکو بۆ ئەوەی کۆمەڵێك پرەنسیپی گشتی دەربهێنێت و حەقیقەتی ئەدەب و کاریگەریی ئەدەب، وەك دیاردەیەکی گشتی، دەربخات.

بۆ شارەزایی زیاتر بڕوانە:

١- نظرية الادب، رينيه ويليك واوستن وارين.

٢- مفاهيم نقدية، رينيه ويليك.

٣- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٤- المعجم المفصل في الادب، د.محمد التونجي.

٥- معجم المصطلحات الادبية المعاصرة، د. سعيد علوش.

٦- مناهج النقد المعاصر، د. صلاح فضل.

٧- النقد الادبي الحديث، د.محمد غنيمي هلال.

٢- رەخنەی ئەدەبی
Critical literature

لەوانەیە بشێت، لە پێناسێکی سەرەتاییدا، بەم شێوەیە باسی رەخنەی ئەدەبی بکەین: رەخنە لە ئەدەبدا بریتییە لە لێکۆلّینەوە لە تێکستە ئەدەبییەکان، واتە شیکردنەوە و راڤەکردن و دەرخستنی رەگەزو هونەرەکانی تێکستی ئەدەبی، نیشاندانی لایەنی جوان و ناشیرینی ئەو تێکستە و پاشان حوکمدان و هەلّسەنگاندنی بەپێی ئاستی داهێنان و بەهای هونەریی تێکستەکە.

کەواتە رەخنەی ئەدەبی بریتییە لە هەلّسەنگاندنی دەق و حوکمدان بەسەریدا لەرووی ئەدەبی و هونەرییەوە، لەتەك لەبەرچاوگرتنی شێوازی نوسینی تێکستەکە. بەلاّم پێوەرەکانی هەلّسەنگاندن و حوکمدان لە چەرخێکەوە بۆ چەرخێکی دی و لە رەخنەگرێکەوە بۆ رەخنەگرێکی دی دەگۆڕرێت.

رەخنەی ئەدەبی لەسەدەی بیستەم بەدواوە فۆرمێکی تۆکمەتر و

زانستی تری لەخۆگرت، هەلّسەنگاندنەکان تا ئەندازەیەك لەیەکدی نزیك بوونەوە بەهۆی لێکچوون و نزیکبوونەوەی قوتابخانە و رێبازە رەخنەییەکان، واتە دەسنیشانکردنی تێکستی داهێنەر و سەرکەوتوو لە زۆربەی رێباز و قوتابخانە ئەدەبی و رەخنەییەکاندا لەیەك دەچوو، بۆ نموونە لەلای بەشی هەرە زۆری رەخنەگران و بەپێی میتۆد و قوتابخانە رەخنەییە جیاجیاکان، فیۆدۆر دۆستۆیڤسکی داهێنەرێکی گەورەیە و رۆمانەکانیشی شاکاری جیهانین.

د. کامیل بەسیر لە کتێبی (مێژووی رەخنەسازی)دا شەش خالّی سەرەکی بۆ سروشتی رەخنەسازی دیاری دەکات: یەکەم خوێندنەوەیەکی قوولّ بۆ دەقێکی وێژەیی کە دەبێتە هۆی بنیاتنانی پەیوەندییەکی هەست و نەستی لەنێوان ئەو دەقە و خوێنەردا. دووەم چێژ وەرگرتن لەو دەقە و بەیەکاچوون لەگەلّیدا. سێیەم لێکدانەوەی مەبەستی دەقەکە و شیکردنەوەی توخمەکانی. چوارەم دەستنیشانکردنی جوانی و ناجوانی و راست و چەوتەکانی ئەو دەقە. پێنجەم چەسپاندنی حوکمێك و وەرگرتنی بریارێك لەبارەی پلە و نرخی ئەو دەقە. شەشەم دەربڕینی ئەو هەنگاوانە هەموویان بە شێوازێکی راست و رەوان و کاریگەر.

رەخنەگر، بە ئەندازەیەکی زیاتر، لەم رەگەزانەی تێکست دەکۆڵێتەوە:

١- فۆرم، واتە دەرخستنی واژەکان و کاریگەرییان، هەروەها مەودا و ئیحا و سەلیقەیی لە هەڵبژاردنی وشەکان، دەرخستنی بەهێزیی یان لاوازیی تەکنیك و پێکهاتەکانی تێکست، جۆری شێواز و پەیوەندیی ئەو شێوازە بە کەسایەتی و ژینگە و سەردەمی نووسەر.

٢- لێکۆڵینەوە لە ناوەرۆکی بابەتەکە، ناوەرۆك تا چەند قووڵ و ڕاستگۆیە و تا چەندێ لە ژیانی رۆژانەی خەڵکیدا شوێنی بایەخە و تا چەندە ئەو ناوەرۆکە، کاریگەر و نوێیە.

٣- دەرخستنی هێزی سۆز و خەیاڵ لە تێکستدا و نیشاندانی سادەیی یان بەپیتیی خەیاڵی ناو تێکست بەو پێیەی کە دەبێ خەیاڵ لە تێکستی ئەدەبیدا هەستپێکراو بێت.

لێرەوە دەتوانین بڵێین رەخنەی ئەدەبی بریتییە لە هونەری لێکۆڵینەوە و حوکمدان لەسەر تێکستی ئەدەبی. رەخنەگر هەوڵدەدات مانا شاراوەکانی ناو تێکست و نادیارەکانی ئەودیوی زمان بخوێنێتەوە و ئاشکرایان بکات، بۆ ئەمەشیان دەبێ رەخنەگر بە عەشقەوە لەگەڵ تێکستدا بژی، لەگەڵ بیر و زمانی تێکستەکەدا ئاوێزان بێت.

لێرەدا رەخنەگر دەکەوێتە بەرامبەر جۆر و چۆنێتیی بەکارهێنانی زاراوە و میتۆدی رەخنەیی. دەبێ بەشارەزاییەوە مامەڵە لەگەڵ زاراوە رەخنەیەکان و هەڵبژاردنی میتۆدێك یاخود زیاد لە میتۆدێکدا بکات. دەبێ رەخنەگری شارەزا و لێهاتوو بزانێت چۆن پەرە بە زاراوەکانی رەخنەی ئەدەبی بدات کە دەشێت هەندێجار زاراوەی نوێ دابهێنێت، چونکە داهێنانی بەشی هەرە زۆری زاراوەکان لە ئەنجامی خوێندنەوە و کارلێکی نێوان رەخنەگر و تێکست و میتۆد و زاراوەکاندا هاتۆتە ئاراوە.

دەرگای رەخنە دەرگایەکی پان و فراوان و بگرە چەندین دەرگا هەیە تا رەخنەگر لێیانەوە بچێتە نێو پرۆسەی رەخنەوە و بە لێهاتووییەوە بچێتە قوڵایی خوێندنەوەی تێکستەوە.

ئەگەر رەخنەگر زیاد لە زاراوەیەك و زیاد لە میتۆدێکی بۆ خوێندنەوەی تێکست پێ نەبێت، ئەوا رەنگە نەتوانێت بە هێزێکی مەعریفیەوە لایەنە گرنگەکانی تێکست بپشکنێت و دەشێت بە لاوازی لە پراکتیزەدا بێتە دەرێ، بەو پێیەی پراکتیك لە پرۆسەی رەخنەییدا ئێجگار گرنگ و کاریگەرە. لێرەوە رەخنەش بە داهێنانی دووەم یاخود بە داهێنانێکی تر دادەنرێت و ئەمە بە "داهێنان لەسەر داهێنان" ناو دەبرێت، چونکە رەخنەی ئەدەبی ڕاستەقینە

بریتییە لە خولقاندنی تێکستێکی هاوشان بە تێکستە ئەدەبییەکە، واتە تێکستی رەخنەیی داهێنەر دەتوانێت بە تەریبی لەتەك تێکستە ئەدەبییە داهێنەرەکەدا رێبکات.

خوێنەر، تا ئەندازەیەکی زۆر، دەتوانێت لە رێگەی رەخنەوە تێکستێکی باش و داهێنەر لە تێکستێکی لاواز و بێ وزە جیابکاتەوە و بزانێت بایەخ بە کام تێکست بدات و کام تێکست فەرامۆش بکات.

رەخنەگر ناتوانێت بەتەنها پشت بە لایەنی تیۆریی رەخنە ببەستێت و هەر بەتەنها بە زاراوە رەخنەییەکان و بە میتۆدی رەخنەیی خۆی پڕ چەك بکات، چونکە ئەمانە سوودێکی ئەوتۆیان نابێت ئەگەر ئەو کەرەستە و ئامرازانەی بەردەستی لە پراکتیزەدا نەخاتە گەڕ، لێرەدا دەبێ رەخنەگر هەڵگری فیکرێکی کراوە بێت و سەلیقەی رەخنەیی هەبێت تا بتوانێت لێکۆڵینەوە رەخنەییەکەی لە هەردوو ئاستی تیۆری و پراکتیکیدا بگەیەنێتە ئاستی داهێنان لە رەخنەی ئەدەبیدا. کەواتە بەبێ پراکتیك رەخنە ناتوانێت تەنها بە تیۆر ئاست و لایەنەکانی تێکست دەربخات.

رەخنە لەلای ئیمپرێشنیستەکان وەك قوتابخانەی چێژ وەسف دەکرێت، ئەناتۆل فرانس یەکێکە لەو ئەدیبانەی بەپێی رەخنەی

ئیمپرێشنیزم حوکمی بەسەر دەقە ئەدەبییەکاندا دەدا، واتە بەپێی تێگەیشتن و کاریگەریی خودیی خۆی، بەڵام بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش، قسەی لەبارەی دەقەوە دەکرد، بەڵام لەلای رەخنەگری فەرەنسی (ماشێری) رەخنە بریتییە لە لایەنی تیۆری بۆ بەرهەمهێنانی کاری ئەدەبی، هەروەها رەخنە بەپێی لوی ئالتۆسێر هەم هونەرەو هەم زانست.

د. محەمەد غونەیمی هیلال لە کتێبی (رەخنەی نوێی ئەدەبی)دا دەڵێ: دواتر رەخنە سوودی لە زانستە مرۆڤایەتیەکانیش وەرگرت، ئیدی رەخنەگران لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژی و سایکۆلۆژی و مێژوویی و زمانەوانی و ئیستاتیکییان بۆ تێکست دەکرد. ئەمە بەو پێوەرەی کە رەخنە بەشێکە لە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان و پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵیاندا هەیە

رەخنە لە چەرخی یۆنانی کۆندا، بەشێوە سەرەتاییەکەی، لەلای ئەفلاتون و ئەرستۆ و هۆراسدا دەرکەوت. رەخنە لەو سەردەمەدا پەیوەست بوو بە فەلسەفەوە، بگرە لقێك بوو لە لقەکانی فەلسەفە، ئەم پەیوەندییە لە چەرخە نوێیەکاندا بەشێوەیەکی ڕوونتر دەرکەوت، بەتایبەتی لە چەرخی بیستەمدا رەخنە بەتەواوی پەیوەست بوو بە ئیستاتیکاوە، ئیستاتیکاش لقێکە لە لقەکانی فەلسەفە.

لەتەك پێشكەوتنی زانستە مرۆڤایەتی و كۆمەڵایەتییەكاندا، ڕەخنەش پێشكەوت، ڕەخنە لە چەندین ڕووەوە لەگەڵ فەلسەفەی مێژوودا یەك دەگرێت، بۆیە چەشنێك لە ڕەخنە سەریهەڵدا كە بە "ڕەخنەی مێژوویی" ناوبرا، دیسان ڕەخنە سوودی لە سۆسیۆلۆژیا وەرگرت و لەسەر شێوازی "ڕەخنەی سۆسیۆلۆژی" ڕاڤەكانی خۆی پێشكەش دەكرد، ڕەخنەی ئەدەبی بەئەندازەیەكی زیاتر پشت بە سایكۆلۆژیا دەبەستێت، بگرە ئەدەب —وەك فرۆید دەڵێ- سەرچاوەی سەرەكیی سایكۆلۆژیایە، ئیدی لێرەوە "ڕەخنەی سایكۆلۆژی" پەیدا بوو. زۆرجاریش ڕەخنە پەنا دەباتە بەر زانستی زمانەوانی، چونكە ئەدەب و تێكستی ئەدەبی بە پلەی یەكەم بریتین لە زمان، مادەی سەرەكیی ئەدەب زمانە، بە هەموو مانا و دەلالەت و پێكهاتەكانی ڕستە.

بۆ شارەزایی زیاتر بڕوانە:

١- نظرية الادب، رينيه ويليك واوستن وارين.

٢- مفاهيم نقدية، رينيه ويليك.

٣- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٤- المعجم المفصل في الادب، د. محمد التونجي.

٥- معجم المصطلحات الادبية المعاصرة، د. سعيد علوش.

٦- مناهج النقد المعاصر، د. صلاح فضل.

٧- النقد الادبي الحديث، د. محمد غنيمي هلال.

٨- مێژووی ڕەخنەسازی، د. كامل حەسەن بەصیر.

٣- مێژووی ئەدەبی
History of literature

مێژووی ئەدەبی یان مێژووی ئەدەب history of literature، بەعەرەبی (تأريخ الادب)، بەشێکە لە ئەدەب بەگشتی کە لەتەك تیۆری ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبیدا دنیای بەرینی ئەدەب پێکدەهێنن، هەر سێ چەشنەکەی لێکۆڵینەوە لە ئەدەب، واتە: (تیۆری ئەدەبی) و (مێژووی ئەدەبی) و (رەخنەی ئەدەبی)، پەیوەندی و هاوکارییەکی پتەویان لەگەڵ یەکتردا هەیە، لێرەوە ئێمە ناتوانین بەبێ رەخنەی ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی، وێنای تیۆری ئەدەب بکەین، هەروەك چۆن ناتوانین بەبێ تیۆری ئەدەبی و مێژووی ئەدەبی وێنای رەخنەی ئەدەبی بکەین و بەهەمان شێوە ناتوانین بەبێ ئەو دوانە وێنای مێژووی ئەدەب بکەین، بەڵام سنور و جیاوازیشیان لەنێودا هەیە و هەریەکەیان لەکارکردندا سەربەخۆیە.

سەرچاوەی تیۆریی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ نووسەری فەرەنسی

گۆستاف لانسۆن (١٨٥٧-١٩٣٤) کە قوتابیی برۆنتێر بوو و مامۆستا بوو لە زانکۆی سۆربۆن، لەساڵی ١٨٩٤دا کتێبێکی گەورەی چاپ کرد بەناونیشانی "مێژووی ئەدەبی فەرەنسی"، لەساڵی ١٨٩٨یشدا کتێبێکی لەسەر کۆرنای نووسی و لە ١٩٠٦یشدا کتێبێك لەسەر ڤۆلتێر، دواتر فیهرەستێکی قەبەو مەزنی بۆ ئەدەبی فەرەنسی دروست کرد لەسەدەی شانزەهەمەوە تا سەدەی نۆزدەهەم.

مێژووی ئەدەبی بریتییە لە لێکۆڵینەوەو نووسینەوەو دۆکیومێنتکردنی بابەتە ئەدەبییەکانی سەدەکانی پێشوو، یان ساڵانی پێشوو، کە ئەمە بەپلەی یەکەم ئەرکی مێژوونوسانی ئەدەبە، بەپێی زنجیرەی مێژوویی و بەپێی هەنگاوە یەك لەدوای یەکەکانی پێشکەوتنی ئەدەبی هەر نەتەوەیەك دەنووسرێتەوە، مێژوونوسی ئەدەبی بەجۆرێك مامەڵە لەگەڵ ئەدەب و تێکستی ئەدەبی و هونەرەکانی ئەدەبدا دەکات تا هەلومەرجەکانی قۆناغێکی دیاریکراو دەربخات و بارودۆخی مێژوویی ئەو سەردەمە ببەستێتەوە بە جۆرو چەشن و ژانری ئەدەبی، لەتەك پیشاندانی ئەو بابەت و ناوەرۆکەی ئەدەب کە لەسەردەمێکی جیاوازدا پێشکەشی کردووە، هەروەها مێژووی ئەدەبی لەلایەکی تردا پێشکەوتنی هونەرەکانی

ئەدەب و هونەرەکانی دەربڕین و گوزارشتی ئەدەبی، دەردەخات.

مێژووی ئەدەب تا رادەیەك زانستێکی نوێیە، لەگەڵ سەرهەڵدانی زانستی مێژووی سیاسی و مێژووی کۆمەڵایەتی و مێژووی ئابووریدا سەریهەڵداوە، ئەم زاراوەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا لەگەڵ بزووتنەوەی رۆمانسیزم لە ئیتالیاو فەرەنسەدا دەرکەوت، رۆمانسیزمیش لەو دەمانەدا هەژموونی بەسەر زۆربەی لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگە ئەوروپپییەکاندا هەبوو، رۆمانسیزم بە حەماسەتێکی زۆرەوە بانگەشەی بۆ ئەدەب و زمانی نەتەوەیی و تایبەتمەندیی نەتەوە دەکرد وەك کاردانەوەیەك لەدژی گشتگەرایی مرۆیی لەلای کلاسیزمەکان، لێرەوە رۆمانسیستەکان داوایان دەکرد بایەخ بە مێژووی گەلان بدرێت و دەیانووت گەلان خۆیان مێژوو دروست دەکەن، نەك میرو پاشاکان وەك کلاسیستەکان لەو باوەڕەدا بوون، بەم شێوەیە تەوژمی رۆمانسیزم رێگایەکی بەرینی بۆ گەشەکردنی مێژووی ئەدەب و بایەخدان بەم زاراوەیە کردەوە.

بەر لە بزووتنەوەی رۆمانسیزم شتێك نەبوو بەناوی مێژووی ئەدەبی، ئەوەی هەبوو بریتی بوو لە لێکۆڵینەوەی بیبلۆگرافی، یان بیۆگرافیای کەسایەتییەکی ئەدەبی، بایەخدان بە دەستنووسەکان،

هەروەها بەرهەمی ئەدەبی و دیاردە ئەدەبییەکان بەدابڕاوی لەیەکدی باس دەکران، هونەرەکانی ئەدەب گرێ نەدەدران بە بزاوتی سەردەمەکەی خۆیانەوە، بەڵام چەرخی رۆمانسیزم توانی ئەدەب ببەستێتەوە بە جوولانەوەی مێژوویی و بە سەردەمەکەی خۆی، بەم شێوەیە لەسەدەی نۆزدەهەمدا مێژووی ئەدەب لەدایك بوو و خۆی جیاکردەوە لە رەخنەی ئیستاتیکی و فەلسەفی و بیبلۆگرافیا و بیۆگرافیا، لەوە بەدوا مێژوونوسانی ئەدەب هونەرەکانی ئەدەبیان بەستەوە بە سیاقە مێژووییەکەیەوە لەمیانی گرێدانیەوە بە لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ماتریاڵی و رۆحیی گەلان.

سەرباری ئەمە، مێژووی ئەدەب بایەخ بە پێشکەوتنی زەمەنی دەدات، بەدوای ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەدا دەچێت کە شاعیران و نووسەرانی سەردەمە جیاوازەکان بەرهەمیان هێناون، بۆ ئەوەی کۆیان بکاتەوەو تەدوینیان بکات. وڵاتی فەرەنسە شوێنی لەدایکبوونی مێژووی ئەدەبییە، چونکە هەر لەو وڵاتەدا بۆ یەکەمجار بزووتنەوەی رۆمانسیزم سەریهەڵداوەو گەشەی کردووە، وەك چۆن فەرەنسە شوێنی لەدایکبوونی زۆربەی تەوژم و رەوتە ئەدەبی و هونەرییەکان بووە. مێژووی ئەدەبی لەتەك هیبۆڵت تێن و برۆنتێر و سانت بیێف و ماسیۆ ئارنۆڵد و لانسۆن و زۆری تریش پەرەی پێدراو

وەك میتۆدێكی گەشەكردوو گەیشتە سەدەی بیستەم، ئیدی چەند ناوێكی تری لەخۆگرت، وەك: رەخنەی مێژوویی، میتۆدی مێژوویی، مێژووی رەخنەیی. دواتر رەوتێكی تر سەریهەڵداو ئەو رەوتەش باوەڕی وابوو كە سەرانسەری كاری ئەدەبی ملكەچی هۆكارە مێژوویی و كۆمەڵایەتییەكانە، ئیدی لێرەوە میتۆدی مێژوویی و میتۆدی سۆسیۆلۆژی و میتۆدی سایكۆلۆژی لە ئەدەب و رەخنەی ئەدەبییدا پەیدا بوون.

ئەم زاراوەیە درەنگ گەیشتە ئەدەبی گەلانی خۆرهەڵات، لە ئەدەبی عەرەبیدا یەكەم كەس كە لەمێژووی ئەدەبی عەرەبیی كۆڵیبێتەوە (حسن توفيق العدل) بوو كە پاش ئەوەی لە ئەڵمانیا گەڕایەوە بۆ میسر، لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەدەبی عەرەبیی دابەش كردە سەر پێنج قۆناغی مێژوویی: ئەدەبی جاهیلی، ئەدەبی ئیسلامی، ئەدەبی ئومەوی، ئەدەبی عەباسی، ئەدەبی نوێ.

لە ئەدەبی كوردیدا چەند نووسەرێك چەند بەشێكی گرنگیان لە مێژووی ئەدەبی كوردی نووسیوەتەوە، لەوانە ئەمین فەیزی (لە بیستەكاندا "ئەنجومەنی ئەدیبانی كورد"ی نووسیوە) و رەفیق حیلمی (لە چلەكاندا "شیعرو ئەدەبیاتی كوردی"ی نووسیوە) و عەلائەدین سجادی (لە پەنجاكاندا "مێژووی ئەدەبی كوردی"ی

نووسیوە) و سدیق بۆرەكەیی (لەكۆتایی هەشتاكاندا لە ئێران "مێژووی وێژەی كوردی"ی نووسیوە)، دواجار د. مارف خەزنەدار لەم چەند ساڵەی دواییدا "مێژووی ئەدەبی كوردی"ی لە حەوت بەرگدا چاپ و بڵاو كردەوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- نظرية الادب، رينية ويليك و اوستن وارين.

٢- في نظرية الادب، د. شكري عزيز ماضي.

٣- المفكرة النقدية، د. بشرى موسى صالح.

٤- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٥- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٦- قاموس مصطلحات النقد الادبي المعاصر، د. سمير سعيد حجازي.

٧- معجم مصطلحات فروع الادب المعاصرة ونظريات الحضارة، د. سمير سعسد حجازي.

٨- مێژووی ئەدەبی كوردی، د. مارف خەزنەدار، بەرگی ١.

٤- ژانره ئەدەبییەکان
Literature genres

ئەدەب بەگشتی لەچەند ژانرێك پێك دێت، وەك: شیعر، چیرۆك، رۆمان، شانۆنامە، بیۆگرافیا. هەریەکێك لەم ژانرانەش چەندین جۆر و چەندین فۆرمی لێدەبێتەوە. مەسەلەی ژانری ئەدەبی لەمێژووی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبیدا مەسەلەیەکی گرنگە، تائێستا چەندین لێکۆڵینەوەی جیاجیای لەسەر کراوە لەبارەی چۆنێتی سەرهەڵدان و شێوەگرتنی ژانرەکان و پاشان هۆکاری لەنێوچوونی هەندێکیان و مانەوەی هەندێکی تریان، چونکە لێرەدا ژانری ئەدەبیی وا هەیە لەنێوچووە و ئەمرۆ بەکارناهێنرێت و ژانری دیکە سەریهەڵداوە.

ژانری ئەدەبی، یان جۆری ئەدەبی، لەعەرەبیدا: (الجنس الادبي). وشەی ژانر لە بنەڕەتدا وشەیەکی فەرەنسییە(genres) و ئێمەش ئەم وشەیەمان لەو زمانەوە وەرگرتووە، لەسەدە کۆنەکاندا باوەڕیان وابوو هەر ژانرێك کۆمەڵێ ڕێسای تایبەتی و چەمکی جیاوازی خۆی

هەیە و فۆرم و تەکنیکی تایبەتیی خۆی هەیە، نابێ لەو ڕێسایە لابدرێ، بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا شۆڕشێك بەسەر ئەو سنوورە گەورە و تەقلیدییانەی نێوان ژانرە ئەدەبییەکاندا هەڵگیرسێنرا، کە دواتر ڕێسا و چەمکەکانیان گۆڕی.

ئەرستۆ بە دامەزرێنەری بنەماکانی تیۆری ژانرە ئەدەبییەکان دادەنرێت، ئەرستۆ لە کتێبی "هونەری شیعر"دا، ئەدەب بەسەر سێ جۆردا دابەش دەکات: تراژیدیا، کۆمیدیا، داستان. تایبەتمەندیی هەریەکە لە تراژیدیا و داستانی لە ڕووی بابەت و ناوەرۆك و کارفەرماوە دیاری کردووە، پێداگریی لەسەر ئەوە کردووە کە هەر ژانرێکی ئەدەبی، لەڕووی چییەتی و بەهاوە، جیاوازە لە ژانرێکی دی، بۆیە دەبێ لەیەکدی جیابکرێنەوە، کە دواتر ئەمە بە ڕەوتی "پاکژیی جۆر" ناوبرا. ئەرستۆ و هۆراس بە دیارترین تیۆرسازی کلاسیکی دادەنرێن لە بواری ژانرە ئەدەبییەکاندا، ئەوان داڕێژەری ئەو بیرۆکەیەن کە دەڵێت تراژیدیا و داستان دوو نموونەی گرنگی ئەدەبن کە سەرجەمی ژانرەکانی دی لەوانەوە سەرچاوە دەگرن.

دەشێت لێرەدا ئەم پرسیارانە بکەین: ئاخۆ ئەمرۆ هیچ پەیوەندیەك هەیە لەنێوان ژانری (تراژیدیا) و هونەری (دراما)دا؟ ئاخۆ هیچ پەیوەستێکی نوێ هەیە لەنێوان (داستان) و (رۆمان)دا؟

لەبنەڕەتدا بۆچی ژانری ئەدەبی پەیدا بووە؟ بنەماکانی پۆلێنکردنی ژانرە ئەدەبییەکان چین؟

بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانە، دەبێ بچینە نێو بابەتێك کە پێیدەوترێت زانستی ژانرە ئەدەبییەکان، یان تیۆری ژانرە ئەدەبییەکان. لەچەرخی نوێدا ژمارەیەکی زۆر لێکۆڵینەوەی زانستی و رەخنەیی هەن هەوڵیان داوە لە هۆیەکانی ئەو پۆلێنکردنە بکۆڵنەوە و ریساکانی هەریەکێك لەو ژانرە ئەدەبییانە دەسنیشان بکەن.

رینێ ویلیك و ئۆستن وارین، لە کتێبی "تیۆری ئەدەب"دا، دەڵێن: "تیۆری ژانرە ئەدەبییەکان پرەنسیپێکی سیستماتیکە. ئەم تیۆرە، ئەدەب بەپێی کات و شوێن و بەپێی قۆناغ و زمانی نەتەوەیی، پۆلێن ناکات، بەڵکو بەپێی بونیاد و سیستمی هەر ژانرێکی جیاواز پۆلێنی دەکات".

تا چەرخی رێنیسانس و بگرە تا سەدەی حەڤدەهەم، ئەدیبان لەسەر پێوەر و بۆچوون و پۆلێنکردنی ئەرستۆ کاریان دەکرد، بەڵام بەپێی کارەکانی شێکسپیر، تراژیدیا و کۆمیدیا پێکەوە هێنرانە ناو ژانرە ئەدەبییەکانەوە. سا ئەگەر ئەرستۆ بوونی ژانرە ئەدەبییەکان بگەڕێنێتەوە بۆ چەند هۆکارێکی بابەتی، ئەوا تیۆریستانی ئەدەبی و

رەخنەگرانی سەردەمی نوێ بەتەواوی ئەو بنەمایانەی ئەرستۆ هەڵدەوەشێننەوە، ئەو سنوور و جیاکارییە گەورەیەی نێوان ژانرەکان ڕەت دەکەنەوە. ئەمڕۆ چەندین رێباز هەن، پاکژی و بێگەردیی ژانری ئەدەبی ڕەت دەکەنەوە و ژانرەکان لەگەڵ یەکدی تێکەڵ دەکەن.

کەواتە ژانرە ئەدەبییەکان جێگیر نین، بەڵکو لە جووڵانەوەیەکی هەمیشەییدان، لە چەرخێکەوە بۆ چەرخێکی تر و لە رێبازێکی ئەدەبییەوە بۆ رێبازێکی ئەدەبیی دیکە، گۆڕانکاریی هونەرییان بەسەردا دێت، لەم گۆڕانکارییەدا دەشێت ژانری ئەدەبی ئەو مۆرکەی خۆی لەدەست بدات کە پێشتر بە مۆرکێکی جەوهەری دادەنرا. بۆ نموونە شانۆنامە لە ئەدەبی کلاسیکیی یۆنانیدا بە شیعر دەنووسرا و نمایش دەکرا، بەڵام لە سەردەمی نوێدا بوو بە پەخشان. داستان لەسەردەمی ئەرستۆدا کێشی تایبەتیی خۆی هەبوو، بەڵام دواتر بەشێوەی پەخشان دەنووسرا، تا گەیشتە ئەوەی لە چەرخی نوێدا ئەم ژانرە لەنێوچوو.

لێرەدا ڕاڤەکردنێك بۆ سەرهەڵدانی ژانری ئەدەبی هەیە کە تا ئەندازەیەکی زۆر لە ڕاڤەکردنی دەروونی نزیك دەبێتەوە، ئەم ڕاڤەکردنە وایدەبینێت کە ژانرەکان بە پێیی خواستی پێداویستی و ئاتاجەکانی مرۆڤ پەیدا دەبن، دیسان بەهۆی هەمەڕەنگیی پاڵنەرە

ناوەکییەکانی ئێمەوە دێنە بوون، هیدسون ئەو پاڵنەرە ناوەکییانە بەسەر چوار جۆردا دابەش دەکات:

١- ئارەزوومان لە گوزارشتی ناوەکی یان خودی، بووە مایەی هاتنە ئارای شیعر.

٢- بایەخدانمان بە خەڵکی و بە کاروبارەکانیان، بووە هۆی سەرهەڵدانی شانۆنامە.

٣- بایەخدانمان بە دنیای واقیعی کە تیایدا دەژیین و بەو خەیاڵەش کە دەیگوازینەوە بۆ نێو واقیع و بوون، بووە هۆی سەرهەڵدانی هونەری چیرۆك.

٤- خۆشەویستیمان بۆ "وێنە" وەك ڕەنگدانەوەی ژیان و وەك ئەوەی ژیانی خۆمانی تیادا دەبینین، بووە مایەی خولقاندنی ئەدەب بەگشتی وەك قەوارەیەکی سەربەخۆ.

برۆنتێر پێی وایە وەك چۆن هیچ شتێك لە سروشتدا فەنا نابێت، بەهەمان شێوە لە ئەدەبیشدا هیچ شتێك لەنێو ناچێت، چونکە جۆری ئەدەبی وەك جۆری بایۆلۆژیا گەشە دەکات و پێشدەکەوێت و پاشان نامێنێت، بەڵام شتە لەنێوچووەکانی ژانرە ئەدەبییەکان، هەروەك شتە لەنێوچووەکانی بوونەوەرە زیندووەکان، بەتەواوی و بۆیەکجاری لەبەین ناچن، بەڵکو ڕەگەزێك یان چەند ڕەگەزێکیان لێ

دەمێنێتەوە و ئاوێزانی ڕەگەزەکانی ژانری دیکە دەبن.

هیگڵ شیعری بەسەر دوو جۆردا دابەش کرد: شیعری داستان و شیعری لیریك، داستان پێش لیریك دەکەوێت، بەڵام دواجار ئەم دوو ژانرە بەنێو یەکدا دەچن و ژانرێکی دیکە دروست دەکەن کە پێیدەوترێت دراما. شیعری درامیش دوو جۆرە، یان بڵێین دوو فۆرمە: تراژیدیا و کۆمیدیا، کاتێك بەنێو یەکدا دەچن، فۆرمی سێیەم دروست دەکەن کە بریتییە لە درامای نوێ.

ڕینێ ویلیك لە کتێبی "چەند چەمکێکی ڕەخنەیی"دا دەڵێ: لەم چەرخەی ئێمەدا تیۆری ژانرە ئەدەبییەکان شوێنێکی گرنگ لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا داگیر ناکات، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە جیاکردنەوەی نێوان ژانرەکان بایەخێکی ئەوتۆی نەماوە.

ئەمڕۆ هەر نووسەرێك بە ئاسانی دەتوانێت سنووری نێوان ژانرە ئەدەبییەکان ببڕێت و لە ژانرێکەوە بپەڕێتەوە بۆ ژانرێکی تر. ئەمڕۆ ژانرەکان تێکەڵی یەکدی دەبن، ژانری بەسەرچوو و ڕەگەزی کۆن جێدەهێڵرێت و بەکەڵکی ئەمڕۆ نایەت، کۆمەڵێك ژانری نوێ سەرهەڵدەدەن، یان بڵێین تێکستێك دادەهێنرێت مومکینە هەموو ژانرەکان لەخۆ بگرێت.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- نظرية الادب، رينية ويليك و اوستن وارين.

٢- في نظرية الادب، د. شكري عزيز ماضي.

٣- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٤- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٥- قاموس مصطلحات النقد الادبي المعاصر، د. سمير سعيد حجازي.

٦- مفاهيم نقدية، رينيه ويليك.

٧- النقد الادبي الحديث، د. محمد غنيمي هلال.

٥- ئەدەبی بەراوردکاری
Comparative literature

ئەدەبی بەراوردکاری comparative literature، (الادب المقارن) بەشێکی نوێیە لە ئەدەب، سەرهەڵدانی ئەم ئەدەبە، بەشێوەیەکی پراکتیکی و زانستی، دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم.

ئەم ئەدەبە، بەشێوەیەکی گشتی، پەیوەندی و روخساری لێکچووی نێوان ئەدەبی نەتەوە جیاجیاکان شیدەکاتەوە و لێیان دەکۆڵێتەوە، لەوێشەوە بەدوای کاریگەریی تێکستەکانی ئەدەبی نەتەوەیەکی دیاریکراو بەسەر ئەدەبی نەتەوەکانی دیدا دەگەڕێت، سا ئەمە پەیوەندیی بە "کارتێکردن" و "کاریگەری"یەوە هەبێت یان بە کارلێکی سروشتیی نێوان ئەدەبی نەتەوەکان.

زۆر جار بارودۆخی لێکچووی کۆمەڵایەتی و ئابووریی نێوان دوو نەتەوە، لە ڕووی پێداویستییە رۆحییەکانەوە، بۆتە مایەی

لێکچوونی بەرهەمی ئەدەبیشیان. هەندێ جار ئەم ئەدەبە ئاستی ئەدەبی نەتەوەیی بەرز دەکاتەوە بۆ ئاستی ئەدەبی جیهانی. چونکە، وەك پۆڵ ڤان تیگم دەڵێ: ئەدەبی بەراوردکاری سەرێکی پەیوەستە بە ئەدەبی نەتەوەییەوە و سەرەکەی دیکەی پەیوەستە بە ئەدەبی جیهانییەوە.

ئەم چەشنە ئەدەبە لە ئەوروپادا سەریهەڵداوە، بەشێوەیەکی بەرجەستەتر لە فەرەنسەدا برەوی پێدراوە و گەشەی کردووە، بۆیە لە پرۆسەی بەراوردکاریدا هەوڵدراوە مەزنیی ئەدەبی فەرەنسی بەتایبەتی و ئەدەبی ئەوروپی بەگشتی دەربخرێت کە کاریگەرییەکی بەرچاویان لەسەر ئەدەبیاتی نەتەوە جیاجیاکانی دیکەی دنیادا هەبووە.

گرنگترین ئەو کەرەستانەی کە توێژەری ئەدەبی بەراوردکاری پێویستی پێیەتی، بریتین لەم کەرەستانەی خوارەوە:

١- شارەزابوون لە ئەدەبی نەتەوەیی و ئەدەبی جیهانی.

٢- شارەزابوون لە میتۆدی توێژینەوەی زانستی.

٣- زانینی چەند زمانێکی بیانی.

وتمان لە سەرەتادا ئەم ئەدەبە لە فەرەنسە و لە ئەوروپادا سەریهەڵداوە و پەرەی سەندووە و شێوەیەکی زانستیی ئەدەبیی

وەرگرتووە، بەڵام دواتر لە ئەمریکا و سۆڤییەتی جاران و وڵاتانی دیکەی ئاسیاشدا برەوی پەیدا کردووە. بەم پێیە دەتوانین سێ قوتابخانەی سەرەکی لە ئەدەبی بەراوردکاریدا دیاری بکەین کە هەریەکەیان تا ڕادەیەك سیمای تایبەتی و جیاوازی خۆیان هەیە.

یەکەم: قوتابخانەی فەرەنسی، دیارترین نوێنەرانی ئەم قوتابخانەیە بریتین لە: پۆڵ ڤان تیگم و فرانسوا گۆیار و جان ماری کاری، ئەمانە توانییان تا ماوەیەکی درێژ دید و تێڕوانینی فەرەنسی بەسەر ئەدەبیاتی ئەوروپی و ئەمریکیدا بسەپێنن. گرنگترین میتۆدی ئەم قوتابخانەیە لەم سێ خاڵەدا دیاری دەکرێت:

١- لێکۆڵینەوە لە دیاردەی لێکچوونی نێوان ئەدەبی دوو نەتەوە، یاخود لەنێوان دوو بەرهەمی ئەدەبیدا کە سەر بە دوو ئەدەبی نەتەوەیی جیاواز بن.

٢- پێویستە ئەو لێکچوونە یان ئەو جیاوازییە لەنێوان ئەدەبی دوو نەتەوەدا، لەسەر پەیوەندییەکی مێژوویی جێگیر و بەڵگەدار ڕاوەستابێت.

٣- دەبێ توێژەری ئەدەبی بەراوردکاری، کۆششێکی زۆر بکات بۆ دۆزینەوەی ئەو ڕێگەیەی کە بەهۆیەوە بۆتە مایەی خولقاندنی

پرۆسەی کاریگەری و کارتێکردن.

دووەم: قوتابخانەی ئەمریکی، دیارترین نوێنەرانی ئەم قوتابخانەیە بریتین لە: رینێ ویلیك و ئۆستن وارین کە لە کتێبی هاوبەشیاندا بە ناونیشانی "تیۆری ئەدەب"، رەخنە لە پۆڵ ڤان تیگم و قوتابخانەی فەرەنسی دەگرن، بەو پێیەی کە قوتابخانەی فەرەنسی تەنها بایەخ بە ئەدەبی نەتەوەیی خۆیان دەدەن لەکاتی بەراوردکردنیدا بە ئەدەبی نەتەوەیەکی دیکە، لەکاتێکدا پێویستە توێژەری ئەدەبی بەراوردکاری، بەدوای ڕاستییە هاوبەشەکانی ئەدەبی سەرجەم نەتەوەکانی تریشدا بگەڕێت. رینێ ویلیك بە ڕاشکاوی دەڵێت: ئەدەبی بەراوردکاری ناتوانێت نەریتی نەتەوە جیاجیاکان فەرامۆش بکات، بەڵام دەبێ سنوورەکانی ئارەزووی ناسیونالیستیی بەرتەسك جێبهێڵێت.

سێیەم: قوتابخانەی ڕوسی یان سۆڤییێتی جاران، ئەم قوتابخانەیە درەنگتر سەریهەڵدا، لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا دەستیان کرد بە گرنگیدان بە ئەدەبی بەراوردکاری لەمیانی چارەسەری ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بەو پەیوەندییە ئاڵوگۆڕکارییەی کە ئەدەبی روسی و سۆڤییێتی بە ئەدەبی وڵاتانی دیکەی دنیاوە دەبەستێتەوە. دیارترین نوێنەرانی ئەم قوتابخانەیە بریتین لە: جێرمۆنسکی و

سامارین و ئە.ی.کۆنراد. ئەمانە رەخنەیەکی توندیان ئاراستەی میتۆدەکانی ئەدەبی بەراوردکاریی پێشوو کرد کە لەمیانی سێنترالیزمی خۆرئاواییەوە ئەدەبی نەتەوەیی بەرز دەکەنەوە، ئەدەبی میللەتانی دیکە بە پاشکۆی ئەدەبیاتی خۆیان دەژمێرن، بۆیە پێویستە ئەدەب و شارستانییەتی گەلانی خۆرهەڵات و سەرانسەری دنیا بهێنرێنە نێو بواری توێژینەوە مێژوویی و بەراوردکارییەکانەوە.

لەئەدەبی بەراوردکاریدا پێویستە توێژەر ئەم خاڵانە لەبەرچاو بگرێت و جێبەجێیان بکات:

١- زانین و شارەزایی لە ڕاستییە مێژووییەکانی ئەو سەدەیەی لێکۆڵینەوەکەی لەسەر دەکات.

٢- زانینی مێژووی ئەدەبی ئەو نەتەوانەی توێژینەوەیان بۆ دەکات.

٣- خوێندنەوەی تێکستەکان بە زمانی ڕەسەنی خۆیان.

٤- شارەزابوون لەسەرچاوە گشتییەکان.

٥- دیاریکردنی جۆری ژانرە ئەدەبییەکە.

٦- خستنەڕووی ئەو بەڵگانەی دەیسەلمێنن کە نووسەر یان تێکست یاخود کتێبێك کاریگەریی چ ژانرێکی ئەدەبیی لەسەر بووە.

٧- دیاریکردنی فاکتەرەکانی کاریگەری.

ڤان تیگم لەساڵی ١٩٣١دا کتێبێك دەنووسێت بەناوی "ئەدەبی بەراوردکاری"، لەوێدا پێناسێکی سنووردار بۆ ئەم ئەدەبە پێشکەش دەکات و دەڵێ: "ئەدەبی بەراوردکاری بەزۆری لە پەیوەندییەکی دیواڵتی دەکۆڵێتەوە، واتە پەیوەندی نێوان دوو ڕەگەز، جا ئەو دوو ڕەگەزە دوو کتێب بێت یان دوو نووسەر یاخود کۆمەڵێ کتێب و کۆمەڵێ نووسەر یاخود تەواوی ئەدەبی دوو نەتەوە".

ئەم نووسەرە فەرەنسییە جەخت لەوەش دەکات کە هەلومەرجی مێژوویی خۆرئاوایی لە پشتی دروستبوونی میتۆدی لێکۆڵینەوەی بەراوردکارییەوەیە، ئەوەی کە زەین و بیری توێژەری بەراوردکاری ڕێنمایی دەکات بریتییە لە تایبەتمەندیی نەتەوەیی ئەو ئەدەبە لەسەرێك، و جەوهەری پەیوەندییە مێژووییەکان لەسەرێکی تر. ئەم پێداگرتنە لەسەر فاکتەری مێژوویی، لەلای جان ماری، ڕوونتر جەختی لێدەکرێت بە ڕادەیەك دەڵێت: "ئەدەبی بەراوردکاری لقێکە لە مێژووی ئەدەبی".

فرانسوا گۆیار لەساڵی ١٩٥٢دا لە کتێبی ئەدەبی بەراوردکاریدا بەم چەشنە پێناسەی ئەم ئەدەبە دەکات: "ئەدەبی بەراوردکاری بریتییە لە مێژووی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان. توێژەری بەراوردکار لە ئاستی سنووری زمانەوانی و نەتەوەییدا دەوەستێت و

چاودێریی ئاڵوگۆڕەکانی بابەت و فیکر و کتێب و سۆزی نێوان دوو ئەدەب یان چەند ئەدەبێك دەکات". ئەمە جەختکردنێکی ڕوونە لە فاکتەری مێژوویی، بەو پێیەی میتۆدی ئەدەبی بەراوردکاری بریتییە لە میتۆدی مێژوویی.

ماوەی چەند ساڵێکە ئەدەبی بەراوردکاری، لەنێو ئەدەبیاتی جیهانیدا، ڕەنگێکی کاڵی هەیە و بگرە ئەو بایەخپێدانەی جارانی نەماوە کە تا هەفتاکانی سەدەی بیستەمیش برەوی هەبووە، بەڵام لەوە بەدوا، بەهۆی سەرهەڵدانی چەند فاکتەرێك و بەهۆی گۆڕانکاریی فیکری و ئەدەبی و ئابووری، لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری بەتەواوی بەرەو کزی ڕۆیشتووە. دەشێت چالاکیی بەردەوامی پرۆسەی وەرگێڕان لەسەرانسەری جیهاندا یەکێك بێت لەو هۆکارانەی کە ئەمڕۆ بەئاسانی دەتوانێت ئەدەبی نەتەوەکانی دنیا بەیەکتر ئاشنا بکات و لەیەکتریان نزیك بکاتەوە، بەتایبەتی لەسەردەمی جیهانگیری (گلۆبالیزەیشن) و پەیوەستکاری (کۆمیونیکەیشن) و پەیوەندی خێرادا، هەروەها پەرەسەندنی میتۆدەکانی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی و سەرهەڵدانی چەمکی وەکو دەقاوێزان (تناص).

ئەمڕۆ بەدەگمەن لە ئەدەبیاتی جیهانیدا لێکۆڵینەوەیەك دەبینیت لەبارەی ئەدەبی بەراوردکاری، یان نووسەر و ڕەخنەگرێك

نابینیت سەرقاڵی ئەم چەشنە ئەدەبە بێت. یان بڵێین بەشی زۆری ڕەگەزەکانی ئەم ئەدەبە لەنێو میتۆد و ژانر و ڕێبازە تازەکانی ئەدەبی پۆست مۆدێرندا پەرت بووە. ئەم بابەتە تەنها لەنێو چوارچێوەی خوێندنی ئەکادیمی و زانکۆکاندا دەخوێنرێت، لە ڕەخنەی ئەدەبیی نوێدا ئامادەیی نەماوە، ئەمەش لەڕاستیدا شوێنی پرسیار و گفتوگۆیە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٢- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٣- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٤- الادب المقارن، جميل نصيف التكريتي.

٥- الادب المقارن، د. محمد غنيمي هلال.

٦- مفاهيم نقدية، رينيه ويليك.

٧- نظرية الادب، رينيه ويليك.

٦- شێوازگەری
Stylistic

سەرهەڵدانی شێوازگەری stylistic (الاسلوبية) لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا بەسەر لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا هات، بەتایبەتی لە شۆڕشە زمانەوانییەکەی فردیناند دی سوسێر (١٨٥٧-١٩١٣)، کە لەدواییدا لەسەر دەستی شارل بالی یان چارلس بالی-ی قوتابیی دی سوسێردا، بووە مایەی لەدایکبوونی زانستی شێواز یان شێوازگەرایی. واتە چارلس بالی (١٨٦٥-١٩٤٧) داهێنەری ئەم زاراوەیە و دامەزرێنەری زانستی شێوازە لە زمانەوانیدا، ئەو لە -زانکۆی ژنێڤ-دا جێگرەوەی دی سوسێر بووە، لەساڵی ١٩٢٠دا کتێبێك دەنووسێت بەناوی "توێژینەیەك لە زانستی شێوازگەریی فەرەنسی"، پاشان چەندین لێکۆڵینەوەی تیۆری و پراکتیکی درێژ ئەنجام دەدات کە پتر بایەخ بە زانستی

شێوازی گوزارشتکردن دەدات، بەو پێیەی هەر کەسێك لەکاتی ئاخاوتن و گوزارشتکردندا شێوازی تایبەتیی خۆی هەیە لە دەربڕینی هەست و سۆزەکانیدا، بۆیە بالی لەم زانستەدا پتر بایەخ بە زمانی وتراو دەدات وەك لە زمانی نووسراو.

بالی بەمجۆرە پێناسی شێواز دەکات: "شێوازی گوزارشتکردن ئەو زانستەیە کە لە ناوەڕۆکە هەستییەکانی گوزارشتی زمانەوانی دەکۆڵێتەوە، واتە گوزارشتکردن لە واقیعی هەست و سۆزی مرۆڤ لە میانی زمانەوە، دیسان لە میانی هەست و سۆزیشەوە گوزارشت لە واقیعی زمان دەکرێت". واتە شێوازگەرایی لەلای بالی مەبەستێکی زمانەوانیی هەیە و ئەو دەیوت شێوازگەرایی لقێکە لە زانستی زمان نەك ئەدەب، زانای زمانەوانی بەدوای ڕێساکانی زماندا دەگەڕێت نەك ڕێسا ئیستاتیکییەکان کە ئەمەی دواییان پتر ئەرکی ئەدەبە.

شێوازگەری، یان زانستی شێواز، چەندین ڕێباز و میتۆدی لێدەبێتەوە، بۆیە دەبینین ئەم زانستە تەنها لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا نەمایەوە، بەڵکو دواتر بوو بە بەشێکی گرنگی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی، لێرەوە شێوازگەری پێناسێکی تر لەخۆ دەگرێت، پوختەی ئەو پێناسە دەڵێت هەر لێکۆڵینەوەیەکی

زمانەوانی لە خزمەتی ئەدەبدا بێت پێی دەوترێت شێوازگەری.

ئەگەرچی چارلس بالی وایدەبینی زمانی ئەدەب جیاوازە لە ڕەگەزەکانی زانستی شێواز کە –وەك بالی دەڵێ- دەبێ هەریەکەیان پارێزگاری لە تایبەتمەندیی خۆی بکات، بەڵام "کریسۆ"ی قوتابیی بالی، هەڵوێستێکی تەواو جیاوازی لە مامۆستاکەی هەبوو، کریسۆ وایدەبینی کە کاری ئەدەبی چاکترین بوارە بۆ زانستی شێوازگەرایی، ئیدی ڕەخنەی ئاراستەی جیاکردنەوەی ئەدەب لە شێوازگەرایی دەکرد، چونکە پێی وابوو بەرهەمی ئەدەبی فۆرمێکە لە فۆرمەکانی پەیوەندی یاخود پەیوەستکاری، ڕەگەزە ئیستاتیکییەکانی بەرهەمی ئەدەبیش بریتییە لە ڕاکێشانی خوێنەر بۆ تێکست و بەخشینی چێژ و خۆشی پێی.

بەڵام لە هەردوو ئاستی چارلس بالی و کریسۆدا، واتە لە ئاستی شێوازگەرایی زمانەوانی و شێوازگەرایی ئەدەبیدا، نکوڵی لە هێز و جوانیی گوزارشتکردن لە هەموو ئاستەکانیدا ناکرێت. مادامەکی ئەدەب بریتییە لە زمان، کەواتە زانستی شێوازگەرایی ناتوانێت، دوور لە ئەدەب و تێکستی ئەدەبی، پرۆسە و پراکتیکەکانی خۆی ئەنجام بدات.

یەکێك لەو توێژەرانەی بایەخی بە زانستی شێوازگەری ئەدەبی

داوە، زمانناس و رەخنەگری ئەڵمانی لیۆ سپیتزەرە (١٨٨٧-١٩٦٠)، پاش ئەوەی بەهۆی ستەمی نازیزم بەر لە جەنگی دووەمی جیهانی بەرەو ئەمریکا کۆچی کرد، لەوێدا درێژەی بە لێکۆڵینەوە زمانەوانی و ئەدەبییەکانی داوە، دەتوانین کورتەی بۆچوونەکانی لەم رستەیەدا کورت بکەینەوە کە دەڵێ: "مومکین نییە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی جیا بکرێتەوە"، ئیدی سپیتزەر لە لێکۆڵینەوەکانیدا هەوڵی داوە پردێکی تۆکمە لە نێوان زانستی زمان و ئەدەبدا دروست بکات و لەمەدا پشت بە میتۆدی شێوازگەرایی ببەستێت، بەو پێیەی کە مەزنترین دۆکیومێنت کە رۆحی گەلێك بەرجەستە دەکات بریتییە لە ئەدەب، جا لەبەر ئەوەی ئەدەب بریتییە لە زمان و گوزارشتی زمانەوانی، کەواتە دەتوانین بۆ تێگەیشتن لە رۆحی میللەتێك پەنا ببەینە بەر زمانی شاکارە ئەدەبییەکانی ئەو میللەتە.

کاتێك لەسەدەی هەژدەهەمدا نوسەری فەرەنسی "بۆفۆن" (١٧٠٧-١٧٨٨) دەڵێ: "شێواز بریتییە لە مرۆڤ خۆی"، دواتر زوربەی توێژەران و مێژوونوسانی ئەدەب لەو باوەڕەدابوون کە دەشێت لەمیانی زمانی تایبەتییەوە نووسەرێك بناسین و شێوازەکەی دیاری بکەین، لێرەوە سپیتزەر پێی وایە زانستی شێوازگەری دەتوانێت

بۆشایی نێوان زانستی زمان و مێژووی ئەدەب پڕ بکاتەوە.

ریڤاتێر پێناسێکی دیکە بۆ شێواز پێشنیار دەکات، ئەو دەڵێ شێوازی ئەدەبی بریتییە لە فۆرمی هەموو نووسراوێکی تاکەکەسی کە بەمەبەستی ئەدەبی داڕێژرابێت، ئەمەش شێوازی نووسەرەکە و کارە ئەدەبییەکە دەردەخات، ریڤاتێر وایدەبینێت کە "زمان گوزارشت دەکات و شێوازیش بەرجەستەی دەکات"، فۆرمی نووسینی تاکەکەسیش لەڕووی شێوازەوە، لە (ئاخاوتن)ی تاکەکەس دەچێت، بەو پێوەرەی کە دی سوسێر (زمان) و (ئاخاوتن)ی لێکدی جیاکردۆتەوە، کاتێکیش نووسەر رەگەزەکانی زمانی ئەدەبی بەکاردەهێنێت بۆ ئەوەی کاریگەرییەکی تایبەتی جێبهێڵێت، ئەو رەگەزانە دەگۆڕرێت بۆ رەگەزی شێوازگەری.

لەم تێڕوانینەوە، ریڤاتێر بەمجۆرە چەمکی شێوازگەری دیاری دەکات: "زانستێکە بەشێوەیەکی بابەتی لە بەرهەمی ئەدەبی دەکۆڵێتەوە، چونکە بەرهەمی ئەدەبی بریتییە لە بونیادی زمانەوانی کە ئەو بونیادە زمانەوانییە دیالۆگێکی تایبەتی لەگەڵ ناوەرۆکی تێکستەکەدا دەکات".

هەندێ لە رەخنەگران دەڵێن شێوازگەری نوێ درێژەپێدانی رەوانبێژیی کۆنە، هەن دەڵێن شێوازگەری بریتییە لە رەوانبێژیی

نوێ، چونکە هەم زانستی شێواز و هەم ڕەوانبێژی بریتین لە هونەری زمانەوانی و هونەری ئەدەبی لەیەك كاتدا، بۆیە دەوترێ: ڕەوانبێژی شێوازگەریی شاعیرە دێرینەکانە، بەڵام بێگومان زانستی شێواز بەرینتر و فراوانترە و بەپێی پێشکەوتنەکانی ئەدەبی نوێ و نووسینی مۆدێرن هاتۆتە ئاراوە، لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا شێوازگەرایی بەتەواوی لە ڕەوانبێژی جیابۆتەوە.

لێرەدا ژمارەیەکی زۆری کتێب بە زمانی عەرەبی هەن، مێژوو و چەمك و جۆر و ڕێبازە جیاجیاکانی زانستی شێوازگەری ڕوون دەکەنەوە، دەتوانین لەم کتێبانەی خوارەوەدا زانیارییەکی زیاتر لەبارەی زانستی شێوازگەری پەیدا بکەین کە من سوودم لێوەرگرتوون:

١- علم الاسلوب - د. صلاح فضل.

٢- الاسلوبية والاسلوب - د. عبدالسلام المسدي.

٣- الاسلوب والاسلوبية - كراهام هاف.

٤- الاسلوبية في النقد العربي الحديث - فرحان بدري الحربي.

٥- الاتجاه الاسلوبي في النقد الادبي - د. شفيع السيد.

٦- النص والاسلوبية بين النظرية والتطبيق-عدنان بن ذريل.

٧- مفاهيم نقدية - رينية ويليك.

٧- بونیادگەری

structuralism

میتۆدی بونیادگەری structuralism، (البنيوية، البنائية) بۆ یەکەمجار لە بواری زانستی زمانەوانیدا سەریهەڵدا، ئەم ڕەوتە یان ئەم میتۆدە پێی وایە زمان بریتییە لە کۆی پێکهاتەی ڕەگەزە جیاواز و پێکەوەبەستراوەکان، بەجۆرێك ناشێت هیچ ڕەگەزێك بەجیا دیاری بکرێت و پێناس بکرێت، بەڵکو دەشێت ڕەگەزێك لە پەیوەندییدا بە کۆی ڕەگەزەکانی ترەوە دیاری بکرێت. دەتوانین مانای وشەی بونیاد یان بنیات و بونیادگەری یان بنەماخوازی لەیەکدی نزیك بکەینەوە، چونکە لەسەرەتادا ئەم وشەیە تەنها لەبواری تەلارسازیدا بەمانای ڕاستەوخۆی "دانانی بەردی بناغەی بینایەك" بەکاردەهات، بەڵام دواتر بەمانا مەجازییەکەی لە زانستی زمانەوانی و شێوازگەری و زانستەکانی تریشدا بەکارهێنرا.

زانای زمانەوانیی سویسری فردیناند دی سوسێر (١٨٥٧-

١٩١٣) بە دامەزرێنەری بونیادگەریی زمانەوانی دەژمێردێت، ئەگەرچی ئەو لە لێکۆڵینەوەکانیدا وشەی بونیاد و بونیادگەریی بەکارنەهێناوە، بەڵکو وشەی سیستم system ی بەهەمان مانای بونیاد بەکارهێناوە. سوسێر سێ جومگەی گرنگی لەو زانستەدا دەسنیشان کرد کە دواتر بوون بە سێ دیواڵتی بنچینەیی بونیادگەری لە بوارە مەعریفییەکانی تریشدا:

١- زمان/ئاخاوتن.

٢- دال/مەدلول (واتە: دەنگ و مانا).

٣- سانکرۆنی و دیاکرۆنی (واتە تزامنی و تعاقبی).

دی سوسێر ئەم میتۆدە بە یاریی شەترەنج دەچوێنێت، بەو پێیەی هەر رەگەزێك لە رەگەزەکانی گەمەی شەترەنج (بۆ نموونە سەرباز یان فیل یان قەڵا) بەبێ پەیوەندیی لەگەڵ کۆی رەگەزەکانی دی، رۆڵێکی ئەوتۆی نابێت، بەڵام دەشێت رەگەزێکی دیاریکراو (بۆ نموونە وەزیر) لەپەیوەندیدا بە رەگەزەکانی ترەوە رۆڵێکی دیار و کاریگەر و بەرجەستەتر ببینێت. لاوازبونی رەگەزێك یان چەند رەگەزێك کار لە سەرجەم رەگەزەکانی دیش دەکات. تەنانەت لە فسیۆلۆژیاشدا تیۆری بونیادگەری هەیە کە دەڵێت ئەندامەکانی

جەستە ناتوانن بوونێکی سەربەخۆیان هەبێت، بەڵکو لە پەیوەندییەکی وەزیفیی دیاریکراودا دەتوانن وەزیفەی گشتی دیاری بکەن، بۆیە مومکین نییە رەگەزێك/ئەندامێك لە رەگەزەکانی دی جیابکرێتەوە، ئەگینا کار لە وەزیفەی ئەندامەکانی تریش دەکات.

دواتر ئەم رەوتە زمانەوانییە کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر بوارە مەعریفییەکانی تریشدا جێهێشت، لەوانە ئەنترۆپۆلۆژیا و سایکۆلۆژیا و سۆسیۆلۆژیا و ئابووری و تەلارسازی و فەلسەفە و مێژوو و هونەر و ئەدەب. گرنگترین نوێنەرانی ئەم میتۆدە لە زانستی زمانەوانیدا بریتین لە: دی سوسێر و ساپیر و چۆمسکی و رۆمان یاکۆپسن(کە بە رابەری زانستی نوێی زمانەوانیی بونیادگەری دەژمێردرێت) و ئیخنباوم و بلۆمفیلد و ترۆبتسکۆی و هلمسلیف، لە ئەنترۆپۆلۆژیادا کلۆد لیڤی ستراوس کە لەدوای سوسێر بە باوکی بونیادگەری دەژمێردرێت، جاك لاکان لە سایکۆلۆژیادا، رۆلان بارت و جۆلیا کریستیڤا و جیرار جینێت و ڤلادیمێر پرۆپ و جان کۆهین و ریڤاتێر و گریماس و تۆدۆرۆڤ و گۆڵدمان لە ئەدەب و رەخنەی ئەدەبیدا، میشیل فۆکۆ و پۆل ریکۆر و دێریدا و جیل دۆلۆز لەبواری فەلسەفە و مەعریفەدا، لوی ئالتۆسێر لە مارکسیزمدا، فیرنان برۆدێل لە زانستی مێژوودا، کە

هەریەکەیان بەشێوەیەك سوودیان لەو میتۆدە وەرگرتووە.

بونیادگەری لە رەخنەی ئەدەبیدا بایەخی سەرەکی بە تێکست دەدات، ئەم میتۆدە وایدەبینێت تێکستی ئەدەبی جیهانێکی سەربەخۆیە و لە چەندین توخمی جیاواز و پێکەوەبەستراو پێك دێت و لە نووسەرەکەی جیادەبێتەوە. چونکە تەنها ئەو توخمانەن کە لە پەیوەندییەکی تایبەتیدا دەق پێك دەهێنن. رەخنەگری فەرەنسی رۆلان بارت (١٩١٥-١٩٨٠) بە ڕابەری تیۆری بونیادگەری لە رەخنەی ئەدەبیدا دادەنرێت، بەتایبەتی لە کتێبی "نووسین لە پلەی سفردا" کە لەساڵی ١٩٥٣دا چاپی کردووە، هەروەها لەو لێکۆڵینەوەیەیدا کە لەساڵی ١٩٦٣دا بەناونیشانی (س/ز) لەبارەی چیرۆکی "سارازین"ی بەلزاکی نووسیوە.

بونیادگەری وایدەبینێت ئەدەب بریتییە لە بونیادێك لەناو بونیادێکی گەورەتر و سەرجەمگیرتر کە زمانە، لێرەدا زمان و ئەدەب پێکەوە لکاون و کۆمەڵێ کۆد و رێسا و نەریتی دیاریکراو تەحەکومیان پێدەکات.

دەتوانین شیکردنەوەی بونیادگەری لەئەدەبدا، لەم خاڵە سەرەکییانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

١- بونیادگەری پتر گرنگی بە جەوهەری ناوەکیی تێکستی ئەدەبی دەدات، بێئەوەی پابەندی بکات بە واقیعی کۆمەڵایەتی و راستییە فیکرییەکان و بارودۆخی سایکۆ-سۆسیۆلۆژیی نووسەر.

٢- بونیادی قوڵی تێکست و تۆڕی ئاڵۆزی پەیوەندیی توخمەکانی تێکست، دەبن بە بناغەی سەرەکیی کاری ئەدەبی، تەنها پەیوەندییە ناوەکییەکان ئەدەبیەتی ئەدەب بەرجەستە دەکات.

٣- بونیادگەراکان دان بە ڕەهەندی خودی و مێژوویی و کۆمەڵایەتیی ئەدەبدا نانێن، چونکە ئەوان وایدەبینن ئەدەب بریتییە لە قەوارەیەکی زمانەوانی یاخود بریتییە لە جەستەیەکی زمانەوانیی سەربەخۆ، یان بریتییە لە سیستمێك لە هێما و دەلالات کە هیچ پەیوەستێکی بە دەرەوەی تێکست نییە، بەڵکو پابەندە بە ڕستە لەهەر سێ ئاستی دەنگی و پێکهاتەیی و دەلالیدا.

ئەمڕۆ هەندێ لە رەخنەگران دەڵێن بونیادگەری لەقۆناغێکدا برەوی هەبووە و ئێستا بەسەرچووە، تەنانەت کاتی خۆی هەندێ لە رابەرانیشی لێی پاشگەز بوونەوە، بۆ نموونە بارت و دێریدا و فۆکۆ رەخنەی لێدەگرن، یان نکوڵی دەکەن سەر بەو ڕەوتە بن، تەنانەت

تۆدۆرۆڤ لە دواکتێبیدا بەناوی (ئەدەب لە مەترسیدایە) ڕەخنە لە بونیادگەری و ڕەوتە فۆرمالیستییەکان دەگرێت و بایەخی کۆمەڵایەتییانەی ئەدەب دەهێنێتە ئاراوە. گرنگترین ڕەخنەیەك کە ئاراستەی بونیادگەری دەکرێت ئەوەیە کە ئەم ڕەوتە مێژوو پشت گوێ دەخات و گرنگی بە مانا نادات و بەجۆرێك مامەڵە لەگەڵ تێکستدا دەکات وەك ئەوەی قەوارەیەکی زمانەوانیی سەربەخۆ بێت و لە ژینگە کۆمەڵایەتییەکەی دابڕابێت، بەڵام لەڕاستیدا ئەم قسەیە بەڕەهایی ڕاست نییە، چونکە ئەم میتۆدە لە پۆست سترەکچورالیزمدا بایەخێکی دیکە پەیدا دەکات، بەتایبەتی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا بەدوای بونیادە قووڵ و شاراوەکانی کۆمەڵگەی بەشەریدا دەگەڕێت. ئەگەر بونیادگەری وەك مۆدێل و وەك ئایدیۆلۆژیا بەسەرچووبێت، ئەوا وەك میتۆدێکی توێژینەوەی زانستی بوونی هەیە، چونکە هەر بزاوتێکی فیکری کە لەنێو دەچێت، بەتەواوی لەنێو ناچێت، بەڵکو لایەنە باشەکانی دەمێنێت و لەنێو بزاوتی گشتیی مێژووی فیکردا دەتوێتەوە.

ئەم میتۆدە لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا لەناو ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا بڵاوبووەوە، لە ئەدەبی کوردیشدا لەکۆتایی هەشتاکان و سەرەتای نەوەدەکاندا برەوی پەیدا کرد و هاتە نێو

پرۆسەی ڕەخنەییەوە، بەڵام تەمەنی ئەو برەوپێدانە کورت بوو، ئەمڕۆ ڕەنگدانەوەیەکی ئەوتۆی بونیادگەری لە ڕەخنەی کوردیدا نابینین بەدەگمەن نەبێت.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- فردیناند دي سوسير، علم اللغة العام، ترجمة: د. يوئيل يوسف عزيز.
٢- د. صلاح فضل، في النقد الادبي.
٣- د. صلاح فضل، نظرية البنائية في النقد الادبي.
٤- د. صلاح فضل، علم الاسلوب - مبادئه واجراءاته.
٥- اديث كيرزويل، عصر البنيوية من ليفي شتراوس الى فوكو، ترجمة: جابر عصفور.
٦- د. ابراهيم محمود خليل، النقد الادبي الحديث من المحاكاة الى التفكيك.
٧- د. شكري عزيز ماضي، في نظرية الادب.
٨- د. سيد البحراوي، في نظرية الادب.

٨- بونیادگەریی پێکهێنەرانە

genetic structuralism

بونیادگەریی پێکهێنەرانە genetic structuralism (البنیویة التكوینیة) بەشێکی گرنگە لە بونیادگەریی گشتی، ئەم ڕەوتە لەئەنجامی کۆششی هەندێ لە روناکبیر و رەخنەگرە مارکسیستەکان دروست بوو، کە هەوڵیاندا گونجانێك برەخسێنن لە نێوان تێزە فۆرمالیستەکانی بونیادگەری لەسەرێك و نێوان بنەماکانی بیری مارکسیزم لەڕاڤەکردنی ماتریالیانەی فیکر و کولتوردا لەسەرێکی تر.

چەند بیرمەندێك بەشدارییان لە داڕشتنی ئەم ڕەوتەدا کردووە، دیارترینیان بیرمەند و رەخنەگری مارکسیستی مەجەری (جۆرج لۆکاچ ١٨٨٥-١٩٧١)ە. بەڵام یەکێك لەو نووسەر و رەخنەگرانەی کە دواتر رۆڵێکی گەورەتریان لەو داڕشتنەدا هەبووە، رەخنەگری فەرەنسیی بەڕەچەڵەك رۆمانی (لوسیان گۆڵدمان ١٩١٣-١٩٧٠)ە.

تێزەکانی لوسیان گۆڵدمان بە ڕوونی لە تێز و بۆچوونەکانی جۆرج لۆکاچەوە سەرچاوەیان گرتووە، لۆکاچ بەجۆرێك پەرەی بە تیۆری رەخنەیی مارکسیزم داوە کە ڕێگەی بۆ تەوژمێکی وەکو بونیادگەریی پێکهێنەرانە کردەوە تا دەربکەوێت و پرۆسەی کارە رەخنەییەکانی خۆی، بەپێی بنەماکانی بیری مارکسیزم، ئەنجام بدات، بەڵام گۆڵدمان سوودی لە شیکردنەوەی دەروونیش وەرگرت، بەتایبەتی لە لێکۆڵینەوە سایکۆلۆژییەکانی زانای دەروونیی سویسری (جان پیاجێ ١٨٩٦-١٩٨٠)، گۆڵدمان دان بەوەدا دەنێت کە زاراوەی بونیادگەریی پێکهێنەرانە لە جان پیاجێ خواستووە.

لە راستیدا بونیادگەری پێکهێنەرانە، کە بەشێوەیەکی سەرەکی گۆڵدمان نوێنەرایەتیی دەکات، بریتییە لە کارلێك و ئاوێزانبوونی ژمارەیەك ئایدیا و تیۆر و فەلسەفە، مارکسیزم لەم ئاوێزانبوونەدا پێکهاتەیەکی سەرەکییە، لەتەك بۆچوونە فەلسەفییەکانی کانت و هیگڵ و تێزەکانی پیاجێ و جۆرج لۆکاچ.

گۆڵدمان لەهەموو ئەمانەدا ویستی ئەلتەرناتیڤێکی زانستی بۆ بونیادگەریی کلۆد لیڤی ستراوس (١٩٠٨- ٢٠٠٩) و فەلسەفەی لوی ئالتۆسێر (١٩١٨-١٩٩٠) بدۆزێتەوە بۆ لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگە و گۆڕانکارییەکانی کولتوری مرۆڤایەتی. ناکۆکیی

گۆڵدمان لەگەڵ بونیادگەریی ستراوس و ئالتۆسێردا، بریتییە لەوەی کە ئەو دوو بیریارە رۆڵی مرۆڤیان لە دروستکردنی مێژوودا فەرامۆش کردووە، بەتایبەتی لە ئەنترۆپۆلۆژیای ستراوسدا فەرامۆشکردنی فاکتەری مێژوو —وەك گۆڵدمان دەڵێ- هاوپەیمان بوو لەگەڵ کاپیتالیزم و قەیرانەکانیدا، چونکە رەتکردنەوەی مێژوو لە لێکۆڵینەوەی بونیاددا لە سۆسیۆلۆژیای ئالتۆسێر و ئەنترۆپۆلۆژیای ستراوسدا، دەبێتە پاڵپشتێکی تیۆریی گەورە بۆ سیستمی نوێی کاپیتالیستی.

گۆڵدمان بەم شێوەیەی خوارەوە بونیادگەریی پێکهێنەرانە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: "ئەگەر بونیاد لەواقیعدا کاردانەوەکانی خەڵکی بۆ ئەو گیروگرفتە جیاوازانە دیاری بکات کە لە ئەنجامی پەیوەندیی نێوان خۆیان و ژینگە کۆمەڵایەتییەکەیاندا دروست دەبن، ئەوا ئەم بونیادانە، بەشێوەیەکی هەمیشەیی، رۆڵێکی چالاك دەبینن، بەڵام لەناو بونیادێکی گەورەتردا کە بریتییە لە بونیادی کۆمەڵایەتی. کاتێکیش بارودۆخ گۆڕانی بەسەردا دێت، ئەوسا چیتر ئەو بونیادانە ئەو رۆڵە چالاکە نابینن و بگرە ئەقلانییەتی خۆیان لەدەست دەدەن، ئیدی چەند بونیادێکی نوێ و جیاواز شوێنی بونیادە بەسەرچووەکان دەگرنەوە."، گۆڵدمان وایدەبینێت ئەو پەیوەندییەی لەنێوان

بونیادەکان و رۆڵەکاندا هەیە بریتییە لەو هێزانەی مێژوو دەجولێنن. لێرەدا بونیادەکان ستاتیك و جێگیر نین، بەڵکو دینامیك و پڕ لە جووڵە و بزاوتن، بێگومان ئەم بیرۆکەیە لە بونیادگەریی ئەنترۆپۆلۆژیی کلۆد لیڤی ستراوس و بونیادگەریی زمانەوانیی رۆمان یاکۆپسنیشدا هەیە.

یەکێك لەو زاراوانەی گۆڵدمان لە بونیادگەریی پێکهێنەرانەدا کاری لەسەر دەکات، زاراوەی "روانینی دنیا"یە، یان "جیهانبینی" یاخود "سەیرکردنی دنیاو دەوروبەر"، ئەم روانینە بریتییە لە کۆی ئەو سۆز و خواست و بیروباوەڕانەی تاکەکانی گروپێك یان چینێك لەدەوریدا کۆ دەبنەوەو کاری بۆ دەکەن، ئەوەیشی کە "روانینی دنیا" دادەمەزرێنێت بریتییە لە دوو جۆر ئاگایی یان دوو جۆر هۆشیاری: "هۆشیاریی باو" و "هۆشیاریی مومکین"، ئەوەی یەکەمیان بریتییە لە هەستکردن بە بارودۆخی هەنووکەیی کە تاکەکانی گروپێك پێکەوە کۆ دەکاتەوە، بەڵام ئەوەی دووەمیان بریتییە لەو ئاگاییەی دەشێت لەدواییدا خواست و ئامانجەکان بهێنێتە دی و واقیعی ئێستا بگۆڕێت.

گۆڵدمان دەڵێت خەڵکی ئەو بونیادانە دروست دەکەن کە مانایەك بە مێژوو دەبەخشێت، جا لەبەر ئەوەی خەڵکی بوونەوەری

کۆمەڵایەتین، ئەوا مەحکومن بە جۆرێك لەبیرکردنەوە کە روانینێکی تایبەتییان بۆ دنیا هەیە و ئەو روانینەش پابەندە بەو چینە کۆمەڵایەتییەی ئینتیمای بۆ دەکەن، کەواتە "ڕوانین بۆ دنیا" یان "روانینی دنیا" بریتییە لە کۆی ئاڵۆزی ئەو بیروباوەڕ و هەست و خواستانەی ئەندامانی گروپێك یان چینێك پێکەوە دەبەستێتەوە، ئەو گروپە یان ئەو چینە هەمیشە لەناکۆکیدا دەبێت لەگەڵ گروپە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەدا.

لەکاری ئەدەبیدا، بە تێڕوانینی ڕەخنەی بونیادگەریی پێکهێنەرانە، "ڕوانین بۆ دنیا" بەشێك نییە لە داهێنانی خودی نووسەر، بەڵکو بەشێکە لەو پێکهاتە مەعریفییەی گرێدراوە بە چینە کۆمەڵایەتییەکەیەوە، ئەم ڕوانینە بۆ دنیا لەچەند پەیوەندییەکی دینامیکیی نێوان ڕەگەزەکانی کاری ئەدەبیدا، ئەو بونیادەیە کە لە نائاگایی نووسەردا نیشتەجێ دەبێت، کەواتە ئەو بونیادە بریتییە لە ڕوانینێك بۆ دنیا کە لە تێکستێکی ئەدەبیدا ڕەنگرێژ کراوە. لێرەدا گۆڵدمان بەڕوونی هەوڵ دەدات تێزەکانی مارکسیزم بهێنێتە نێو بونیادگەرییەوە و پێی وایە مارکسیزم بەشێوەیەکی قوڵتر و زانستی تر لە بونیادەکانی کۆمەڵگا، واتە لە سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگە، دەکۆڵێتەوە.

گۆڵدمان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، دوو نموونەی پراکتیکیی لەسەر هەردوو نووسەری فەرەنسی بلیز باسکال و جان راسین پێشکەش کردووە، بەچەشنێك لێکۆڵینەوەی لەسەر کردوون کە کارەکانی بەستوونەتەوە بە هەلومەرجی ئەو چەرخەی کارەکانیان تیادا نووسیوە، پاشان لەمیانی گەڕان بەدوای بونیادەکانی ئەو دوو کارە ئەدەبییەدا، لەو کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژییانە ورد بۆتەوە کە بەسیفەتی ڕوانین بۆ دنیا، واتە بونیاد، دەردەکەون.

ئەگەر بونیادگەری پتر بەدوای ڕێسا و سیستمە ناوەکییەکانی تێکستی ئەدەبیدا بگەڕێت و، وەك قەوارەیەکی سەربەخۆ مامەڵە لەگەڵ تێکستدا بکات و، لەکاریگەرییە دەرەکیی و کۆمەڵایەتییەکەی بترازێنێت و، لە زمانی تێکستدا بەدوای بونیاددا بگەڕێت. ئەوا بونیادگەری پێکهێنەرانە "ڕوانین" دەکات بە بونیاد و، تێکست دەهێنێتەوە بۆ نێو کۆنتێکستە کۆمەڵایەتییەکەی و، ئەدەب دەبەستێتەوە بە کۆمەڵگە و چینە کۆمەڵایەتییەکان. واتە تێکستی ئەدەبی بریتییە لە ڕوانین بۆ دنیا کە ئەو ڕوانینە دەلالەتێکی کۆمەڵایەتیی هەیە، لێرەدا تێکست، سەرباری ئەو پەیوەندییە پتەوەی لەگەڵ کۆمەڵگەدا هەیەتی، بەڵام سەربەخۆییەکی ڕێژەییشی هەیە. بەکورتی تێکستی ئەدەبی —وەك

گۆڵدمان دەڵێ- بریتییە لە بونیادێکی بچووک کە لەهەناوی بونیادێکی گەورەتر لەدایك دەبێت، ئەویش بونیادی کۆمەڵایەتییە. لێرەوە میتۆدێکی نوێ سەریهەڵدا بەناوی "سۆسیۆلۆژیای ئەدەب" کە گۆڵدمان بایەخ و برەوێکی زۆری پێداوە.

دەشێت لەرەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا، ئەم ڕەوتە لە ڕێبازە رەخنەییە خۆرئاواییەکانی دیکە، پتر برەوی هەبووبێت، لەوانەیە ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ هەژموونی تەوژمی چەپەکان و پارتە مارکسیستە عەرەبییەکان کە لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا کاریگەرییان لەسەر ئەدەب و بەگشتی کولتوردا هەبوو. ئەم ڕەوتە وەك میتۆدێکی رەخنەیی، لە لێکۆڵینەوە رەخنەییەکانی محمد برادە و محمد بەنیس و یمنی العید پراکتیزە کراوە.

لە رەخنەی ئەدەبی کوردیشدا، مەریوان وریا قانیع، میتۆدی بونیادگەری پێکهێنەرانەی لە چەندین لێکۆڵینەوەی رەخنەیی پراکتیکیدا بەکارهێناوە بۆ خوێندنەوەی تێکستی مەحوی و گۆران و شێرزاد حەسەن و محەمەد عومەر عوسمان.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- د. بسام قطوس، المدخل الى مناهج النقد المعاصر.
٢- د. بشرى موسى صالح، المفكرة النقدية.
٣- نظرية المنهج الشكلي، ترجمة: ابراهيم الخطيب.
٤- رامان سلدن، النظرية الادبية المعاصرة، ترجمة: سعيد الغانمي.
٥- لوسيان غولدمان، المنهجية في علم الاجتماع الادبي. ترجمة: مصطفى المسناوي.
٦- لوسيان غولدمان، مقدمات في سوسيولوجية الرواية، ترجمة: بدرالدين عرودكي.
٧- د. عبدالهادي احمد الفرطوسي، تأويل النص الادبي في ضوء علم اجتماع النص الادبي.

٩- سانکرۆنی و دیاکرۆنی
Synchrony and Diachrony

سانکرۆنی synchrony واتە هاوزەمەنی یان زەمەنێتی، بەعەرەبی (التزامن، التزامني)، دیاکرۆنی diachrony واتە زنجیرەی پێشکەوتن یان بەدوای یەکداهاتن، بەعەرەبی (التتابع، التعاقب، التعاقبي)، لەبنەڕەتدا دوو زاراوەی زمانەوانین، زانای زمانەوانیی سویسری فردیناند دی سۆسێر (١٨٥٧-١٩١٣) لە لێکچەرەکانیدا دەربارەی زانستی زمان، دایهێناون، بەڵام لەدواییدا لەزۆربەی بوارەکانی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکاندا بەکارهێنران.

سانکرۆنی بریتییە لە لێکۆڵینەوەی وەسفی یان راڤەکاری (یان هەنوکەیی)ی زمان، واتە لێکۆڵینەوە لە زەمەنێکی دیاریکراوی زمانێکی دیاریکراو کەزەمەنەکەش زەمەنی ئێستایە، بەڵام دیاکرۆنی بریتییە لەلێکۆڵینەوەی مێژوویی زمان، واتە لێکۆڵینەوە

لە پەرەسەندنی مێژوویی زمانێکی دیاریکراو لە ساتە جیاجیاکانیداو لەقۆناغە بەدوای یەکداهاتووەکانیدا، کەوات سانکرۆنی لێکۆڵینەوەیەکی ستوونییەو دیاکرۆنیش لێکۆڵینەوەیەکی ئاسۆیی.

سەبارەت بە لێکۆڵینەوەی سانکرۆنی نموونەی زمانی فەرەنسی دەهێنرێتەوەو پرسیاری ئەوە دەکرێت ئاخۆ ئەو زمانە فەرەنسییەی ئێستا قسەی پێدەکەین هەمان ئەو زمانەیە کە لەساڵانی چلەکان و پەنجاکان یان حەفتاکاندا قسەمان پێدەکرد؟ یان ئایا ئەمە هەمان ئەو زمانە فەرەنسییەیە کە لە پاریس یان لەمارسیلیا یان لە کیپیک قسەی پێدەکرێت؟ وەك دەبینین زمانێکی دیاریکراو لەزەمەنێکەوە بۆ زەمەنێکی دی گۆڕانکاریی بەسەردا دێت، بۆیە پێویستە زەمەنێکی دیاریکراو وەربگریت و لێکۆڵینەوەی سانکرۆنی لەسەر بکەیت، بەڵام ئەگەر بتەوێ لەچۆنێتی پێشکەوتن پەرەسەندنی زمانێکی دیاریکراو وردبیتەوە، ئەوا پێویستیت بەلێکۆڵینەوەی دیاکرۆنی هەیە.

ئەم دوو زاراوەیە لەزانستەکانی تردا سوودیان لێوەرگیراوە بۆ خوێندنەوەی (ئێستا-لێرە)ی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی یان سیاسی، یان بۆ خوێندنەوەی هەمان دیاردە لەمێژوودا لەقۆناغە

جیاجیاکاندا. دواتر ئەم چەشنە لێکۆڵینەوانە پەرەیان پێدراو هەردوو جۆری لێکۆڵینەوەکە بەیەکەوەو لەیەك لێکۆڵینەوەدا بەکاردەهێنران، واتە مەرج نییە هەموو جارێ سانکرۆنی و دیاکرۆنی لەیەکدی جیابکرێنەوەو مەرج نییە هەریەکەیان لەلێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆدا بەکاربهێنرێن، بەڵکو بۆی هەیە توێژەرێك لەیەك کاتدا لێکۆڵینەوەیەکی سانکرۆنی و دیاکرۆنی بۆ زمان یان بۆ دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ئەنجام بدات. پاساوی ئەم جۆرە تێڕوانینەش ئەوەیە کە ئەگەر تۆ لێکۆڵینەوە لەدیاردەیەك بکەیت لەزەمەنی ئێستادا، ئەوا دەبێ ئاگاداری چۆنێتی پێشکەوتنی ئەو دیاردەیە بیت و نابێ مێژووی دیاردەکە فەرامۆش بکەیت، لێرەدا سانکرۆنی و دیاکرۆنی لەیەك لێکۆڵینەوەدا تێکەڵ دەبن.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- القاموس الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، ترجمة: د. منذر عياشي.

٢- إشكالية المصطلح في الخطاب النقدي العربي الجديد، تأليف: د. يوسف وغليسي.

١٠- دەقاوێزان

Intertext, Intertextuality

دەقاوێزان، یان دەقئاوێزان، یان بەنێویەکداچوونی دەقەکان، بەعەرەبی (التناص)، وەك زاراوەیەك بۆیەکەمجار لەساڵی ١٩٦٦دا رەخنەگری فەرەنسیی بەڕەچەڵەك بولگاری خاتوو جۆلیا کریستیڤا (١٩٤١-...) دایهێناوە، بەتایبەتی لەو توێژینەوانەیدا کە لەهەردوو گۆڤاری (رەخنە) و (تیل کویل)ی فەرەنسیدا بڵاوی کردوونەتەوە.

کریستیڤا وایدەبینێت دەقاوێزان یەکێکە لە سیما بنەڕەتییەکانی هەموو تێکستێك، بەو پێیەی دەق دەچێتەوە سەر چەندین دەقی دیکەی کۆمەڵایەتی و مێژوویی پێش خۆی یان هاوچەرخی خۆی، هیچ دەقێك نییە لە سفرەوە دەست پێبکات. میشێل فوکۆ (١٩٢٦-١٩٨٤) دەڵێ هیچ گوزارشتێك نییە گریمانی گوزارشتی دیکە لەخۆ نەگرێت، هیچ گوتارێك نییە گوتاری دیکەی لەگەڵ خۆیدا هەڵنەگرتبێت، هیچ شتێك لەخۆیەوە و لەخودی خۆیەوە لەدایك

نابێت، بەڵکو لەئاکامی لەدایکبوونی شتەکانی پێش خۆی و لەئاکامی زنجیرەیەك رووداوی دیکە دێتە ئاراوە. رۆلان بارت (١٩١٥-١٩٨٠) پێی وایە دەقئاوێزان چارەنووسی هەموو تێکستێکە، سا چەشن و ژانری ئەو تێکستە هەرچییەك بێت، واتە لەدەقدا یاسایەك هەیە کە بێکۆتاییبوونی تێکست دەسەلمێنێت. دەشێت بڵێین تێکست بریتییە لە چەند چینێکی جیۆلۆجیی نووسینامێز کە ئاوێزانی چەندین تێکستی دیکەی بەرلەخۆی بووە.

دەتوانین بڵێین دەقاوێزان زاراوەیەکی رەخنەیی نوێیە و جۆلیا کریستیڤا وەك ئاماژەیەك بۆ پەیوەندیی ئاڵوگۆڕی نێوان تێکستێك و ژمارەیەك تێکستی دیکە، دایڕشتووە، کریستیڤا لە بنەڕەتدا ئەم بیرۆکەیەی لە چەمکی دیالۆگیزمی رەخنەگری رووسی میکائیل باختین (١٨٩٥-١٩٧٥) وەرگرتووە، بەتایبەتی لەو لێکۆڵینەوەیەی باختیندا کە لە ساڵی ١٩٢٩ لەبارەی شیعرییەتی رۆمانەکانی دۆستۆیڤسکیی نووسیوە، بەو پێیەی باختین پەیوەندیی نێوان تێکستەکان بە (دیالۆگیزم) ناودەبات. هەموو واژەیەك یان هەموو دەستەواژەیەك لە پەیوەندییەکی دیالۆگامێزدایە لەگەڵ دەستەواژەکانی دیدا، هیچ تێکستێك خاڵی نییە لە دیالۆگیزم یاخود لە رەهەندی دەقاوێزان، بۆیە باختین وتوویەتی: راستە شێواز

بریتییە لە مرۆڤ خۆی، بەڵام دەشێت بڵێین شێواز بریتییە لە پتر لە مرۆڤێك، یان بریتییە لە مرۆڤێك پابەند بە گروپ و رەهەندە کۆمەڵایەتییەکەی. تزڤیتان تۆدۆرۆڤ (١٩٣٩-...) لە کتێبی "پرەنسیپی دیالۆگیزم" ئەم مەسەلەیەی روون کردۆتەوە.

ئەم زاراوەیە لە تیۆرەکانی بونیادگەری و پاش بونیادگەریدا بایەخێکی پتری پەیدا کردووە، ژمارەیەکی زۆری رەخنەگران و بیرمەندانی ئەو بوارە بۆچوون و چەمك و بابەتی خۆیان لەبارەیەوە بڵاو کردۆتەوە، سەرجەمیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هەموو تێکستێك ئاوێزانی چەندین تێکستی تر دەبێت. تێکست بریتی نییە لە قەوارەیەکی زمانەوانیی داخراو، تێکست بەسەر خۆیدا دانەخراوە، بەڵکو، بە بێئاگایی نووسەر، تێکەڵ بە تێکستەکانی دی دەبێت. بۆرخێس (١٨٩٩-١٩٨٦) دەڵێ لەهیچ تێکستێکدا شتی نوێ نییە و هەموو شتەکان پێشتر وتراون و ئێمە بە ستایل و داڕشتنێکی تر دەیڵێینەوە. سۆلێرز و ستارۆبنسکی وایدەبینن هەموو تێکستێك بریتییە لە بەرهەمی بەرهەمهێنراوی دی. باختین پێی وایە تێکست بریتییە لە فرەدەنگی (پۆلیفۆنی) و دیالۆگیزم. جیرار جینێت (١٩٣٠-...) ئەم زاراوەیە بە (کۆکردنەوەی تێکستەکان) ناو دەبات چونکە هەموو تێکستێك لە پەیوەندییەکی ئاشکرا یان نهێنیدایە

لەگەڵ ژمارەیەك تێكستی تردا. لەلای جۆلیا كریستیڤا ئەم زاراوەیە چەمكی (كۆچكردنی دەقەكان بۆ لای یەكدی) لەخۆ دەگرێت، بەو پێیەی لە فەزای هەموو دەقێكدا چەندین بەشی دەقەكانی دی یەكتر دەبڕن، هەموو تێكستێكیش بریتییە لە تابلۆیەكی فرەڕەنگ و پڕ لە وەرگرتن و زنجیرەیەك لە پەیوەندی، كریستیڤا پتر جەخت لەم پەیوەندییە دەكات و دەڵێ هەموو تێكستێك بەمسۆگەری بریتییە لە بەنێویەكداچوونی تێكستەكانی دی.

بەگشتی دەتوانین پێناس و چەمكەكان بۆ زاراوەی دەقاوێزان، لەم رستانەدا كورت بكەینەوە: لەدایكبوونی تێكست لە منداڵدانی تێكستەكانی دییەوە. بەنێویەكداچوونی دەقەكان. دەق كورتكراوەی ژمارەیەكی بێشوماری دەقەكانی ترە. هەموو دەقێك پشت بە دەقەكانی دی دەبەستێت. هەموو دەقێك لەپەیوەندییەكی هەمیشەییدایە بە دەقەكانی ترەوە. دەق سنووری نییە. دەق بریتییە لە هەڵمژینی دەقە نادیار و نائامادەكانی دی. هەموو دەقێك مەحكومە بە دەقاوێزان. لێرەوە دەق یەك خوێندنەوە هەڵناگرێت و بونیادێكی دیاریكراویشی نییە، بەڵكو ژمارەیەكی بێشومار بونیادی هەیە.

لە ساڵی ١٩٧٩دا لە زانكۆی كۆلۆمبیا سیمینارێكی جیهانی

لەبارەی دەقاوێزان ئەنجام درا بە سەرۆكایەتیی میشال ریڤاتێر، كە ژمارەیەكی زۆر رەخنەگری ئەوروپی گفتوگۆیان لەبارەیەوە كرد.

هەندێ لە توێژەران وایدەبینن ئەم زاراوەیە ئاماژە بۆ چەندین زاراوەی دیكە دەكات كە دەشێت بن بە هاوواتای دەقاوێزان، لەوانە: وەرگرتن، لەخۆگرتن، دزی، لێكچوون، لاساییكردنەوە، كاریگەری، مەجاز. بگرە هەندێ رەخنەگر پێی وایە ئەم زاراوەیە پاساوێكە بۆ دزیی ئەدەبی، بەڵام رەخنەگری عەرەب د. عبدالملك مرتاض لە وتاری "بیرۆكەی دزینی ئەدەبی و تیۆری دەقاوێزان"دا ئەوە رەتدەكاتەوە كە دەقاوێزان هاوواتای دزی بێت، چونكە دەق بەپێی چەمكی دەقاوێزان سنووری نییە و دەق هەمیشە لە بزاوتێكی دینامیكی و گۆڕاودایە لەمیانی ئاوێزانبوونی بە دەقەكانی دییەوە.

دەقاوێزان لەهەندێ ڕووكاردا لە ئەدەبی بەراوردكاری نزیك دەبێتەوە، بەڵام لە كەرەستە و ئامانجدا جیاوازن، ئەدەبی بەراوردكاری بایەخ بە كاریگەری و كارتێكردنی نێوان تێكستە ئەدەبییەكانی نەتەوە جیاجیاكان و زمانە جیاوازەكان دەدات، بایەخ بە شوێن و كات و بیۆگرافیاو رۆشنبیریی نووسەر دەدات و بەدوای كارلێكی نێوان تێكستەكاندا دەگەڕێت، كەچی دەقاوێزان لە بێسنووریی تێكست و بەنێویەكداچوونی تێكستەكان دەكۆڵێتەوە كە زۆر جار

ئەم ئاوێزانبوونە لە نائاگایی نووسەردا خەزن بووە، پاشان دەقاوێزان پشت بە کاتیگۆرییەکانی بونیاد و سەرخان و ژێرخان نابەستێت، چونکە لەبنەڕەتدا دەقاوێزان سێنتەری دەق و سنووری دەق ڕەتدەکاتەوە.

هەندێ لە توێژەران و تیۆریستانی ئەدەب پێیان وایە دەقاوێزان تا ئەندازەیەکی زۆر تەمومژاوییە و شوێنی ڕەخنەلێگرتنە، دەشێت ڕەخنەکان لەم چوار خاڵەدا کورت بکەینەوە:

١- دەقاوێزان ئەو بەهایە ڕەتدەکاتەوە کە لە تێکستدا هەیە، سەنگی ئەو بەهایە ناهێڵێت کە ڕەخنەگر بایەخی پێدەدات و بەدوایدا دەگەڕێت.

٢- دەقاوێزان دان بە هاوکێشەی نووسەر-تێکست-خوێنەردا نانێت لە پەیوەستیدا بە بەها هاوچەرخ و ئایندەبیەکانەوە، واتە هەموو تێکستێك دەبەستێتەوە بە تێکستەکانی دی و لە گرنگیی داهێنەر کەم دەکاتەوە، تایبەتمەندی و ئەفراندنی بێهاوتای تێکست نەفی دەکات.

٣- دەقاوێزان مێژووگەرایی تێکست ڕەتدەکاتەوە، تێکست دەگەڕێنێتەوە بۆ چەند کانگایەکی بێ سنوور و بێ روخسار.

٤- چەمکی دەقاوێزان یەکێکە لە دەرکەوتەکانی فەلسەفەی

ئایدیالیزم کە هیچ بایەخێك بۆ تایبەتمەندیی سەردەم و بۆ کاریگەریی واقیعی کۆمەڵایەتی، لە شێوەگرتنی چەمك و ئایدیا و وێنادا، ناهێڵێتەوە.

ئەم زاراوەیە لە ڕەخنە و ئەدەبی کوردیدا بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدراوە، نە لە نووسینی تیۆری و نە لە ڕەخنەی پراکتیکی و نە لە وەرگێڕانیشدا سەرچاوەی زۆرمان لەبەردەستدا نییە.

بڕوانە:

١- في نظرية الادب، د. شكري عزيز ماضي.

٢- شعرية الخطاب السردي، محمد عزام.

٣- علم التناص المقارن، د. عزالدين المناصرة.

٤- الكلمات المفاتيح، ريموند وليمز.

٥- مصطلحات النقد العربي السيماءوي، د. مولاي علي بةخاتم.

٦- المصطلح السردي، جيرالد برينس.

٧- معجم المصطلحات اللغوية والادبية الحديثة، د. سمير حجازي.

١١- سیمیۆلۆژیا
Semiology

سیمیۆلۆژیا یان زانستی ئاماژە یان نیشانەناسی، بەعەرەبی علم العلامات، یان علم الاشارة، یان علم الدلالة یان السیمیائیة، بەشێکە لە زانستی زمان، بەپێی سیستمێکی میتۆدی، لە ئاماژەکان یاخود لە نیشانەکانی تێکستە ئەدەبییەکان و لە ژیانی کۆمەڵایەتی دەکۆڵێتەوە. یان ئەو زانستەیە کە لە تێکستی ئەدەبی و لەژیانی کۆمەڵایەتیدا ئاماژەو نیشانەکان دیاری دەکات. سیمیۆلۆژیا دەیەوێت سیستمێکی میتۆدی بەسەر هەموو ئاماژەیەکدا پراکتیك بکات، سا ئەو ئاماژەیە (نیشانەیە) لەناو زماندا بێت یاخود لەدەرەوەی زمان. هەوڵدەدات بونیادی ئاماژەکان و جیاوازیی ئاماژەکان لە ناوچە جیاجیاکانی دنیادا کەشف بکات، سا لە نووسیندا بێت یان لەهێمای تەعبیری و ئاماژەکانی هاتوچۆ، ئەم زانستە پەیوەندیی بەچەند زانستێکی دیکەوە هەیە وەك:

زمانەوانی و لۆجیك ومێژوو و سۆسیۆلۆژیا و سایکۆلۆژیا.

زانستی زمان تەنها لە زمان و نووسین و واژە دەکۆڵێتەوە، بەڵام سیمیۆلۆژیا، سەرباری ئەمانە، لە ئاماژەکانی دەرەوەی زمانیش دەکۆڵێتەوە، وەك ئاماژەکانی ئاخاوتن و نیشانەکانی هاتوچۆ و زمانی کەڕولاڵان و کۆدی نهێنی و مۆدێل و جلوبەرگ و شێوەی چێشت لێنان.

زانای زمانەوانیی سویسری فردیناند دی سوسێر (١٨٥٦-١٩١٣) بەدامەزرێنەری ئەم زانستە دەژمێردرێت و یەکەمجار لەبواری زانستی زمانەوانیدا زاراوەی سیمیۆلۆژیا semiology ی بەکارهێنا، لەهەمان کاتدا زانای لۆجیکناسی ئەمریکی چارلس ساندریس پێرس (١٨٣٨-١٩١٤) ئەم زاراوەیەی بەناوی سیمیۆتیکا semiotics بەکارهێناوە. واتە ئەوروپییەکان وایدەبینن سیمیۆلۆژیا بەرهەمێکی فەرەنسیەو دی سوسێر لە کتێبی (چەند لێکستێك لەبارەی زانستی گشتیی زمان) دایهێناوە، بەڵام ئەنگلۆساکسۆنییەکان پێیان وایە سیمیۆتیکا داهێنانێکی ئەمریکییە و چارلس ساندریس پێرس دایهێناوە.

دەشێت بڵێین جیاوازیی ئەم دوو ناوە لەزاراوەکە، لەوەدایە کە سیمیۆلۆژیای فەرەنسی لەئاماژەکانی زانستی زمان و دەرسە

زمانەوانییەکان دەکۆڵێتەوە، بەڵام سیمیۆتیکای ئەمریکی لەئاماژەکانی لۆجیک و فۆرمی رەمزی و ماتماتیک دەکۆڵێتەوە. پێرس سیمیۆتیکا و لۆجیك پێکەوە کۆ دەکاتەوە و دەڵێت: "لۆجیك بە مانا گشتییەکەی شتێك نییە جگە لە ناوێکی تر بۆ سیمیۆتیکا، سیمیۆتیکاش تیۆرییەکی فۆرمالیستییە بۆ نیشانەکان"، لێرەدا زانستی ئاماژەکان لەلای پێرس دەچێتە فەزایەکی بەرینترەوە.

لەدواییدا، لەهەردوولادا، واتە لە سیمیۆلۆژیای ئەورووپی و سیمیۆتیکای ئەمریکیدا، ڕووبەری کارکردنی ئەم زانستە فراوانتر بۆوە، تەنانەت رەخنەگری فەرەنسی رۆلان بارت، سیمیۆلۆژیای بردە نێو ئاماژەکانی مۆدێل و جلوبەرگ و وێنەی فۆتۆگرافی و تابلۆ و خۆشتن و مکیاج و سابون و چێشتلێنان. بەو پێیەی کاتێك بۆ نموونە لە مۆدێل دەکۆڵێتەوە، میتۆدی سیمیۆلۆژیای زمانەوانیی بەسەردا پراکتیك دەکات، هەروەك بەسەر ئەفسانەشدا پراکتیزەی کردووە، واتە: (دال + مەدلول= ئاماژە) و ئەمە گرێ دەدات بە مانا و رەهەندە کۆمەڵایەتی و دەروونی و ئابووری و کولتورییەکانەوە.

ژمارەیەکی زۆر لە زانایان و فەیلەسوفان و زمانناسان و رەخنەگرانی ئەدەبی بەشدارییان لە نووسین و گەڵاڵەکردنی ئەم زانستەدا کردووە، ئەگەر باسی سیمیۆلۆژیا لە بواری زمانەوانیدا

بکرێت، ئەوا میتۆدی دی سوسێر و چارلس مۆریس دەخوێنینەوە، ئەگەر وەك میتۆدێکی رەخنەیی لە گوتاری داهێناندا خوێندنەوەی سیمیۆلۆژی ئەنجام بدەین، ئەوا دەچینە سەر رۆلان بارت و جاك لاکان و جۆلیا کریستیڤا و گریماس، بەکورتی دەتوانین لەم چەشنانەی خوارەوەدا کورتیان بکەینەوە:

١- سیمیۆلۆژیای دی سوسێر بە باکگراوندە زمانەوانییەکەی.

٢- سیمیۆلۆژیای پێرس لەبواری لۆجیك و ماتماتیك و فینۆمینۆلۆژیادا.

٣- سیمیۆلۆژیای پەیوەستکاری (کۆمیونیکەیشن)، لەلای بریتۆ و مۆنان.

٤- سیمیۆلۆژیای دەلالەت، لەلای بارت و لاکان.

٥- سیمیۆلۆژیای رۆشنبیری، لەلای رەخنەگری رووسی یوری لۆتمان و رەخنەگری ئیتالی ئۆمبرتۆ ئیکۆ.

دی سۆسێر وایدەبینێت زمان بەشێکە لە زانستێکی گەورەتر کە پێی دەوترێت سیمیۆلۆژیا، لەم بارەیەوە دەڵێ: "زمان بریتییە لە سیستمێك لە ئاماژە کە گوزارشت لە بیرەکان دەکات، دەشێت ئاماژە لە بواری کۆمەڵایەتیدا ببێت بە بەشێك لە دەروونناسیی کۆمەڵایەتی، لێرەدا ئەو زانستە بە سیمیۆلۆژیا ناو دەبەم"، بەڵام

دواتر رۆلان بارت ئەم هاوکێشەیەی هەڵگێڕایەوە و وتی: "زانستی زمان بەشێك نییە لە سیمیۆلۆژیا، بەڵكو بەپێچەوانەوە سیمیۆلۆژیا بەشێك یان لقێك لە زانستی زمان پێك دەهێنێت، چونكە تێكست بریتییە لە بەروبومی زمان، زمانیش لە هەموو ئاستەكاندا چنینی مانا و دەلالەت و نیشانە و ئاماژەكان پێك دەهێنێت، بەرهەمهێنانی مانا لە بنەڕەتدا لە زمانەوە دێت، بۆیە دەبینین تەنانەت سیمیۆلۆژیاش پەنا دەباتە بەر زمان تا مانای شتەكان دیاری بكات، ئەم زانستە ناوەرۆكی ئاماژەكانمان بۆ ئاشكرا دەكات و ئەو یاسایانەمان بۆ دەردەخات كە تەحەكوم بە جووڵانەوەی ئاماژەكان دەكات".

لەراستیدا ئەم زانستە، بە شێوەو مانایەكی تری نزیك لە مانای سیمیۆلۆژیا، مێژوویەكی دێرینتری هەیە، بۆ نموونە لە فیكری یۆنانیی كۆندا ئەفلاتون و ئەرستۆ باسی (تیۆری مانا) دەكەن كە ئاماژەی جیاجیای لێدەبێتەوەو ئەمە ناو دەنێن سیمیۆ semio، كە لەبنەڕەتدا وشەیەكی یۆنانییەو بەمانای ئاماژە دێت. لەكەلەپووری عەرەبیشدا باسی (واژە و مانا = اللفظ والمعنی) كراوە، یان (مانای مانا) لەلای عەبدولقاهیر جورجانی و غەزالی و ئیبن سینا و ئیبن خەلدون. لەم دیدەدا پەیوەندییەكی پێویست هەیە لەنێوان واژە و

مانادا، هەروەك ئەو پەیوەندییەی لەنێوان ئاگر و دوكەڵدا هەیە.

لەساڵی ١٨٩٧یشدا زانای زمانەوانیی فەرەنسی میشال بریال ئەم زاراوەیە بە "زانستی دەلالەت"ناو دەبات، میشال بریال دەڵێت: "زانستی زمان بایەخ بە فۆرمی وشەكان دەدات، بەڵام زانستی دەلالەت بایەخ بە جەوهەر و ناوەرۆكی وشەكان دەدات و لەسەر ئەو یاسایانە دەوەستێت كە گۆڕین و پێشكەوتنی ماناكان ڕێك دەخەن".

دی سوسێر وایدەبینێت هەموو مانایەك لە دال و مەدلول پێك دێت، بەو سیفەتەی دال بریتییە لە وێنەی دەنگیی وشەكە، بەڵام مەدلول بریتییە لە مانای زەینیی وشەكە، پەیوەندیی نێوان دال و مەدلولیش پەیوەندییەكی خۆرسكییەو هیچ پێوەرێكی پێشوەخت وەرناگرێت. لێرەدا رۆلان بارت نموونەی چەپكە گوڵێك دەهێنێتەوە، كە دەشێت ئاماژە بێت بۆ مانای سۆز، بەم شێوەیەی خوارەوە:

چەپكە گوڵەكە وەك (دال) بریتییە لە قەوارەیەكی كشتوكاڵی + چەپكە گوڵەكە وەك (مەدلول) بریتییە لە مانای رەمزی = چەپكە گوڵەكە وەك ئاماژە یان وەك (نیشانە) بریتییە لە سۆز.

بڕوانە:

١- القاموس الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، ترجمة: د. منذر عياشي.

٢- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٣- معجم مصطلحات الادب، مجدي وهبة.

٤- المدخل الى مناهج النقد المعاصر، د. بسام قطوس.

٥- نظرية البنائية في النقد الادبي، د. صلاح فضل.

١٢- هێرمینیۆتیکا
Hermeneutics

هێرمینیۆتیکا، بەکوردی: تیۆری شیکردنەوە و ڕاڤەکردن، بە عەرەبی: (نظرية التأويل)، بریتییە لە دیاریکردنی مانای زمانەوانی لە کاری ئەدەبییدا لەمیانی شیکردنەوەو دارشتنی ماناکان و هەروەها دەربڕینی بۆچوون و قسەکردن لەبارەی تێکستەکە. زۆر جار ئەم چەشنە ڕاڤەکردن و شیکردنەوەیە جەخت لە بەشە ئالۆز و پڕ لە مەجازییەکانی تێکست دەکات. دەشتوانین بڵێین هێرمینیۆتیکا لەفراوانترین مانایدا بریتییە لە ڕوونکردنەوەی ئامانجەکانی هەر کارێکی ئەدەبی یان هونەری وەك گشتێك. لێرەدا هێرمینیۆتیکا دەچێتە نێو شیکردنەوەی تایبەتمەندی و سیماکانی تێکست و هەر کارێکی ئەدەبی و هونەری، کە پاشان لە رەگەز و بونیاد و نیاز و کاریگەرییەکانی ئەو کارانە ورد دەبێتەوە.

هەندێ لە توێژەران پێیان وایە زاراوەی هێرمینیۆتیکا بریتییە لە

تیۆری تەئویل، بۆیە هیچ سنوورێك نییە چوارچێوە بۆ بوارەكانی ئەم زاراوەیە دابنێت تەنها گەڕان بەدوای مانا و پێویستیی روونكردنەوە و راڤەكردنی ئەو مانایە نەبێت.

پرۆسەی هێرمینیۆتیكا تەنها لە تەئویلی ئەدەبیدا قەتیس ناكرێت، بەڵكو دەتوانێت لە هەموو تێكستە ئایینی و ئەفسانەیی و شیعری و فەلسەفی و ئەدەبی و فیكری و تەنانەت زانستییەكانیشدا پرۆسەی خۆی بكات، بەگشتی هێرمینیۆتیكا میتۆدێكی تەئویلی نییە كە سیفات و رێسای تایبەتی و تیۆریی رێكخراوی هەبێت.

هێرمینیۆتیكا مێژوویەكی قووڵ و دوور درێژی هەیە، ڕیشەی ئەم مێژووە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو شیكردنەوە هێماییانەی لەسەدەی شەشەمی پێش زایینـدا لە تێكستی شیعریی ئەلیادە و ئۆدیسەی هۆمیرۆسدا هەن، هەروەها لە كتێبە پیرۆزەكانی وەك عەهدی كۆن و عەهدی نوێ، بۆیە لە پرۆسەی هێرمینیۆتیكیدا هەوڵ دراوە چەند رێسایەك دابنرێت بۆ رێكخستن و تۆكمەكردنی خوێندنەوەیەكی دروستی كتێبی پیرۆز و خوێندنەوەی پەراوێزەكانی ئەو تێكستانە و ڕاڤەكردنی ماناكانیان، واتە شیكردنەوە و ڕاڤەكردنی ماناكانی ناو كتێبی پیرۆز و چۆنێتی پراكتیزەكردنیان لە ژیانی رۆژانەدا.

هێرمینیۆتیكا لەسەدەی نۆزدەیەمدا بەشێوەیەكی گشتی بەمانای

(تیۆری تەئویلكردن) هاتووە بۆ تێگەیشتن لە ماناكانی تێكستی نووسراو، لەوانە تێكستی یاسایی و تەعبیری و ئەدەبی و ئایینی. لەساڵی ١٨١٩دا فەیلەسوفی ئەڵمانی فریدریك شلایرماخر لەسەر ئەو بنەمایە تیۆرییەكی دامەزراند بەناوی تیۆری هونەری تێكست، یان تیۆری چۆنێتی خوێندنەوە و دەرككردنی تێكستەكان، دوای ئەو ویلیام دێلتای (١٨٣٣-١٩١١) هات و هەمان بیرۆكەی وەرگرت و پەرەی پێدا، هێرمینیۆتیكای بەچەشنێك پێشكەش كرد كە بریتییە لە شیكردنەوە و تەئویلكردنی فۆرمەكانی نووسین لەزانستە مرۆڤایەتییەكاندا، بەو پێیەی ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتی و كۆمەڵایەتییەكان جیاوازن لە زانستە سروشتییەكان.

دێلتای لەدواییدا پرۆسەی تەئویل و هێرمینیۆتیكا ناو دەنێت "بازنەی هێرمینیۆتیكی"، واتە: بۆ ئەوەی لە بەشەكانی هەر یەكەیەكی زمانەوانی تێبگەین، دەبێ پێشوەخت هەستێكمان بەرامبەر بە مانای گشتی هەبێت، بەڵام ئێمە ناتوانین ئەو مانا گشتییە بناسین تەنها لەمیانی ناسینی مانای بەشەكان نەبێت، ئەم بازنەیە پەیوەندیی مانای وشەكان لەگەڵ مانای ڕستەدا لێكدەداتەوە، هەروەها پەیوەندیی نێوان ڕستەكانی هەر بەرهەمێكی ئەدەبی لەگەڵ سەرجەمی مانای ئەو كارە ئەدەبییە دەرەخسێنێت،

بەڵام دێلتای پێی وانییە ئەم بازنەیە بەمانا نێگەتیڤەکەی داخراو بێت و هەمیشە بەداخراوی بمێنێتەوە، بەڵکو دەتوانین هەستەکانی خۆمان تێکەڵ بەو مانایانە بکەین.

لەپەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەمدا، لەتەك بایەخدانی فەلسەفە بە کێشەکانی زمان و مانادا، بایەخێکی بەرچاو بەم زاراوەیە درا، هەروەها رەخنەی ئەدەبی ئاوڕی لە ماناکانی تێکست دایەوە، بەو پێیەی تێکست بریتییە لە قەوارەیەکی زمانەوانیی پڕ لەمانا، ئامانجی سەرەکیی رەخنەش بریتییە لەشیکردنەوە و تەئویلکردنی ماناکانی تێکست.

دواتر تیۆریستی ئەمریکی ئیریك دۆناڵد هیرش و تیۆریستی ئەڵمانی هانز جۆرج گادامێر (١٩٠٠-٢٠٠٢) بایەخێکی راستەوخۆیان بەم زاراوەیە دا، هیرش لەسەر رێڕەوی دێلتای دەڕواو پێی وایە خوێنەر دەتوانێت تەئویلێکی بابەتی بۆ ئەو مانایە بکات کە نووسەر گوزارشتی لێکردووە. هیرش دەڵێ راستە دەق ئەو شتەیە کە نووسەرەکەی مانای بۆ دیاری دەکات، بەڵام هەموو خوێنەرێکی بەتواناش دەتوانێت سەرلەنوێ ماناکان بەرهەم بهێنێتەوە.

گادامێر، لەسەر رێڕەوی مامۆستاکەی (مارتن هایدگەر ١٨٨٩-١٩٧٦) دەڕواو دەڵێ: تێگەیشتنی راستەقینە لە ئەدەب و تێکستە

مرۆییەکان، لەسەر بنەمای خوێنەر و ئەزموونی خوێنەر دادەمەزرێت، ئەگەرچی هایدگەر بە فەیلەسوفێکی فینۆمینۆلۆژیست دادەنرێت، بەڵام دواجار تێزەکەی هێرمینیۆتیکییە، چونکە ئامانجی سەرەکیی هایدگەر بریتییە لەدیاریکردنی مانا کە دەبێ تەئویل ئەو مانایە بنیات بنێت و بەرجەستەی بکات.

گادامێر نکوڵی لە دیاریکردنی (مانای جێگیر) دەکات، گادامێر دەڵێ (مانا رێژەییە) و لەئاکامی گفتوگۆی نێوان تێکست و خوێنەردا دروست دەبێت، مانا رێژەییە چونکە پشت بە تایبەتمەندیی ئاسۆکانی خوێنەری تاك و شوێنکاتی ئەو خوێنەرە دەبەستێت. دیسان هێرمینیۆتیکا لەلای گادامێر بریتییە لە ڕەوتێك لە (ڕاڤەکردن) کە لەسەر (تێگەیشتن) و (دیالۆگ) دادەمەزرێت و لەبۆچوونی دۆگمایی دوور دەکەوێتەوە. ئەم ڕەوتە هەوڵدەدات ماناکانی ئەو دیاردانە ڕاڤە بکات کە لەبەرامبەریدا هەست بە نامۆیی دەکەین. پێویستە ماناکان، بەپێی کەرەستە مەعریفییەکانی خوێنەر، لە تەئویلێکی گونجاودا دەربخرێن، ئەمەش جیاوازی دەخاتە نێوان تەئویلێك و تەئویلێکی دی، بەو پێیەی هیچ تەئویلێکی کۆتایی، یان دوا تەئویل، بوونی نییە. گادامێر ئەو

تێزانە لەکتێبی (ڕاستی و میتۆد- ١٩٦٠) دەخاتە ڕوو.

لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم بەدواوە، بەتایبەتی لەنێو ڕەوتەکانی پاش بونیادگەریدا، بایەخێکی روونتر بە پەیوەندیی نێوان تێکست و خوێنەر دراوە و ڕۆڵی نووسەر فەرامۆش کراوە، لەبەرامبەریدا ڕۆڵی خوێنەر و وەرگر، لەڕەخنەی ئەدەبیی نوێدا، بەئەندازەیەکی زۆر برەوی پێدراوە. ئەم ڕەوتە بووە مایەی سەرهەڵدانی تیۆرییەکی نوێ بە ناوی تیۆرەکانی خوێندنەوە و خوێنەر، یان تیۆری وەرگرتن (نظرية التلقي).

بڕوانە:

١- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.
٢- معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة.
٣- معجم المصطلحات الادبية، د. مجدي وهبة.
٤- المفكرة النقدية، بشرى موسى صالح.

١٣- تیۆری وەرگرتن
Reception theory

تیۆری وەرگرتن (نظرية التلقي) لە ڕەخنەی ئەدەبیی نوێدا، یەکێکە لە تیۆرە نوێیەکانی پاش بونیادگەری، ئەم تیۆرە بایەخی سەرەکی بە خوێندنەوە و خوێنەر یان وەرگر دەدات، لەم چەمکەدا خوێنەر تەوەری سەرەکی پێك دەهێنێت. گرنگترین ڕەگەز لە پرۆسەی ئەدەبیداو لە کارلێکی نێوان (نووسەر - تێکست - خوێنەر)دا، بریتییە لە بەشداریی کاریگەری خوێنەری وەرگر لەداڕشتن و بەرهەمهێنانەوەی مانادا.

میتۆدە ڕەخنەییەکانی تێکست و خوێندنەوە، بەگشتی، بە سێ قۆناغی مێژووییدا تێپەڕیون:

١- ڕۆڵی نووسەر: لێرەدا لە هاوکێشەی (نووسەر-دەق-خوێنەر)دا بایەخی سەرەکی بە ڕەگەزی یەکەم، واتە نووسەر،

دەدرێت، ئەم ڕەوتە لە میتۆدە ڕەخنەییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا باو بوو، بەتایبەتی لەلای سانت بۆڤ (١٨٠٤-١٨٦٩) و تێن (١٨٢٨-١٨٩٣) و برۆنتێر (١٨٤٩-١٩٠٦) و ئێرنست رینان (١٨٢٣-١٨٩٢).

٢- رۆڵی تێکست: لە پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەمدا و لەقۆناغی یەکەمی بونیادگەریدا بایەخی سەرەکی بەم ڕەگەزە دەدرا، بەتایبەتی لای رۆلان بارت کە چەمکی (مەرگی نووسەر)ی داهێنا، هەروەها جۆلیا کریستیڤا و تۆدۆرۆڤ.

٣- رۆڵی خوێنەر: کە لە میتۆدەکانی قۆناغی دووەمی بونیادگەریدا، واتە پاش بونیادگەری، بایەخی پێدراوە و لێرەدا باسی دەکەین.

لەناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی بیستەمدا، دوو تیۆریستی ڕەخنەی ئەدەبی ئەڵمانی: هانز رۆبێرت یاوس(١٩٢١-١٩٩٧) و ولفگانگ ئایزەر(-) لەزانکۆی کۆنستانسی ئەڵمانیدا، رۆڵی ئاکتیڤانەی خوێنەریان هێنایە نێو ڕەخنەی ئەدەبییەوە، لەبەرجەستەکردنی مانادا خوێنەریان کرد بە سێنتەری هەر تێکستێکی ئەدەبی، ئەمانە بەردی بناغەی تیۆرییەکی نوێیان لە تێگەیشتن و ڕاڤەی ئەدەبیدا دامەزراند، دوابەدوای ئەمانیش،

ئۆمبێرتۆ ئیکۆ و ستانلی فیش و میکائیل ریڤاتێر و جۆناسان کیلەر، هەریەکەیان بەو ئاراستەیە یان بەجۆرێکی تر، بۆچوونی خۆیان لەبارەی خوێنەر و مانای کراوە، خستەڕوو.

یاوس لەساڵی **١٩٦٧**دا وتارێکی پێشکەش کرد بەناونیشانی (مێژووی ئەدەبی چییە و بۆچی لەمێژووی ئەدەب دەکۆڵینەوە؟) و لەوێدا چوارچێوە گشتییەکانی تیۆرییەکەی خستەڕوو، یاوس لەو باوەڕەدایە میتۆدە کۆنەکانی لێکۆڵینەوە ناتوانێت پارسەنگی پێشکەوتنە نوێیەکانی ئەدەب بێت، چونکە ئەمانە ڕەگەزی وەرگریان لەهاوکێشەی نووسەر-دەق-خوێنەردا فەرامۆش کردووە، واتە تیۆری وەرگرتن سێنتەری بایەخدانەکە لە نووسەر و تێکستەوە دەگوازێتەوە بۆ خوێنەر. ئەوەی لەم تیۆرییەدا گرنگە، ئەوە نییە تێکست چی دەڵێت و چ مانایەك ڕادەگەیەنێت و دەقنووس مەبەستی چییە، کە ئەمانە ڕێژەیین، بەڵکو ئەوەی گرنگە ئەو کاریگەرییە هەستی و ئیستاتیکییەیە کە دەق لەلای خوێنەر جێی دەهێڵێت، لەوێشەوە کاردانەوەی وەرگر لە سەرلەنوێ دارِشتنەوەی ماناکاندا دەردەکەوێت.

ئەم میتۆدە، لەمیانی بایەخدان بە خوێنەر و خوێندنەوە، هەوڵدەدات سنوورێك بۆ پیرۆزیی تێکست و داخرانی دەق دابنێت،

ئەمەش بەزۆری لە میتۆدە رەخنەییەکانی پاش بونیادگەریدا دەردەکەوێت، بەتایبەتی لە: تیۆری خوێندنەوە و وەرگرتن، تەفکیکیەت، هێرمینیۆتیکا، سیمیۆلۆژیا. ئەم ئاراستە رەخنەییانە، تێکستیان لەبازنە و سنوورەکانی هێنایە دەرێ و خستیانە بەردەمی شیکردنەوە و تەئویلی خوێنەر. ئەم بایەخدانە بە خوێنەر لەنێو چەندین تیۆر و لێکۆڵینەوەی جیاوازدا گەشەی کردووە، هەر لەنووسینە سەرەتاییەکانی ڤێرجینیا وۆلفەوە لەبارەی خوێنەری ئاسایی و خوێنەری رەخنەگر، تا نووسینەکانی هیرش و ئینگاردن و یاوس و ئایزەر، هەروەها ئەو لێکۆڵینەوانەی بەئاراستەی بایەخدان بە وەرگر، پرۆسەی خوێندنەوەیان هێناوەتە پێشێ، وەك هەندێ لەنووسینەکانی رۆلان بارت و جۆلیا کریستیڤا و تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ، و دواتریش هەندێ لە سیمیۆلۆژیستەکانی وەك ئۆمبێرتۆ ئیکۆ کە ئەمانە لەڕووی تیۆرییەوە چەمکی وەرگر و وەرگرتنیان لەرەخنەی نوێدا چەسپاند.

تیۆری وەرگرتن، بنەماکانی خۆی لە فەلسەفەی فینۆمینۆلۆژیای هۆسرێل و هایدگەر و گادامێر وەردەگرێت، ئەم فەلسەفەیە (خود) دەکات بەسەرچاوەی (تێگەیشتن)، لێرەشەوە خودی وەرگر توانای بەرهەمهێنانەوەی تێکستی هەیە لەمیانی پرۆسەی تێگەیشتن و

دەرککردن کە دەتوانێت فرەمانایی لەنێو بونیادی دەقدا ببینێت. فینۆمینۆلۆژیا ئەو رەوتە فەلسەفییەیە کە لەدیاریکردنی مانادا رۆڵێکی گەورە بە وەرگر دەبەخشێت، لەمەشەوە دیالۆگ لەنێوان بونیادی دەق و بونیادی وەرگرتندا دروست دەبێت.

ئایزەر، جگە لە فینۆمینۆلۆژیا، پشتی بە چەند سەرچاوەیەکی دیکە بەستووە، وەك زانستی زمان و سایکۆلۆژیا و ئەنترۆپۆلۆژیا، تا بەشێوەیەکی وردتر و قووڵتر (خود)ی (وەرگر) بەشداری لە بیناکردنی مانادا بکات. ئایزەر گریمانی ئەوە دەکات کە لەهەر تێکستێکدا چەندین بۆشایی و کەلەبەر هەن، ئەمانە وا لەخوێنەر دەکەن، لەرێگەی کارلێکیدا لەگەڵ دەقەکە، هەوڵ بدات ئەو کەلەبەر و بۆشاییانە، لەڕووی بەرهەمهێنانی مانای تردا، پڕبکاتەوە.

یاوس، بەسوود وەرگرتن لە هێرمینیۆتیکای گادامێر، زاراوەیەکی تری لەپرۆسەی خوێندنەوەدا داناوە بەناوی (ئاسۆی چاوەڕوانی) کە بریتییە لەکۆی ئەو نەریت و پێوەرانەی لەلای خوێنەردا هەن، ئەم زاراوەیە لە ئیستاتیکای وەرگرتندا پێی وایە جگە لە خوێنەر، کاری ئەدەبیش ئاسۆی چاوەڕوانیی خۆی هەیە، ئەم خوێنەرە بەکۆمەڵێ تێڕوانینی تایبەتی و مەرجەعی دەرەکی و مەعریفیی خۆیەوە

دەچێتە ناو ئاسۆکانی دەقەوە، لێرەدا ئاسۆی چاوەڕوانی خوێنەر لەگەڵ ئاسۆی چاوەڕوانی دەقدا کارلێك دەکەن. کاتێك خوێنەر کارێکی ئەدەبی دەخوێنێتەوەو بەتەواوی لێی تێدەگات و لەگەڵێدا دەگونجێت، ئەمە واتە ئەو کارە ئەدەبییە لەگەڵ ئاسۆی چاوەڕوانیی خوێنەردا ڕێك دێتەوە، بەڵام کاتێك دەقێکی نوێی دیکە دەخوێنێتەوە، دەقەکە لەگەڵ ئاسۆی چاوەڕوانیی ئەو خوێنەرەدا ناگونجێت، دەشێت لێرەدا ناکۆکی یاخود ململانێ یان دیالۆگ لەنێوان ئاسۆی دەق و ئاسۆی خوێنەردا دروست ببێت. بۆ نموونە ئەگەر خوێنەرێك لەگەڵ خوێندنەوەی دەقی کلاسیکیدا ڕاهاتبێت، ئاسۆی چاوەڕوانی ئەو خوێنەرە لەگەڵ ئەو چەشنە دەقەدا دەگونجێت و هەست بە ڕەزامەندی وخۆشی دەکات، بەڵام لەگەڵ خوێندنەوەی دەقی نوێدا هەست بەنامۆیی دەکات وئاسۆی چاوەڕوانییەکەی تێك دەچێت.

لێرەدا دەشێت ئاسۆی چاوەڕوانیی دەق بە سێ شێوە کار لە ئاسۆی چاوەڕوانیی خوێنەر بکات: یەکەم، لەوانەیە دەق لەگەڵ خوێنەردا بگونجێت. دووەم، لەوانەیە دوچاری نامۆیی و نائومێدیی بکات. سێیەم، لەوانەیە ئاسۆی چاوەڕوانیی خوێنەر بگۆڕێت.

دواجار یاوس و ئایزەر دەگەنە سەرەنجامێك کە پەرەپێدانی ئاسۆی

چاوەڕوانی پێویستیی بەتەئویلێك هەیە لەچەشنی تەئویلی گادامێری کەلەسەر (تێگەیشتن)و(ڕاڤەکردن)و(دیالۆگ) دامەزرابێت، بۆ ئەوەی ئاسۆکانی چاوەڕوانی لەلای خوێنەر و کارە ئەدەبییەکەدا ئاوێزانی یەکدی بن، تا خوێنەریش لەڕێگەی تەئویل و لێکدانەوەی زەینییەوە بۆشاییەکانی دەق پڕبکاتەوەو ماناکانی خۆی پێ ببەخشێت.

کەواتە خوێندنەوە و تەئویلی خوێنەر تەوەرێکی سەرەکییە لە تیۆری وەرگرتندا، ئەم تیۆرییە پێی وایە خوێنەر خوڵقێنەری ڕاستەقینەی مانایە.

بڕوانە:

١- د. حسن مصطفى سحلول، نظريات القراءة والتأويل الادبي وقضاياها.

٢- النظرية الادبية المعاصرة، رامان سيلدن.

٣- جمالية التلقي من بنية النص الى بنية الفهم، د. بشرى موسى صالح.

٤- الفينومينولوجيا عند هوسرل، سماح رافع محمد.

٥- تجلي الجميل ومقالات اخرى، هانز جورج غادامير، ترجمة: د. سعد توفيق.

٦- المفكرة النقدية،بشرى موسى صالح.

١٤- هەڵوەشاندنەوە

Deconstruction

هەڵوەشاندنەوە، یان هەڵوەشانەوەگەری، لەعەرەبییدا بە (التفکیك) و (التفکیکیة) و (التقویض) و (التهدیم) و (التشریحیة) بەکارهێنراوە. مانای فەرهەنگیی ئەم وشەیە واتە هەڵوەشاندنەوەی بینایەك و بنیاتنانەوەی دەگەیەنێت، بەڵام لەمانای زاراوەییدا تەنها هەڵوەشاندنەوە دەگرێتەوە بەبێ بیناکردنەوە، یان بریتییە لە کردنەوە و هەڵوەشاندنەوەی بنیاتی ئایدیۆلۆجیایەکی مەوروس. ئەم زاراوەیە وەك میتۆدێك لەکایە مەعریفییەکانی پۆست مۆدێرنەدا، لەفەلسەفەو مێژوو و ئەدەب و زانستی زمان و یاساو تەلارسازیدا سوودی لێوەرگیراوەو پراکتیك کراوە.

فەیلەسەفی فەرەنسی جاك دێریدا (١٩٣٠-٢٠٠٤) داهێنەری ئەم زاراوەیەیە، لەلای دێریدا هەڵوەشاندنەوە بریتییە لەخوێندنەوەو هەڵوەشاندنەوەی فیکری میتافیزیکی ئەورووپی بەمانا پۆزەتیڤەکەی.

خوێندنەوەی هەڵوەشاندنەوەیی خوێندنەوەیەکی دوو سەرەیە: لەسەرێك هەوڵدەدات لێکۆڵینەوە لەسەر تێکست (هەر تێکستێك بێت) بەشێوەیەکی تەقلیدی ئەنجام بدات بۆ دەرخستن و سەلماندنی مانا دیارو ئاشکراکانی ئەو تێکستە، پاشان لەسەرێکی تر هەوڵدەدات، لەخوێندنەوەیەکی پێچەوانەدا، ئەو مانا ئاشکرایانە هەڵبوەشێنێتەوەو مانا شاراوەو نەوتراوەکانی ئاشکرا بکات. ئامانجی ئەم چەشنە خوێندنەوەیە بریتییە لە دۆزینەوەی درزەکانی نێوان مانای ئاشکراو مانای نهێنیی تێکست، واتە درزی نێوان ئەوەی تێکست لەڕووکاردا دەیڵێت و ئەوەیشی کە پەنهانەو ئاشکرای ناکات.

ئەم زاراوەیە پەیوەستە بە ڕەوتەکانی پۆست مۆدێرنیزم و لەپاش میتۆدەکانی بونیادگەری هاتۆتە ئاراوە. ئەم تیۆرییە ئەرگۆمێنت و مشتومڕێکی زۆری ورووژاندووە لەنێوان لایەنگران و ئەوانەیش کە ڕەخنەی لێدەگرن و ڕەتیدەکەنەوە. چونکە ئەم تیۆرییە، تیۆرییەکی ئاڵۆزو بەرین و لقوپۆپدارەو زەحمەتە ماناکانی لەپێناسێکدا کۆبکرێتەوە، بۆیە وەرگێڕو ڕەخنەگرانی عەرەب لەگواستنەوەی ماناکانی ئەم زاراوەیەدا دوچاری پشێوی و ناهاوسەنگی و تەمومژ بوون، بۆ نموونە هاشم سالّح بە التفکیکیة وەریگێڕاوەو عبدالسلام

المسدی بە التفکیك و عبدالله الغذامي بە التشریحیة، واتە ئەناتۆمیکردنی جەستەی تێکست. لەشیکردنەوەی زاراوەکانی ئەم تیۆرییەشدا ناڕۆشنی و جیاوازی بەدی دەکرێت.

ئەم تیۆرییە لەیەکێك لەلایەنەکانیدا بایەخ بەخوێندنەوە دەدات و شوێنگەی خوێنەر بەرز دەکاتەوە، لەرێگەی هەڵوەشاندنی ماناکانی تێکستدا دەرگای فرەخوێندنەوەیی دەکاتەوە. جاك دێریدا جەخت لەوە دەکات کە خوێندنەوەکانی خۆیشی قابیلی هەڵوەشاندنەوەو خوێندنەوەی دیکەن، چونکە هەموو خوێندنەوەیەکی دیاریکراو تا ئەندازەیەك بەدحاڵیبوون هەڵدەگرێت و هەوڵدەدات ستراتیژی خۆی بەسەر تێکستدا بسەپێنێت، بۆیە پشت بەتەنها یەك خوێندنەوە یان دواخوێندنەوە نابەسترێت. لێرەدا هەڵوەشانەوەگەری لەدیدی دێریدا دەبێت بەتەوژمێك پارچەو بەشەکانی تێکست لێکدی دەترازێنێت بۆ ئەوەی بەوردی لایەنە شاراوەکانی ببینێت، چونکە وەك دێریدا دەڵێت هیچ تێکستێك بریتی نییە لەکۆیەکی هاوڕەگەز و پێکەوەگەنجاو، بگرە لەهەموو تێکستێکدا، تەنانەت لەتێکستە میتافیزیکە هەرە تەقلیدییەکانیشدا، هێزێك هەیە خودی تێکستەکە هەڵدەوەشێنێت. ئەم تەوژمە فۆرمێکە لەفۆرمەکانی خوێندنەوەو نووسین. دەشێت ئەم ڕەوتە لەلایەنێکی دیکەیدا بریتی بێت لەکایەیەکی ڕەوانبێژی

یاخود شێوازگەری، چونکە لەمیتافۆرو خوازەو ستایلی تێکست ورد دەبێتەوە.

دێریدا لەبنەڕەتدا دەیەوێت لەمیانی ئەم تیۆرییەوە ڕەخنە لە دوالیزمە دژەکانی فیکری خۆرئاوایی بگرێت، وەك: ئەقڵ/سۆز، ئەقڵ/جەستە، خود/ئەویدی، جەستە/ڕۆح، نێر/مێ، خۆرئاوا/خۆرهەڵات. لەم تێڕوانینەدا هەمیشە بڵندگەرایی و ئیمتیازێکی پتر بەلایەنی یەکەمی دوالیزمەکە دەبەخشرێت و لایەنی دووەمیشی بە نزمگەرایی وپەراوێزگەرایی دەهێڵێتەوە. دێریدا لەم سێ کتێبەیدا: (نووسین و جیاوازی)، (گراماتۆلۆجی)، (دەنگ و دیاردە) هەوڵدەدات دیدو فەلسەفەی هەڵوەشانەوەگەری ڕوون بکاتەوە، لەوێدا هەندێ زاراوەی داهێناوە وەك: جیاوازی، پاشکۆ، تەئجیل، بڵاوبوونەوە یان پەرتبوون، هەندێ زاراوەی دیکە کە لەتێگەیشتنی چەمکەکانیاندا و لەوەرگێڕانیاندا ئاڵۆزی و مشتومڕو نارۆشنی دەخوڵقێنن.

ئەم زاراوەیە لەفەلسەفەو مێژوودا پتر بەکار دەهێنرێت وەك لە ڕەخنەی ئەدەبی، بەڵام واقیعی ڕۆشنبیری ئەم زاراوەیەی هێنایە نێو لێکۆڵینەوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیشەوە، بۆئەوەی لەکاتی مامەڵەکردن لەگەڵ تێکستدا سوودی لێوەربگیرێت و ئاسۆیەکی دیکە بۆ

خوێندنەوەی تێکستی ئەدەبی بکاتەوە. تەنانەت دێریدا لەکتێبی (بڵاوبوونەوە)دا باس لە بیرۆکەی نووسین لای ئەفلاتون دەکات، هەروەها لەمیانی کۆپلە شیعرێکی مالارمێدا باس لە چەمکی لاساییکردنەوە-موحاکات دەکات، لەبەشێکی تردا ڕۆمانێکی فیلیپ سۆلێر شیدەکاتەوە، هەروەها لەبارەی فەیلەسوفی ئەڵمانی نیچە و بیریاری فەرەنسی جاك لاکان دەنووسێت.

دێریدا لەنووسینێکیدا لەساڵی ١٩٦٧ ڕەخنە لە دوالیزمی گوتاری ئەدەبی/گوتاری نا ئەدەبی، یاخود جیاوازیکردن لەنێوان زمانی ئەدەبی و زمانی کایە زانستییەکانی دی، دەگرێت، بەو پێیەی تێکست، سا لەهەر کایەیەکدا بێت، مومکینە هەڵبوەشێنرێت و لەناوەوە وردەکارییەکانی ببینرێت وخوێندنەوەیەکی نوێی بۆ بکرێت. لێرەدا ئامانجی خوێندنەوەی تێکست بریتی نییە لەگەیشتن بە مانایەکی دیاریکراو، بەڵکو ئامانجی ئەم چەشنە خوێندنەوەیە بریتییە لەڕەتکردنەوەی بونیادێکی جێگیر، هەروەها ڕەتکردنەوەی ئاماژەکانی دال و مەدلول کە دی سوسێر دایهێناوە، لەئاکامی ئەمەشدا بیرۆکەی سێنتەر یان سێنتەریزم ڕەتدەکرێتەوە، لەم خاڵەوە دێریدا ڕەخنە لە سێنتراڵیزمی ئەورووپی دەگرێت.

دێریدا تەنها لەئاستی هەڵوەشاندندا دەوەستێت و پێشنیاری هیچ

ئەلتەرناتیڤێك ناكات، واتە پاش ئەوەی لایەنی ستاتیك و جێگیری فیكری میتافیزیكیی خۆرئاوایی هەڵدەوەشێنێتەوە، ئەلتەرناتیڤێك پێشكەش ناكات، چونكە پێی وایە ئەلتەرناتیڤ جۆرێكی ترە لە جێگیری و میتافیزیك، بۆیە تەنها بەپرۆسیسەكردنی هەڵوەشاندنەوە واز دەهێنێت. ئەم چەمكە بەپلەی یەكەم لەئەمریكادا ڕەواجی زیاتری پەیدا كرد نەك لە فەرەنسە، دەبینین ناوبانگ و بیرە ستراتیژییەكانی دێریدا پتر لەزانكۆكانی ئەمریكاداو لەلای هەندێ فەیلەسوفی وەك جۆریف هیلیز میللەرو جیۆڤری هارتمان و پۆل دی مان و هارۆڵد بلۆم برەویان هەیە، خۆیشی لەشەستەكان وحەفتاكانی سەدەی بیستەمدا لەزانكۆی كالیفۆرنیا و زانكۆی یالی ئەمریكیدا وانەی وتۆتەوەو لەو كاتانەدا لەئەمریكا دەژیا.

دواجار، بیری هەڵوەشاندنەوەی دێریدا، ئاسۆی بیركردنەوەیەكی دیكەی بۆ پەراوێزە فەرامۆشكراوەكانی واقیع كردەوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- النقد الادبي الحديث من المحاكاة الى التفكيك، د. ابراهيم محمود خليل.
٢- ذاكرة النقد الادبي، محمد عبدالمطلب.
٣- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.
٤- مصطلحات النقد العربي السيماءوي، د. مولاي علي بوخاتم.

١٥- ڕەخنەی سایکۆلۆژی
یان: سایکۆلۆژیای ئەدەب
Psychology of literature
النقد النفسي او سايكولوجية الادب

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی ڕەخنەی ئەدەبیی نوێ بریتییە لە سوود وەرگرتن لە میتۆدەکانی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، ئامانج لەم سوودوەرگرتنەدا دەرخستنی بایەخی شیکردنەوەی تێکستە ئەدەبییەکانە بە پێی ئەو میتۆدە زانستیانە، ئەمە بۆ ئەوەی شیکردنەوە لە ئاستی رووکاردا نەمێنێ و بچێتە قولایی دەقی داهێنەر. دەشێت میتۆدی سایکۆلۆژی یەکێك بێت لەو میتۆدە گرنگانەی دەتوانێت لەقولایی خودێکی داهێنەردا کار بکات و ئەو شتانە کەشف بکات کە تێکستەکە لە رووکاردا ئاشکرایان ناکات.

خوێندنەوەی تێکستەکان بەپێی میتۆدی سایکۆلۆژی چەندین

دەرگای ترمان بۆ دەکاتەوە بۆ بینینی لایەنە نادیار و شاراوەکانی و هەروەها بۆ خستنەڕووی دەرکەوتەکانی "نائاگایی" و "نائاگایی کۆ" لە ناواخنی تێکستدا، لێرەدا ڕەخنەی ئەدەبی دەچێتە نێو ئەو پەیوەندییەی لەنێوان ستایلی سایکۆلۆژی و ڕەفتاری مرۆڤدا هەیە.

میتۆدی سایکۆلۆژی لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا لەگەڵ دامەزراندنی شیکردنەوەی دەروونی لەلایەن فرۆیدەوە سەریهەڵداوە، بەتایبەتی لەپاش چاپکردنی کتێبە ناودارەکەی بەناوی "راڤەکردنی خەونەکان" لەساڵی ١٩٠٠دا. کەواتە زانای دەرونناسیی نەمساوی سیگمۆند فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) یەکەم کەس بوو لەبارەی بیرۆکەی ململانێی دەروونی چەندین لێکۆڵینەوەی زانستیی گرنگی پێشکەش کرد و لەمەشدا پشتی بە تێکستە ئەدەبییەکان بەست، هەروەها یەکەم کەس بوو تێکستی ئەدەبی —بەتایبەتی ڕۆمان-ی لەژێر تیشکی سایکۆلۆژیادا شیکردەوە، چونکە وەك فرۆید خۆی دەڵێ: "مەبەستی ڕۆماننوس ئەوەیە وامان لێبکات هەست بەوە بکەین کە قارەمانی ڕۆمانەکە لە ئێمەوە نزیکە و ئەمەش پەیوەندیی سۆزداریمان لەگەڵ قارەمانەکەدا بۆ ئاسان دەکات".

فرۆید لە دۆزینەوە سایکۆلۆژییەکانیدا و لە داهێنانەکانیدا لە بواری شیکردنەوەی دەروونیدا، بە ئەندازەیەکی گەورە پەنای بۆ

ئەدەب و تێکستە ئەدەبییەکان بردووە، پتر سەرقاڵی خوێندنەوەی ئەو تێکستانە بووە کە لایەنێك لە لایەنە سایکۆلۆژییەکانی کارەکتەرەکان دەخەنەروو، بەتایبەتی ڕۆمانەکانی دۆستۆیڤسکی، زیاد لە جارێك دانی بەوەدا ناوە کە قەرزاری ئەدیبەکانە و پێی وایە نووسەران دۆزەرەوەی ڕاستەقینەی "نائاگایی"ی مرۆڤن، ئەمە لەبەر ئەوەی شاعیران و ڕۆماننوسان توانایەکی گەورەیان لە وەسفکردنی قوڵایی نائاگایی کەسایەتییەکانیاندا هەیە.

لێرەوە ئەدیبان –بێئەوەی پێبزانن- نائاگایی قووڵی خۆیان ئاشکرا دەکەن، لەمەشدا ئەدیبان بە تێکستەکانیان یارمەتییەکی زۆری زانایانی دەروونی دەدەن تا لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەن. فرۆید، لە وتارێکدا کە لەئاهەنگی یادی حەفتا ساڵەی تەمەنیدا خوێندویەتییەوە، نکوڵی لەوە دەکات کە خۆی دۆزەرەوەی نائاگایی و ئەقڵی ناوەکی بێت و دەڵێ لەڕاستیدا نووسەران خاوەنی ئەو دۆزینەوەیەن.هەروەها دەڵێ شاعیران بەر لە من نائاگاییان کەشف کردووە.

کەواتە فرۆید هەر لەسەرەتاوە بۆ دۆزینەوە سایکۆلۆژییەکانی، پشتی بە ئەدەب بەستووە، لەساڵی ١٨٩٧ەوە خوێندنەوەکانی بۆ "ئۆدیبی پاشا"ی سۆفۆکلیس و "هاملێت"ی شێکسپیر، گرێداوە

بەشیکردنەوەی حاڵەتە سایکۆلۆژییەکانی نەخۆشەکانی، بەتایبەتی پاش ئەوەی یەکێك لە سەرەکیترین چەمکەکانی خۆی دارشت کە بە "گرێی ئۆدیب" ناونرا، لەساڵی ١٩٢٨یشدا ڕۆمانی "برایانی کارامازۆڤ"ی دۆستۆیڤسکیی خوێندەوەو کاریگەرییەکی زۆری لەسەر نووسینەکانیدا جێهێشت، گەیشتە ئەو بڕوایەی کە ئەدیبان و هونەرمەندان و شاعیرانی داهێنەر شارەزاییان لە لایەنە شاراوەکانی دەروونی مرۆڤدا هەیە، فرۆید دەڵێ ئەدیبان لە سایکۆلۆژیادا مامۆستای ئێمەن چونکە لەسەرچاوەیەکی گرنگی مرۆڤەوە بابەتەکانیان هەڵدەهێنجن، بگرە فرۆید دوورتریش دەڕواو دەڵێ هونەرمەند چییە جگە لە زانایەکی شیکاریی دەروونی بەجۆرێکی تر. ئەمە لەبەر ئەوەی ئەدەب و سایکۆلۆژیا باس لە بابەتی هاوبەش و نزیك لەیەك دەکەن، وەك خەیاڵ و فیکر و خەون و هەستەکان و چوونە نێو هەرێمە تاریك و قووڵەکانی خودی مرۆڤ.

واتە فرۆید خوێنەرێکی زۆر چاکی کتێبە ئەدەبییەکان بوو، جارێکیان لێی دەپرسن کێن ئەو مامۆستایانەی کاریان لە پێکهاتەی تۆدا کردووە، ئەویش ئاماژە بۆ کتێبخانەکەی دەکات کەژمارەیەکی زۆر لە شاکارە ئەدەبییە جیهانییەکانی تیادا ریز کرابوون.

تێکستی ئەدەبی، سەبارەت بە زانای دەروونی و ڕەخنەگری ئەدەبی، بریتییە لە خەزینێکی گەورەی بابەت و هێماو ڕەمز، ئەمانە لە ڕاستیدا چەند کلیلێکی گرنگن بۆ کردنەوەی نهێنی و کۆدەکانی تێکست سەبارەت بە ڕەخنەگر، هەروەها بۆ چوونە نێو قولاّیی سایکۆلۆژیای دەقەکە سەبارەت بە سایکۆلۆژیست، چونکە ئەدەب خەزینەیەکی دەولّەمەندە لە مانا و دەلالەت کە ئاماژە بۆ ژیانی نائاگایی مرۆڤ دەکەن، کەواتە ڕەخنەگر و لێکۆلیاری ئەدەبی و توێژەری دەروونی دەتوانن سوود لە دەقە ئەدەبییەکان وەربگرن بیئەوەی بگەڕێنەوە بۆ سایکۆلۆژیای نووسەر یان بۆ بیۆگرافیای ئەدیب.

لەڕاستیدا فرۆید، لەپاش خوێندنەوە بەردەوامەکانی بۆ ئەدەب، میتۆدی سایکۆلۆژیای لەڕەخنەی ئەدەبیدا دامەزراند و برەوی پێدا، بۆچوونەکانی فرۆید کاریگەرییەکی گەورەیان لەسەر ئەدەبی هاوچەرخ بەگشتی و سەرانسەری ئەدەبی ئەورووپی جێهێشت، لەدواییدا ژمارەیەك چەمك و زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی نوێ سەریانهەلّدا، دەشێت دیارترینیان بریتی بێت لە فلاش باك و مۆنۆلۆژی ناوەکی کە لە تێکستە ئەدەبییەکاندا بەئەندازەیەکی زۆر

بەکاردەهێنرێن.

لێرەدا ڕەخنەگرێکی سایکۆلۆژیی دیکە هەیە کە لەدوای فرۆید پەرەی بە میتۆدی سایکۆلۆژیی لە ڕەخنەی ئەدەبیدا داوە، ئەویش ڕەخنەگری فەرەنسی "شارل مۆرۆن"ە (١٨٩٩-١٩٦٦) کە لە شیکردنەوە ئەدەبییەکانیدا پشتی بە تیۆرییەکانی فرۆید بەستووە، ئەو پێی وایە ڕەخنەی ئەدەبیی نوێ سوودێکی زۆری لە دۆزینەوەکانی فرۆید وەرگرتووە بۆ زیاتر چوونە نێو قولاّیی کارە ئەدەبییەکان و ڕەگەز و پێکهاتەو هێما خودییەکانیان، ئیدی دەستی کرد بە خوێندنەوەی بەرهەمەکانی مالارمێ و بۆدلێر و ڕاسین و ڤالێری و ڤیکتۆر هۆگۆ و لێکۆلّینەوەی دەروونیی لەسەر کردن.

لە پرۆسەی داهێناندا پەیوەندییەکی دیالێکتیکی لە نێوان فاکتەرە ناوەکی و فاکتەرە دەرەکییەکاندا هەیە، بەلاّم داهێنەران بەئەندازەیەکی زیاتر کاریگەرن بە فاکتەرە ناوەکییەکان، بێگومان فاکتەری ناوەکیش بۆ کاری ئەدەبی بەتەنها بەس نییە، چونکە خۆبەخۆ ژینگەی دەرەکیش کاریگەری لەسەر تێکستەکە جێدەهێلّێت، واتە داهێنەران نووسینەکانیان تەنها لەپێناوی خۆیاندا بەکار ناهێنن. د. مستەفا سوەیف دەلّێ: پەیوەندیی نێوان دەرەوەو ناوەوە (دەرەوەی کۆمەلاّیەتی/ ناوەوەی دەروونی) پەیوەندییەکە تا

ئاستێكی زۆر ئاڵۆزو پێكەوە گرێ دراوە، دەرەوەو ناوەوە لێكدی دانابڕێن و هەریەكەیان مەرجدارە بەویدیكە، بگرە ئەم پەیوەندییە ئەوە دەردەخات كە فاكتەری ناوەوە بریتییە لەو قەوارە كۆمەڵایەتییەی گۆڕاوە بۆ كۆدێكی سایكۆلۆژی.

لێرەدا ژمارەیەك چەمك و كەرەستەی مەعریفی هەن كە پێشتر تایبەت بوون بە بواری شیكردنەوەی دەروونی و زانایانی ئەو بوارە دایانهێناون، بەڵام دواتر ئەو چەمك و زاراوانە گواستراونەتەوە بۆ نێو كایە مەعریفییەكانی تر، لەوانە كایەی رەخنەی ئەدەبی. ئەو چەمك و زاراوانەی كە رەخنەی ئەدەبی بایەخێكی گەورەیان پێدەدات و لە لێكۆڵینەوە ئەدەبییەكاندا بەكاردەهێنرێن، بریتین لە: ئاگایی و نائاگایی، نائاگایی شەخسی، نائاگایی كۆ، فاكتەری ناوەكی، خودی قووڵ یان قووڵایی خود، نوستالیژیا، من و بەرزەمن و ئەو.

رەخنەی سایكۆلۆژی پتر بایەخ بە (من)ی نائاگایی قووڵ دەدات، دەكرێ (نائاگایی) بەئاستێكی روون لە تێكستە ئەدەبییەكاندا كەشف بكرێت، بەتایبەتی ئەگەر رەخنەگری سایكۆلۆژیست هەڵگری كەرەستەو چەمكەكانی زانستە مرۆڤایەتییەكان و ئیستاتیكاو تیۆرە فەلسەفییەكان بێت.

فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) هەمیشە جیاوازی لەنێوان ئاگایی و

نائاگایی لەسەرێك و ئاستەكانی ژیانی ناوەكی لەسەرێكی تردا دەكات، ئەو پێی وایە نائاگایی ئەو كۆگا ناوەكی و تایبەتییەیە كە لە دەرەوە دیار نییە و بەئاسانی كەشف ناكرێت و لەراستیدا ئەمە كاركردێكی چالاكە لە جوڵاندنی رەفتاری تاكەكەس و داهێنانی هونەری و چالاكیی مرۆڤدا، لەراستیدا بەرهەمی شاعیران و ئەدیبانیش هەڵێنجراوی نائاگاییە.

ئەریك فرۆم (١٩٠٠-١٩٨٠) دەڵێ ئاگایی بریتییە لە چالاكیی دەروونیمان لەكاتێكدا بەشێوەیەكی پراكتیكی سەرقاڵی جیهانی دەرەوەین، بەڵام نائاگایی بریتییە لە چالاكیی دەروونی لەكاتێكدا كە هەموو پەیوەندییەكمان بە جیهانی دەرەوە پچڕیوە. بەو پێیە ژیانی دەروونیی مرۆڤ، تێكەڵەیەكی ئاڵۆزە لە ئاگایی و نائاگایی، لەنێوانیشیاندا هێزێكی جیاكەرەوە پەنهانە كە بریتییە لە هێزی چەپاندن.

فرۆید نائاگایی بە چەپاندنەوە دەبەستێتەوە، ئەگەرچی جیاوازیشیان لەنێواندا هەیە، ئەو وایدەبینێ چەپاندن ناگاتە ئاستی ئاگایی، نائاگایی لەلای فرۆید چەمكێكی گشتیی هەیە، كەچی چەپاندن چەمكێكی تایبەتییە، ئەو دەڵێ هەموو چەپاندنێك نائاگاییە، بەڵام ناكرێت بڵێین هەموو نائاگاییەك چەپێنراوە. زاراوەی

نائاگایی زاراوەیەکی ستاتیکی-سکونییە. بەڵام چەپێنراو زاراوەیەکی دینامیکییە و ململانێی هێزە دەروونییەکان دەردەخات، یەکێك لە سیماکانی چەپێنراو، سەرباری بەهێزییەکەی، ئەوەیە کە بێتوانایە لە گەیشتن بە ئاگایی.

فرۆید لە لێکۆڵینەوە سایکۆلۆژییەکانیدا گرنگییەکی بەرچاوی بە زاراوەی "نائاگایی" داوە، بەتایبەتی لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانیدا لەبارەی ئەدەب و ڕۆمان بەرادەیەکی زۆر پشتی بەو زاراوەیە بەستووە، ئەمەیشی لەو لێکۆڵینەوانەدا پراکتیك کردووە کە لەسەر ئۆدیبی پاشای سۆفۆکلیس و هاملێتی شێکسپیر و برایانی کارامازۆڤی دۆستۆیڤسکیی نووسیوە.

بەم شێوەیە فرۆید چەمکی -نائاگایی-ی لە شیکردنەوەی دەروونی و لە پرۆسە ڕەخنەییەکانیدا دەرخستووە، بەو پێیەی ئەم چەمکە ڕوویەکی نێگەتیڤانەی ئاگایی نییە، بگرە ئاگایی و نائاگایی وەك دوو دیوی دراوێك وان و پێکەوە پێکهاتە سایکۆلۆژییەکانی مرۆڤ ئاشکرا دەکەن، چونکە نائاگایی لە پەیوەندییەکی دیالێکتیکیدا بە ئاگاییەوە، ئارەزوو و چەپاندنەکانی ناخ و هێما سایکۆلۆژییەکان دەهێننە ئاستی سەرەوە.

تەنانەت ڕەخنەگرێکی مارکسیستی وەك لوسیان گۆڵدمان

(١٩١٣-١٩٧٠) گرنگی بەو زاراوە دەروونییانەی فرۆید دەدات و دەڵێ بۆ تێگەیشتن لەهەر کارێکی ئەدەبی، نابێ بەتەنها بایەخ بە مەبەستە ڕووکەش و ئاگاییەکانی تاکەکەس و ئاگایی نووسەر بدەین، چونکە ئاگایی لەراستیدا ڕەگەزێکی جوزئییە لە ڕەگەزەکانی ڕەفتاری مرۆڤ، کە زۆرجار ناوەرۆکی ئەم نائاگاییە جووت و گونجاو نییە لەگەڵ سروشتی ڕاستەقینەی ڕەفتاردا.

لە نێو ڕەوت و ڕێبازەکانی شیکردنەوەی دەروونیدا، جگە لە ڕێبازی فرۆید، ژمارەیەك ڕەوت و قوتابخانەی تر سەریانهەڵداوەو ئەمانیش کاریگەرییان لەسەر ڕەخنەی ئەدەبی جێهێشتووە، بۆ نموونە کارل یۆنگ (١٨٧٥-١٩٦١) و ئالفرێد ئیدلەر (١٨٧٠-١٩٣٧) و جاك لاکان (١٩٠١-١٩٨١)، لەوانەیە گرنگترینیان ڕێبازی (کارل یۆنگ) بێت کە لەم بوارەدا خاوەنی چەمکێکی داهێنراوی تری ئەو زانستەیە کە بە "سایکۆلۆژیای کۆ" ناودەبرێت، لەراستیدا یۆنگ داهێنەری زاراوەی "نائاگایی کۆ" یە کە ڕەخنەگری ناوداری ڕووسی ڤلادیمێر پرۆپ (١٨٩٥-١٩٧٢)، لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانیدا لەسەر ئەفسانە، پراکتیزەی کردووە.

کارل یۆنگ قوتابیی فرۆید بووەو، لەسەرەتادا لەژێر کاریگەریی تیۆرییەکانی مامۆستاکەیدا دەینووسی، بەڵام دواتر ڕێچکەیەکی

تری دۆزییەوە، کە مرۆڤی لە تاکێکی خودیی داخراو و سەربەخۆوە دەرهێناو بەستیەوە بەسایکۆلۆژیای سەرجەمی مرۆڤەکانی ترەوە، بێئەوەی بایەخی گەورەی نائاگایی تاکەکەس رەت بکاتەوە یان لە بەهاکەی کەم بکاتەوە.

یۆنگ پێی وایە ئاگایی تاکەکەس یان کەسایەتیی مرۆڤ لە سنووری ئەزموونێکی فەردیدا قەتیس نابێت، بەڵکو درێژدەبێتەوە و دەگاتە ئەزموونی سەرجەم مرۆڤایەتی کە گرووپە مرۆییە هەرە کۆنەکانیش لەخۆ دەگرێت، ئەم ئەزموونە لەلای یۆنگ و لایەنگرەکانیدا دەگاتە گرنگیدان بە ئەفسانە هەرە دێرینەکانی بەشەرییەت.

بەبۆچوونی زانایانی دەروونی، کانگەی داهێنان بریتییە لە نائاگایی، بەڵام ئەم نائاگاییە لەلای فرۆید بریتییە لە نائاگایی تاکەکەس و لەلای یۆنگیش بریتییە لە نائاگایی کۆ. بەرهەمی ئەدەبی و هونەری، لە دیدی یۆنگ، تێکەڵەیەکە لە ئاگایی فەردیی داهێنەر و ئەو نائاگاییە جەماعییەی لە کولتوور و کەلەپووری کۆدا خەزن کراوە، لەمەشدا ژمارەیەکی بێشومار کۆدو هێمای زیندوو هەیە کە شاعیر و نووسەر، بۆ وروژاندنی هەستەکان و بۆ گوزارشتکردن لە ئاگایی کۆمەڵگە، بەکاری دەهێنن.

لێرەوە یۆنگ وایدەبینێت (نائاگایی کۆ) قووڵاییەکی زیاتری هەیە وەك لە نائاگایی شەخسی. کەواتە هونەرمەندی داهێنەر دەتوانێت ئاسەوارە شاراوەکانی نائاگایی کۆ دەربخات، بە سیفەتی ئەوەی هونەرمەند مرۆڤێکی جەماعییە و هەڵگری رۆحی ئاکتیڤ و نائاگایی مرۆڤەکانی تریشە، هەروەها دەتوانێت بچێتە نێو قوڵاییەکانی رابردووی بەشەرییەت و بەقسەیان بهێنێت و دیوە پەنهانەکانیان ئاشکرا بکات، لێرەوە ئاساییە شاعیران لە کانیاوی سەرچاوە ئەفسانەییەکان بخۆنەوە، تا هێزی داهێنانێك بهێننە ئاراوە کە خود و نائاگایی بزوێنەری سەرەکیی ئەو داهێنانەن.

بە گشتی دەتوانین بڵێین بەشی هەرە زۆری ئەو کارکردە سایکۆلۆژییانەی وا لە هونەرمەند و ئەدیب دەکەن کاری داهێنەرانە بەرهەم بهێنن، دەگەرێتەوە بۆ مەیلە ناوەکییە چەپێنراوەکان و بۆ ئەو ئارەزووانەی لە نائاگاییدا حەشاردراون.

لە راستیدا سایکۆلۆژیای نوێ چەندین زاراوە و چەمك و راڤەکردنی نوێی خستۆتە بەردەمی رەخنەگری ئەدەبی، ئەمرۆ کەرەستەو زاراوەو چەمکە سایکۆلۆژییەکان لە پەیوەستیاندا بە رەهەندە سۆسیۆلۆژییەکەی، بەئاستێکی زۆر لە رەخنەی ئەدەبیدا بەکار دەهێنرێن، لە ئەمرۆدا میتۆدێکی سەربەخۆ لە کایەی

رەخنەدا کار دەکات کە بە میتۆدی سایکۆلۆژی ناودەبرێت، بێئەوەی لە ژینگە سۆسیۆلۆژییەکەی جیای بکاتەوە، بە جۆرێك کە دەشێت بۆ خوێندنەوەی تێکستێکی ئەدەبی، میتۆدی (سایکۆ-سۆسیۆلۆژی) بەکار بهێنرێت.

بۆ شارەزایی زیاتر بڕوانە:

١- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٢- النقد الادبي الحديث من المحاكاة الى التفكيك، د. ابراهيم محمود خليل.

٣- التفسير النفسي للادب، د. عزالدين اسماعيل.

٤- في النقد الادبي و التحليل النفسي، د. خريستو نجم.

٥- مفاهيم نقدية، رينيه ويليك.

٦- دراسات نفسية في الابداع و التلقي، مصطفى سويف.

٧- النقد الادبي و مدارسه الحديثة، ستانلي هايمن.

١٦- رەخنەی سۆسیۆلۆژی
یان: سۆسیۆلۆژیای ئەدەب
sociology of literature

سۆسیۆلۆژیای ئەدەب (النقد الاجتماعي او سوسيولوجيا الادب) ئەو زانستەیە کە لە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوە، یان ئەو زانستەیە وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لەئەدەب دەڕوانێت. لێرەدا ئەدەب پابەند دەکرێت بەو هەلومەرجە کۆمەڵایەتییەی تیایدا دەژی.

لەڕاستیدا ناوەرۆکی ئەم بابەتە زۆر کۆنە، ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ رابردوویەکی دوور، دەبینین ئەفلاتون یەکەمین رەخنەگرە بایەخ بە لایەنی کۆمەڵایەتی دەدات، ئەفلاتون شاعیرانی لە کۆمارە یۆتۆپییەکەی وەدەرناوە چونکە ئەخلاق تێکدەدەن، بەڵام ئەوانەی شیعر بۆ بەرزکردنەوەی ورەی جەنگاوەران دەهۆننەوە، شایستەی هەموو رێزێکن. ئەمە لەراستیدا تێڕوانینێکی کۆمەڵایەتییانەیە بۆ

ئەدەب.

ئەم زانستە یەکەمجار لە ئەوروپا سەریهەڵداوە و گەشەی کردووە، رەنگە بتوانین سەردەمی مارکس و بیروباوەڕی مارکسیزم لەبارەی ئەدەب، بەسەرەتای ئەم تێڕوانینە بۆ ئەدەب، لەچەرخی نوێدا، دابنێین. مارکسیزم بەوەندە نەوەستا کە بڵێت ئەدەب گوزارشتە لە کۆمەڵگە، یان بەوەی ئەدەب کاریگەریی ژیانی کۆمەڵایەتیی لەسەرە، مارکسیزم سیفەتی ئایدیۆلۆژیای بە ئەدەب بەخشی، بەو پێیەی ئایدیۆلۆژیا ئامرازێکە بۆ ڕێنوێنی یان بۆ کۆنترۆڵکردنی جەماوەر، لەبەر ئەوە ئەدەب وەك سەرخانی کۆمەڵگە، دواجار بەشێکە لە بونیادە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان. لەتێڕوانینی مارکسیزمدا دەبێ ئەدەب گۆڕانکاریی بەسەردا بێت، ئەگەر شۆڕش هەڵگیرسا و بونیادە بنچینەییەکانی کۆمەڵگەی هەڵتەکاند، ئەوسا ئەو ئەدەبە دەبێت بە ئەدەبێکی نوێ و گوزارشت لە خەون و خواستەکانی کۆمەڵگەی نوێ دەکات.

داڕشتن و ناولێنانی ئەم زاراوەیە، وەك رۆبێر ئیسکارپیت لە کتێبی (سۆسیۆلۆژیای ئەدەب-١٩٥٨)دا دەڵێ، دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی بیستەم و بەدیاریکراوی بۆ ساڵی ١٩٥٠. ئەم زانستە، وەك لە ناولێنانی زاراوەکەدا دەردەکەوێت، هەم زانای

کۆمەڵناسی و هەم تیۆریستی ئەدەبی دەتوانن لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەن، بەو مەرجەی هەردوو لایان پشت بەهەردوو زانستەکە پێکەوە (واتە سۆسیۆلۆژیا و ئەدەب) ببەستن، چونکە زانای کۆمەڵناسی بەتەنها و بەبێ گەڕانەوە بۆ ئەدەب ناتوانێت لەم بوارەدا توێژینەوە ئەنجام بدات، لێکۆڵیاری ئەدەبیش بەبێ گەڕانەوە بۆ لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگە و سۆسیۆلۆژیا ناتوانێت بەتەنها لەم زانستەدا توێژینەوە بکات، بۆیە لێرەدا پێویستە توێژەر و رەخنەگر و تیۆریستی ئەدەبی سوود لە زانای کۆمەڵناسی و لە میتۆد و تیۆرییەکانی سۆسیۆلۆژیا وەربگرن تا بەشێوەیەکی ڕوونتر و قووڵتر کانگە سەرەکییەکەی ئەدەب بدۆزنەوە کە بریتییە لە کۆمەڵگا.

کەواتە سۆسیۆلۆژیای ئەدەب، بەحوکمی بابەتەکەی و پێکهاتەی میتۆدەکەی، بابەتێکە پێویستیی بە توێژینەوەی بەکۆمەڵ هەیە، بگرە لە هەندێ ژینگەی زانستیی پێشکەوتوودا و لە هەندێ لە زانکۆکانی ئەوروپادا بووە بە بوارێکی جەماعی بۆ چەندین توێژەر لە بوارە جیاجیاکاندا، ئەو بوارانەش بەتەنها سەر بە سۆسیۆلۆژیا و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی نین، بەڵکو چەندین زانستی دیکە لە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان پەیوەستن پێوەی، وەك: زانستی زمان، زانستی دەروون، زانستی ئابووری، زانستی مێژوو، فەلسەفە و

ئیستاتیکا. سەرجەمی ئەم زانستانە، لەڕووی بابەتەوە، لەچەندین لایەنی سۆسیۆلۆژیای ئەدەب دەکۆڵنەوە، کە سەرەکیترینیان بریتییە لە "پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە" و هەریەکە لەم زانستانە لە گۆشە و دیدی تایبەتی و تارادەیەك جیاوازەوە تەماشای ئەو پەیوەندییە دەکەن.

رۆبێر ئیسکارپیت-ی تیۆریستی بواری سۆسیۆلۆژیای ئەدەب لە کتێبی "ئەدەب و کۆمەڵگە"دا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لەهەردوو زانکۆی برۆکسێل و بوردیۆدا تیمێکی کارکردن لە زانایانی بواری ئەدەبی و زمانەوانی و مێژوویی و سۆسیۆلۆژی و سایکۆلۆژی و ئابووری پێك هێنرا بۆ کارکردن و دارشتنی لایەنەکانی سۆسیۆلۆژیای ئەدەب.

لێرەدا دوو تێڕوانینی جیاواز بۆ پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە هەیە، دوو تێڕوانین سەبارەت بە چەمکی ئەدەب و ئەو گۆشەیەی لێیەوە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی تیا دەکرێت، لەتەك چەمکی کۆمەڵگە و ماناکانی کۆمەڵگە، ئینجا سروشتی ئەو پەیوەندییەی ئەم دووانە پێکەوە دەبەستێتەوە، دەتوانین بڵێین ئەم دوو تێڕوانینە لە دوو تیۆرییەدا کۆ دەبێتەوە، تیۆرییەی یەکەم پێی دەوترێت تیۆری ڕەنگدانەوە یان پێچەوانەکردنەوە (نظرية الانعكاس) کە پێی وایە

ئەدەب بریتییە لە ڕەنگدانەوەی کۆمەڵگە، واتە ئەدەب کاریگەریی کۆمەڵگەی لەسەر دەبێت و خۆیشی کار لە کۆمەڵگە دەکات. تیۆری دووەمیش وایدەبینێت ئەدەب قەوارەیەکی سەربەخۆ و دابڕاو نییە لە کۆمەڵگە، بەڵکو کۆمەڵگە لەنێو ئەدەبدا نیشتەجێیە، کۆمەڵگە لەنێو فۆرم و ناوەرۆکی تێکستی ئەدەبیدا جێگیر بووە.

جاك لینهارت توێژەرێکی فەرەنسییە و پسپۆرە لە بواری سۆسیۆلۆژیای ئەدەب، هەروەها مامۆستای ئەم بابەتەیە لە بەشی خوێندنی باڵای زانکۆی پاریس، لەتەك رۆبێر ئیسکارپیت کە ئەمیش پسپۆرە لەبواری سۆسیۆلۆژیای ئەدەب، ئەم دوو توێژەرە بایەخێکی بەرچاو بەم زانستە دەدەن و پێیان وایە ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی، وەك بەشێك لە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، دابڕاو نین لە کۆمەڵگە و توێژینەوە سۆسیۆلۆژییەکانی بواری کۆمەڵایەتی. تەنانەت سۆسیۆلۆژیستی فەرەنسی جۆرج گۆرڤیچ کە بە یەکێك لە گەورە زانایانی سۆسیۆلۆژیا دەژمێردرێت، بەشێکی توێژینەوەکانی خۆی بۆ سۆسیۆلۆژیای ئەدەب تەرخان کردووە و پێی وایە ئەدەب و تێکستی ئەدەبی گرنگییەکی گەورەیان لە توێژینەوەی کۆمەڵایەتیدا هەیە، بەتایبەتی رۆمان دەتوانێت یارمەتییەکی زۆری سۆسیۆلۆژیست و توێژەری کۆمەڵایەتی بدات.

لەساڵی ١٩٥٧دا دوو کتێبی گرنگ چاپ کران کە بوونە هۆی بازدانێکی گەورە لە بواری سۆسیۆلۆژیای ئەدەبدا، کتێبی یەکەمیان بە ناونیشانی "ئەدەب و وێنەی مرۆڤ" لە نووسینی (ل.لۆڤینتهال) کە رەخنەگرێکی ئەڵمانییە و لێکۆڵینەوەیەکی رەخنەیی سۆسیۆلۆژیی لەبارەی تێکستەکانی سێرڤانتس و شێکسپیر و مۆلییێر ئەنجام داوە. دووەمیان بە ناونیشانی "هەڵکشانی رۆمان" لە نووسینی (یان وایت) کە رەخنەگرێکی بەریتانییە و لەم کتێبەدا لە رۆمانی ئینگلیزیی سەدەی هەژدەیەم دەکۆڵێتەوە، بەتایبەتی رۆمانەکانی دانیاڵ دیڤۆ و ریچاردسن و فیلدینگ.

دواتر جۆرج لۆکاچ چەند کتێبێکی لەو بوارەدا چاپ کرد، لەوانە: (رۆح و فۆرم)، (تیۆری رۆمان)، (رۆمانی مێژوویی)، (رۆمان وەك داستانی بورژوازی)، لۆکاچ تێزەکانی ئەم کتێبانەی لەژێر کاریگەریی فەلسەفەی کانت و هیگڵ و مارکسدا نووسیوە و لەوێدا بونیادی ئەدەب و تێکستی ئەدەبیی بە بونیادە کۆمەڵایەتییەکان گرێ داوە. پاشان لوسیان گۆڵدمان کتێبێك چاپ دەکات بە ناونیشانی "داکۆکی لە سۆسیۆلۆژیای رۆمان"، لەوێدا هەوڵی داوە میتۆدی بونیادگەریی پێکهێنەرانە بەسەر رۆمانەکانی ئەندرێ مالرۆدا پراکتیزە بکات و گرفتەکانی سۆسیۆلۆژیای رۆمان بخاتەڕوو.

رینیە ویلیك لە کتێبی (تیۆری ئەدەب)دا دەڵێت: ئەدەب دامەزراوێکی کۆمەڵایەتییە، ئامرازی ئەو دامەزراوە بریتییە لە زمان، زمانیش کۆمەڵگە دەیخولقێنێت.

ژنە نووسەری فەرەنسی مەدام دی ستایل (١٧٦٦-١٨١٧) لەساڵی ١٨٠٠دا کتێبێك چاپ دەکات بەناونیشانی (ئەدەب لە پەیوەستیدا بە سیستمە کۆمەڵایەتییەکان)، دەشێت ئەمە یەکەم هەوڵدان بێت لە فەرەنسەدا بۆ کۆکردنەوەی هەردوو چەمکی ئەدەب و کۆمەڵگە لە لێکۆڵینەوەیەکدا.

مەدام دی ستایل لەوێدا هەڵوێستی خۆی بەم شێوەیە ڕادەگەیەنێت: "زۆر پێویستە تەماشای ئەوە بکەین کە ئایین و نەریت و یاساکان تا چەند کار لە ئەدەب دەکەن و ئەدەبیش لەلای خۆیەوە تا چ ئەندازەیەك کار لە ئایین و نەریت و یاساکان دەکات". ئەم تێزەی مەدام دی ستایل سەرەتایەك بوو بۆ کۆمەڵناسیی ئەدەب، چونکە ئەم خانمە توێژەرە لە توێژینەوە ئەدەبییەکانیدا سوودی لە چەمکەکانی سۆسیۆلۆژیای سەردەمەکەی خۆی وەرگرتووە، پێی وایە هەموو کارێکی ئەدەبی پابەندە بە ژینگەی کۆمەڵایەتی و هەلومەرجی مێژوویی سەردەمەکەی خۆی.

ئەگەرچی مەدام دی ستایل بابەتێکی نوێی پێشکەش بەم زانستە کردووە، بەڵام نەیتوانی بەڕوونی و دیاریکراوی ئەرك و پەیوەندیی ئاڵوگۆڕی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە، یان ئەو پەیوەندییەی هەردوولایان پێکەوە کۆدەکاتەوە، دیاری بکات.

لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا بیرمەندی ڕووسی پلیخانۆڤ (١٨٥٦-١٩١٨) تێڕوانینێکی ڕوونتر بۆ پەیوەندیی کۆمەڵایەتییانەی ئەدەب دەخاتە ڕوو، پلیخانۆڤ وایدەبینێت پێویستە بەجۆرێك تەماشای ئەدەب بکرێت وەك ئەوەی لە پەیوەندییەکی هەمیشەیی و پتەودایە لەگەڵ پێکهاتەکانی کۆمەڵگەدا، هەروەها دەبێ ئەدەب پەیوەست بێت بەو ڕەگەزە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانەی کاری لێدەکەن، ئەم دیدەی پلیخانۆڤ لەڕاستیدا پرەنسیپێکی گشتییە لە دیدی مارکسیزم بۆ پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە، لەم چەشنە دیدەدا ئەدەب و تێکستی ئەدەبی گەواهییەکی گەورەی ژیانی کۆمەڵایەتین.

کەواتە ژمارەیەك لە ڕەخنەگران و توێژەرانی ئەدەب لەلایەك و زانایانی بواری کۆمەڵناسی لەلایەکی تر، وەك لە بەشی یەکەمی ئەم باسەدا خستمانە ڕوو، لەپەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە دواون، بەڵام دید و تێڕوانینی ئەو توێژەرانە، تا ئەندازەیەك، دیدێکی

پێکەوەبەستراو و تۆکمە نەبوون، بەهۆی نەبوونی چوارچێوەیەکی زانستی کە بتوانێت مەرجە میتۆدییەکانی دابڕێژێت، ئەمەش لەلای خۆیەوە بووە مایەی ئەوەی سۆسیۆلۆژیای ئەدەب بەتەواوی شێوە نەگرێت و لەنێوەندی ڕەخنەی ئەدەبی و توێژینەوەی سۆسیۆلۆژیدا پەرەنەستێنێ لەڕووبەرێکی کەمدا نەبێت، بەتایبەتی لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوە، کە دەشێت یەکێك لە هۆکارەکانی بریتی بێت لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی ڕەوتە ئەدەبییەکانی بونیادگەری و پاش بونیادگەری.

لێرەدا چەند گۆشەنیگایەکی ڕەخنەئامێز هەیە بۆ سۆسیۆلۆژیای ئەدەب و بۆ ڕەخنەی سۆسیۆلۆژیا، دەشێت لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورتیان بکەینەوە:

١- گەڕان بەدوای ژینگەی کۆمەڵایەتیی نووسەر و ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتییانەی کاری ئەدەبی، بووە مایەی فەرامۆشکردنی خودی کارە ئەدەبییەکە و پتر تەرکیز دەکرایە سەر کۆمەڵگە وەك لە ئەدەب.

٢- ڕەخنەی سۆسیۆلۆژی جەخت لەوەدەکات کە ئەدەب گوزارشتکردنە لە کێشەکانی ئەو چینەی نووسەر ئینتیمای بۆ

دەکات، سا ئەگەر نووسەرەکە سەر بە چینی بورژوازی بچووك بێت، ئەوە لە کارەکانیدا کێشەکانی ئەو چینە دەردەکەون، ئەمەش تێڕوانینێکە بۆ داهێنان رێگەی ئەوەمان بۆ ناکاتەوە کە دەشێت نوسەر لە چینەکەی خۆی یاخی بێت و مەرج نییە هەمیشە تەعبیر لەو چینەی خۆی بکات.

٣- جەختکردن لە رۆڵی فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکان لە بەرهەمهێنانی ئەدەب و هونەردا، لایەنی تاکەکەسیی ئەدیب فەرامۆش دەکات. رەخنەی سۆسیۆلۆژی ناتوانێت وەڵامی ئەم پرسیارە بداتەوە: بۆچی دوو نووسەر کە لە بارودۆخێکی کۆمەڵایەتیی هاوبەشدا دەژین و یەك خواست و هیوایان هەیە، کەچی یەکێکیان دەبێت بە نووسەرێکی بلیمەت و ئەویدیکەیان ناگاتە ئەو پلەیە لە داهێنان؟

٤- شیکردنەوەی کۆمەڵایەتی، بەها و قورسایی بۆ بەهرەی تاکەکەس دانانێت، هەروەها لایەنە سایکۆلۆژی و مەسەلە ئیستاتیکییەکان فەرامۆش دەکات. خودی (تیۆری پێچەوانەکردنەوە) وێناکردنێکی میکانیکیمان بۆ پرۆسەی نووسین پێشکەش دەکات.

٥- دەرەنجامەکانی رەخنەی سۆسیۆلۆژی، لەوانە چاوخشاندنەوە بە

کەلەپووردا، هیچ سوودێکیان بۆ تیۆری ئەدەب نییە، بەڵکو تەنها سوودیان بۆ زانستی دیکەی وەك سیاسەت و کۆمەڵناسی و ئەخلاق و لەوانەیە بۆ فەلسەفەی ماتریالیزمی مێژوویی و ماتریالیزمی دیالێکتیکی هەبێت.

بەڵام لەم چەند ساڵەی دواییدا جارێکی تر بایەخی پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە گەڕێنراوەتەوە و ئێستا لەبەشێك لە زانکۆکانی ئەوروپادا بایەخێکی جیدی بە سۆسیۆلۆژیای ئەدەب دەدرێت، تەنانەت رەخنەگرێکی وەك تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ (١٩٣٣- لەژیاندا ماوە) کە پێشتر سەر بە ڕەوتی بونیادگەری بووە و رەواجی بە تێزەکانی پاش بونیادگەریش داوە، ئەمڕۆ هەوڵ دەدات پەیامی کۆمەڵایەتییانەی ئەدەب بهێنێتەوە نێو لێکۆڵینەوە رەخنەییەکان، لەدوا کتێبیشیدا بە ناونیشانی (ئەدەب لەمەترسیدایە) داوا دەکات رەخنەگران بگەڕێنەوە بۆ بایەخدان بە ناوەرۆك و بابەتی تێکستی ئەدەبی، بۆ ئەوەی ئەو بەها فیکری و ئیستاتیکیانەی تیادا کەشف بکەن کە تێکست پێکدەهێنن، بەو پێیەی ئەدەب ئامادەبوونێکی ئاکتیڤ و کاریگەرانەی لەنێو کۆمەڵگەدا هەیە.

دەشێت ئەم تێزە نوێیەی تۆدۆرۆڤ هەوڵێك بێت بۆ بایەخپێدانێکی قووڵتر بە ناوەرۆکی فیکری و کۆمەڵایەتیی تێکستی ئەدەبی و بە

رەخنەی رۆشنبیری و بە پەیامی مێژوویی ئەدەب و بە گەڕاندنەوەی گرنگیی میتۆدەکانی سۆسیۆلۆژیا و سایکۆلۆژیا لە پراکتیزەی رەخنەی ئەدەبیدا، چونکە وەك تۆدۆرۆڤ دەڵێ ئەدەب توانایەکمان پێدەبەخشێت بۆ بەردەوامبوون لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، ئامانجی ئەدەبیش بریتی نییە لە گەیشتن بە ڕاستییەکی زانستی، بەڵکو ئامانجی ئەدەب بریتییە لە ئامێزگرتنەوە بۆ خۆشەویستی کە فۆرمێکە لە فۆرمەکانی پەیوەندیی مرۆڤایەتی.

دواجار، سۆسیۆلۆژیای ئەدەب، چەندین لقە زانستی دیکەی لێدەبێتەوە، وەك: سۆسیۆلۆژیای ژانرە ئەدەبییەکان، سۆسیۆلۆژیای خوێندنەوە، سۆسیۆلۆژیای رۆمان، سۆسیۆلۆژیای تێکست، سۆسیۆلۆژیای رەخنە.

خوێنەر دەتوانێت، بۆ شارەزایی زیاتر لەبارەی ناوەرۆك و بایەخی سۆسیۆلۆژیای ئەدەب، بگەڕێتەوە بۆ ئەم کتێبانەی خوارەوە کە ئێمە وەك سەرچاوە لەم باسەدا بەکارمان هێناوە:

١- علم اجتماع الادب - د. سيد البحراوي.
٢- سوسيولوجيا الادب - روبير اسكاربيت.

٣- المنهجية في علم الاجتماع الادبي - لوسيان غولدمان.
٤- السوسيولوجيا و الادب - د. قصي الحسين.
٥- التحليل الاجتماعي للادب - السيد ياسين.
٦- مدخل الى سوسيولوجيا الادب العربي- محي الدين ابو شقرا.
٧- معجم المصطلحات اللغوية والادبية الحديثة - د. سمير حجازي.

١٧- "سۆسیۆ-زمانەوانی" و سۆسیۆلۆژیای زمان

sociology of language ،Sociolanguagestics

بواری ئیشکردن لەم چەمکە زمانەوانییەدا بوارێکی زۆر تازەیە، چەمك و زاراوەکانی بواری سۆسیۆزمانەوانی دەگەڕێتەوە بۆ زانای زمانەوانی دکتۆر هیدسۆن کە لەساڵی ١٩٨٠دا کتێبێك دەنووسێت بە ناونیشانی "سۆسیۆزمانەوانی"، sociolanguagestics . بەڵام سەرەتای ئەم ئاراستەیە لەشەستەکانی سەدەی بیستەم لە ئەمریکادا سەریهەڵدا، بەتایبەتی لەلای چەند زانایەکی زمانەوانیی وەك ولیەم لاپۆڤ و جۆن گامبرز و ئیرڤین گۆفمان. هەندێ سەرچاوە جەخت لەوە دەکەن کە ولیەم لاپۆڤ دامەزرێنەری ئەم ڕەوتەیەو بە ڕەخنەگرتن لە چۆمسکی دەستی پێکرد. لاپۆڤ هەلومەرجەکانی گۆڕانکاریی زمانەوانی دەبەستێتەوە بە سیاقە کۆمەڵایەتییەکان، بە دیاریکراویش دەیبەستێتەوە بە جۆری ژینگەو ڕەگەزی مرۆڤەکان و بە سیستمە کۆمەڵایەتییەکان.

ئەم زانستە لقێکی نوێیە لە زانستی زمان، لە سروشتی پەیوەندیی نێوان دیالێکتە جیاجیاکان دەکۆڵێتەوە، لەتەك جیاوازیی زمانەوانی و پەیوەندیی نێوان زمان و کولتوور و فیکر، بەمەبەستی دەرخستن و ناسینی ئەو پەیوەندییە جۆراوجۆرانەی زمان و کۆمەڵگە پێکەوە دەبەستنەوە، یان بڵێین لێکۆڵینەوە لە سەرچاوەی سەرەکیی زمان کە بریتییە لە کۆمەڵگە بەمانا مۆدێرنەکەی. ئەم زانستە بایەخی گشتی بە ئاخاوتن دەدات، هەوڵ دەدات تیشك بخاتە سەر ئاخاوتن بە سیفەتی ئەوەی چەشنێکە لە چەشنەکانی مامەڵەی کۆمەڵایەتی، ئەم ڕەوتە نوێیە پێی وایە زمان سیستمێکی هێمایی و پەیوەستکارییە، مومکین نییە لەدەرەوەی کۆنتێکستی کۆمەڵایەتیدا لێی تێبگەین.

سۆسیۆزمانەوانی لەسەرێك لە دەرەنجامەکانی پەرەسەندنی زانستی گشتیی زمانەوە پێگەیشتووە، لەسەرێکی تر وەك کاردانەوەیەك بۆ "قوتابخانەی تەولیدی شیکردنەوەیی زمانەوانی" دروست بوو، زانای زمانەوانیی ئەمریکی نۆم چۆمسکی لە چەندین توێژینەوەدا داکۆکیی لێدەکات، ئەم قوتابخانەیە باوەڕی بە بوونی پەیوەندی نییە لەنێوان زمان و کۆمەڵگادا، لەکاتێکدا ئەوەی یەکەمیان وایدەبینێت زمان جگە لە ڕەفتارێکی کۆمەڵایەتی

شتێکی تر نییە، تەنها کۆمەڵگا دەتوانێت بەپلەی یەکەم جۆرو فۆرم و پێشکەوتنەکانی زمان دیاری بکات.

سۆسیۆزمانەوانی بە دوو ئاراستە کار دەکات و دەبێت بە دوو بەش: بەشێکیان تیۆرییە و بەشێکی تریان پراکتیکییە، لەبەشی پراکتیکیدا توێژەر دەچێتە دەرەوەو دەگەڕێت و توێژینەوەیەکی مەیدانی ئەنجام دەدات بۆ کۆکردنەوەی بابەتە زانستییەکەی خۆی، بەڵام لەبەشی تیۆریدا هەوڵ دەدات ئەو پرەنسیپە تیۆرییانە دەربێنێت کە لەئەنجامی لێکۆڵینەوە مەیدانییەکەیدا بەدەستی هێناون.

لەچارچێوەی ئەم شیکردنەوەیەدا توێژەر کۆمەڵێ زاراوە وەردەگرێت، گرنگترینیان زاراوەی زمانە language بەڵام بەو سیفەتەی کە زمان بریتییە لە کۆمەڵە ڕێسایەك لە مەعریفە، یان بریتییە لە سیستمێك لە مەعریفە، پاشان زاراوەی ئاخاوتن parole، هەروەها زاراوەی قسەکەر و قسەبۆکراو، هەروەها جیاوازییەکانی نێوان سۆسیۆزمانەوانی و زانستی گشتیی زمان، بەو پێیەی ئەم زانستەی دوایی لە لێکۆڵینەوەکانیدا تەنها گرنگی بە بونیاد یان ستراکتۆری زمان دەدات بێئەوەی لایەك لە کۆنتێکستی کۆمەڵایەتی و کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکان بکاتەوە، چونکە

ئەرکی زانستی گشتیی زمان بریتییە لە دۆزینەوەو دیاریکردنی ڕێساو ڕێزمانی هەر زمانێك، ئیدی لێرەوەو دوای ئەوە زانا زمانەوانییەکانی بواری سۆسیۆزمانەوانی دەتوانن لە پەیوەندیی زمان بە کۆمەڵگاوە بکۆڵنەوە.

لێرەدا توێژەر دەبێ ئاگاداری ئەوە بێ کە بواری کارکردنی "سۆسیۆزمانەوانی" جیاوازە لە بواری کارکردنی "سۆسیۆلۆژیای زمان" sociology of language، چونکە سۆسیۆلۆژیای زمان لە کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوە لە پەیوەندیدا بە زمانەوە، بەڵام سۆسیۆزمانەوانی لە زمان دەکۆڵێتەوە لە پەیوەندیدا بە کۆمەڵگاوە.

چەمك و زاراوەکانی سۆسیۆلۆژیای زمان لەگەڵ دەرکەوتنی لێکۆڵینەوە نوێیەکانی سۆسیۆلۆژیادا دەرکەوتن، ئەم چەمکە لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان زمان و کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوەو کاریگەریی قوتابخانەی سۆسیۆلۆژیی فەرەنسیی لەسەرە، بەتایبەتی سۆسیۆلۆژیستی ناوداری فەرەنسی ئیمێل دۆرکهایم.

لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا پرۆفیسۆر تۆماس لۆکمان لە زانکۆی کۆنستانس بایەخێکی تایبەتی بەم زانستە دەدات، ئەگەرچی لۆکمان ماستەر و دکتۆرا لەسەر سۆسیۆلۆژیای گشتی

وەردەگرێت، بەڵام دواتر گرنگی بە پەیوەندیی نێوان کۆمەڵگە و زمان دەدات، لۆکمان بە زمانی ئەڵمانی و ئینگلیزی چەندین توێژینەوە دەربارەی سۆسیۆلۆژیای زمان و سۆسیۆلۆژیای ئایین و سۆسیۆلۆژیای خێزان بڵاو دەکاتەوە، لەساڵی ١٩٦٦دا لەگەڵ سۆسیۆلۆژیستی ئەمریکی پیتەر بێرگەر کتێبێکی گرنگ دەربارەی سۆسیۆلۆژیای مەعریفە چاپ دەکەن بە ناونیشانی: "بونیادی کۆمەڵایەتیی واقیع- لێکۆڵینەوەیەك لە سۆسیۆلۆژیای مەعریفە" کە د. ئەبوبەکر ئەحمەد باقادر لەساڵی ٢٠٠٠دا کردوویەتی بە عەرەبی.

سۆسیۆلۆژیای زمان وایدەبینێت زمان وێنەیەکە بۆ ژیانی کولتوری و ژیاریی کۆمەڵگە، کاتێك ئەو وێنە کولتوری و ژیارییە پێش دەکەوێت، ئەوسا زمانیش لەگەڵیدا پێش دەکەوێت، کاتێکیش کۆمەڵگە تێك دەچێت، زمانیش لەگەڵیدا تێك دەچێت، کەواتە زمان لەم دیدەدا پابەندە بە سروشتی ئەو سیاقە رۆشنبیری و ژیارییەی تیایدا سەری هەڵداوە، ئەمە جگە لەوەی دیاردەکانی زمان رەنگدانەوەی سیستمی فیکری سیاسی و ئابوورییە، ئەگەر کۆمەڵگە لەسەر بنەمای یەکسانیی نێوان تاکەکان دامەزرابێت، ئەوسا کاریگەریی ئەم چەشنە سیستمە، لە زمان و ئاخاوتنیشدا

دەردەکەوێت، بەڵام ئەگەر کۆمەڵگە لەسەر بنەمای نایەکسانی و جیاوازیی چینایەتی دامەزرابێت، ئەوا لە زمان و ئاخاوتنی کۆمەڵگادا ئەو جیاوازی و نایەکسانییە رەنگ دەداتەوە. لێرەوە بنەمای زمان دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی کۆمەڵایەتییانەی مرۆڤ. وەزیفەی زمان پەیوەستە بە بونیادە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بەڵام ناتوانین وێنای هیچ کۆمەڵگایەکی مرۆیی و هیچ کۆمەڵەو گروپێك بکەین بەبێ زمان. زمان بەرهەمی تاکەکەس نییە، بەڵکو بەرهەمی پەیوەندیی کۆمەڵایەتییە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- علم اجتماع اللغة، تأليف: توماس لوكمان، تعريب: د. ابوبكر احمد باقادر.

٢- معجم مصطلحات فروع الادب المعاصرة و نظريات الحضارة، تأليف: د. سمير سعيد حجازي.

٣- القاموس الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، تأليف: اوزالد ديكرو و جان ماري سشايفر، ترجمة: د. منذر عياشي.

٤- معجم العلوم الانسانية، تأليف: جان فرانسوا دورتيه، ترجمة: د. جورج كتورة.

١٨- ڕەخنەی ڕۆشنبیری
Cultural criticism

ڕەخنەی ڕۆشنبیری (النقد الثقافي)، دەتوانین لەمانا گشتییەکەیدا بەم شێوەیە پێناسی بکەین: بریتییە لە چالاکییەکی فیکری کە "ڕۆشنبیری"، بەمانا سەرجەمگیرەکەی، دەکات بە بابەتی توێژینەوەو بیرکردنەوە. بەم مانایە دەکرێت بڵێین ڕەخنەی ڕۆشنبیری ڕەخنەیەکی بەرینەو هەموو ئاراستەکان لەخۆ دەگرێت.

پەرەسەندنی ئەم ڕەوتە، وەك زاراوەیەکی ڕەخنەیی، لەڕەخنەو توێژینەوەی خۆرئاواییدا شێوەی گرتووە، بەڵام وەك میتۆدێك بۆ توێژینەوە دەرنەکەوتووە، یان وەك تەوژمێك کە سیمای دیاریکراوی هەبێت، بەڵکو وەك چالاکیەکی ڕۆشنبیری گشتی دەرکەوتووە کە ژمارەیەك بیر و تیۆر و میتۆد و تەوژم لەخۆیدا کۆ دەکاتەوە.

سەرەتای سەرهەڵدانی ڕەخنەی ڕۆشنبیری لە ئەوروپادا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەژدەیەم، بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا،

لەهەردوو ئاستی مەعریفی و میتۆدیدا، هەندێ سیمای دیاریکراوی لەخۆ گرت بۆ ئەوەی لە چەشن و پرۆسە ڕەخنەییەکانی دی جیابێتەوە.

لە نەوەدەکانی سەدەی بیستەمدا، توێژەری ئەمریکی ڤینسینت لیتچ برەوی بەم چەشنە پرۆسە ڕەخنەییە داو ناوی نا (ڕەخنەی ڕۆشنبیری پاش بونیادگەری) بەو پێیەی ئەم جۆرە ڕەخنەیە خۆی بە ڕێبازێکی دیاریکراو یان بە میتۆدێك و بە ڕێچکەیەکی دیاریکراو نابەستێتەوە، بەڵکو مومکینە ئەم پرۆسە ڕەخنەییە، لەخوێندنەوەی تێکستدا، سوود لەسەرجەم ڕۆشنبیری و فیکرو و میتۆد و مێژوو و زانستەکان وەربگرێت و پراکتیزەیان بکات، واتە لە سنوورە تەقلیدییەکانی ڕەخنەی ئەدەبی دەردەچێت و دەچێتە نێو هەموو بوارە ڕۆشنبیرییەکانەوە.

ڕەخنەگری فەرەنسی بەڕەگەز بولگاری تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ (١٩٣٩-...) لە کتێبی "ئەدەب لە مەترسیدایە"، بەشێوەیەکی تر داکۆکی لەم پرۆسە ڕەخنەییە دەکات، ئەو ڕەخنە لە ڕەوتەکانی فۆرمالیستی و بونیادگەری دەگرێت کە ئەدەب و ڕەخنە لەچوارچێوەیەکی بەرتەسکدا سنووردار دەکەن و پێیان وایە تێکست بریتییە لە قەوارەیەکی زمانەوانیی داخراو، لەکاتێکدا ئەدەب

سنووری نییە و بۆی هەیە سوود لەهەموو میتۆد و کولتورێك وەربگرێت بۆ گوزارشتکردن لە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و کۆمەڵگە، یان ئەدەب و واقیع.

فەیلەسوفی ئەڵمانی تیۆدۆر ئادۆرنۆ (١٩٠٣-١٩٧٠) لەساڵی ١٩٤٩دا وتارێك دەنووسێت بەناونیشانی "ڕەخنەی ڕۆشنبیری و کۆمەڵگە"، لەوێدا ڕەخنەیەکی توند ئاراستەی چالاکییە ڕەخنەییەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم دەکات، بەو پێیەی ئەو جۆرە ڕەخنەیە سیمای بۆرژوازی هەڵگرتووەو دوور دەکەوێتەوە لەگیانی ڕاستەقینەی ڕەخنەگرتن و پتر بەدوای ڕووکار و فۆرمی بابەتەکاندا دەچێت، بۆیە داوا دەکات ڕەخنە فراوانتر بکرێت، هەموو ڕەنگ و شێوەو چەشنەکانی ڕۆشنبیری تیادا بکاربهێنرێت و ڕەخنە بەقووڵی پرۆسە بکرێت. دواتر فەیلەسوفی ئەڵمانی یۆرگن هابرماس (١٩٢٩-...) لەکتێبی (ڕەخنەی ڕۆشنبیری و دیالۆگی مێژوویی)دا، پتر پەرە بە ماناکانی ڕەخنەی ڕۆشنبیری دەدات. هەروەها نووسەری ئەمریکی هیدن وایت لەکتێبی (چەند وتارێك لەبارەی ڕەخنەی ڕۆشنبیری-١٩٧٨) پێی وایە ڕەخنەی ڕۆشنبیری مانایەکی فراوان و گشتیی هەیە، واتە سەرجەم ڕێباز و میتۆدە ئەدەبی و زانستە مرۆڤایەتییەکان دەچنە نێو بایەخ و بوارەکانی ڕەخنەی ڕۆشنبیرییەوە.

ڤینسینت لیتچ دەڵێ: ڕەخنەی ڕۆشنبیری مێژوویەکی درێژی هەیە، بەڵام لەسەدەی بیستەمدا چەندین ڕێگریی هاتۆتە پێش کە نەیانهێشتووە بەتەواوی دەربکەوێت و پرۆسەی خۆی بکات، لەو ڕێگریانە ڕەخنەی فۆرمالیستی و بونیادگەرین کە بەئەندازەیەکی زۆر باڵادەست بوون، ئەم دوو ڕەوتە نەدەچوونە نێو ئەو مەسەلانەی پەیوەندییان بە ڕۆشنبیرییەکانی دەرەوەی تێکست هەیە، ئەمانە خۆیان لەچوارچێوەی سنوور و مەرجەکانی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا دیل دەکرد، بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا قۆناغی پاش بونیادگەری هاتە ئاراوەو ڕەخنەی ڕۆشنبیری یەکێك لە دەرکەوتەکانی ئەو قۆناغە بوو. ئەم ڕەخنەیە سوود لە سۆسیۆلۆژیا و ئەنترۆپۆلۆژیا ومێژوو و هونەرو ئابووری و سیاسەت وەردەگرێت بێئەوەی پشت لە میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بکات، بەڵام ڕەخنەی ڕۆشنبیری میتۆدی ڕەخنەی ئەدەبی بۆ خوێندنەوەی تێکستە فەرامۆشکراوەکان بەکاردەهێنێت کە ڕەخنەی ئەدەبی نکوڵی لە بایەخ و بەهای ئەو تێکستانە دەکرد. بەپلەیەکی زیاتریش سوود لە میتۆدی هەڵوەشانەوەگەری دێریدا دەبینێت.

لیتچ وایدەبینێت ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنەی ڕۆشنبیری جیاوازییان لەگەڵ یەکدیدا هەیە، بەڵام لەژمارەیەك خاڵدا هاوبەشن، دەشێت

رۆشنبیرانی ئەدەب پرۆسەی رەخنەی رۆشنبیری بکەن بێئەوەی واز لە بایەخدان بە ئەدەب بهێنن، بەو پێیەی رەخنەی رۆشنبیری خۆی لە سنوور و مەرجەکانی ئەدەبدا قەتیس ناکات، بەڵکو پەنا دەباتە بەر رۆشنبیریی میللی و جەماوەری و ئاستی هوشیاری و حیکایەتی میللی و گێڕانەوەی بیۆگرافیایی.

ڤینسینت لیتچ سێ سیمای سەرەکی لەرەخنەی رۆشنبیریدا دیاری دەکات:

١- رەخنەی رۆشنبیری لەبایەخدانەکانی خۆیدا، لەچوارچێوەی ئەدەبدا نامێنێتەوە، بەڵکو فراوان دەبێتەوەو پەل بۆ رۆشنبیرییەکانی دەرەوەی ئەدەبیش دەهاوێت.

٢- رەخنەگرتن لە رۆشنبیری و شیکردنەوەی چالاکییە دەزگاییەکان دەکات بە ئەرکی سەرەکیی خۆی، جگە لەوەی پشت بەسەرجەم میتۆدەکان دەبەستێت، لەوانە ئەو میتۆدانەی کە فۆرمالیستەکان و بونیادگەراکان بە میتۆدی تەقلیدی و بەسەرچوو ناویان دەبرد، وەك میتۆدی سۆسیۆلۆژی و سایکۆلۆژی و مێژوویی.

٣- رەخنەی رۆشنبیری پەنا دەباتە بەر میتۆدەکانی پاش بونیادگەری، بەتایبەتی لەخوێندنەوەی تێکستدا پشت بە بۆچوون و

کارەکانی بارت و دێریدا و فۆکۆ دەبەستێت.

رەخنەی رۆشنبیری بەمانا گشتییەکەی، لەئەدەبی عەرەبیدا لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا پرۆسە کراوە، بەتایبەتی تەها حسێن (١٨٨٩-١٩٧٣) لەکتێبی (في الشعر الجاهلي) بەم ئاقارە کاری کردووە، لەحەفتاکانیشدا ئەدۆنیس لە کتێبی (الثابت و المتحول)دا رەخنەی رۆشنبیریی پرۆسە کردووە، بەڵام یەکێك لەو رۆشنبیرە عەرەبانەی راستەوخۆ ئەم زاراوەیەی، بەمانا خۆرئاواییەکەی، لەرەخنەی ئەدەبیدا بەکارهێنابێت، رەخنەگری سعودی عبداللە الغذامي-یە کە لەساڵی ٢٠٠٠دا کتێبێك دەنووسێت بەناونیشانی (النقد الثقافي: قراءة في الانساق الثقافية العربية). عەبدوللاغوزامی وایدەبینێت رەخنەی رۆشنبیری لەسەر تیۆری بونیادی شاراوە دادەمەزرێت کە بونیادێکی کولتووری و ژیارییە و لەژێر پەردەی تێکستەکاندا خۆی دەشارێتەوە، بۆیە رەخنەی رۆشنبیری رەخنەیە لە گوتاری رۆشنبیری و لە سیستم و بونیادە شاراوەکان.

بڕوانه:

١- النقد الثقافي: قراءة في الانساق الثقافية العربية، د. عبدالله الغذامي.

٢- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

١٩- ڕەخنەی فێمینیستی
Feminist criticism

ڕەخنەی فێمینیستی (النقد النسوي)، وەك گوتارێکی ڕێکخراو و وەك زاراوەیەکی ڕەخنەیی، لەدەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەمدا، لەئەوروپا، سەریهەڵدا، ئەم چەشنە ڕەخنەیە پشت بە بزووتنەوەی ڕزگاریی ژنان دەبەستێت کە داوایان دەکرد تەواوی مافە ڕەواکانی ژنان دەستەبەر بکرێت، تا ئەمڕۆش ڕەخنەی فێمینیستی پەیوەندیی بە بزووتنەوەی ژنانەوە هەیە کە داوای ئازادی و یەکسانیی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری دەکەن. ڕەخنەی فێمینیستی لەو ئەدەبە دەکۆڵێتەوە کە ژنان دەینووسن، بۆ نموونە ڕۆمانەکانی مارگرێت دۆرا، هەروەها ئەو ئەدەبەی پیاوان لەپێناوی ئازادیی ژناندا دەینووسن، بۆ نموونە فلوبێر لە ڕۆمانی مەدام بۆڤاری و تۆڵستۆی لە ڕۆمانی ئانا کارنیناو جۆرج ئامادۆ لەڕۆمانی تیریزا پاتێستا و زۆری تریش.

ژنە ڕۆماننوسی بەریتانی ڤێرجینیا وۆڵف (١٨٨٢-١٩٤١) یەکێکە لە پێشەنگانی ئەم ڕەخنەیەو لەچەندین وتاردا کۆمەڵگەی خۆرئاوایی بە کۆمەڵگەی باوکسالاری وەسف کردووە کە تیایدا ئافرەت ناتوانێت خواستە ئەدەبی و هونەرییەکانی دابین بکات، سەرباری ئەوەی بێبەشە لە ئازادیی ئابووری و ڕۆشنبیری. لەڕووسیاشدا ڕۆزا لۆکسمبۆرگی پۆلۆنی (١٨٧١-١٩١٩). لەفەرەنسەشدا سیمۆن دی بۆڤوار (١٩٠٨-١٩٨٦) ڕۆڵێکی چالاك و کاریگەری لەو بوارەدا هەبوو، بەتایبەتی لەکتێبی (ڕەگەزەکەی دی) کەلەساڵی ١٩٤٩ چاپی کردووە، جەختی لەوە دەکرد کە لەباسکردن و ناساندنی ئافرەت و شوناسی ئافرەتدا، هەمیشە لەتەك پیاودا دەهێنرێتە ئاراوە، لێرەدا ئافرەت دەبێت بە ئەویدییەکی نێگەتیڤ، کەچی پیاو گرنگییەکی پتری هەیەو بەچاوێکی بەرزتر لە ئافرەت تەماشا دەکرێت و خاوەنی هەژموون و شکۆدارییە. لەدوای شۆرشی قوتابیان لە فەرەنسە و بەتایبەتی لەساڵی ١٩٦٩دا، ئەم بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە نوێیە بەئەندازەیەکی گەورەتر پەرەی سەند، ژمارەیەك وتارو کتێب لەبارەی چارەسەری کێشەی ژنان و ئازادییەکانی ژنان و ڕەخنەی فێمینیستی، چاپ و بڵاوکرانەوە.

ئەم چەشنە ڕەخنەیە تیۆرییەکی دیاریکراوی نییە، بەڵکو بەپێی جۆر و شێوەی بۆچوونەکان پرۆسە دەکرێت، بەڵام بەزۆری سوود لە تیۆری سایکۆلۆژی و تیۆری مارکسیزم و تیۆرەکانی پاش بونیادگەری وەردەگرێت، بەتایبەتی تیۆری هەڵوەشاندنەوەی دێریداو ڕەتکردنەوەی دوالیزمی نێر/مێ کە لێرەدا باڵادەستیی نێر بەرجەستە کراوە. ئەگەرچی ئەم ڕەخنەیە شێوەو مەودای جیاجیای هەیە، بەڵام لێرەدا چەند چەمکێك هەیە بەشەکانی ئەم ڕەخنەیە پێکەوە کۆدەکاتەوە، لەوانە: فاکتەری جیاوازی ڕەگەزی لەبەرهەمهێنانی کاری ئەدەبیدا، هەروەها جیاوازی فۆرمو ناوەرۆك و بەهاو شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنی ئەو بابەتە ئەدەبییانەی ژنان دەینووسن. لێرەدا دەتوانین چەند خاسیەتێك لەڕەخنەی فێمینیستیدا دەسنیشان بکەین:

١- کولتوری خۆرئاوایی کولتورێکی نێرانەیە، واتە کولتوری پیاوسالاری تیایدا زاڵە، بۆیە ئەم جۆرە کولتورە بەجۆرێك کار دەکات هەژموونی پیاو و ژێردەستەیی ژن لەهەموو ئاستەکاندا دەڕەخسێنێت، بەتایبەتی لەئاستی خێزانی و ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و یاسایی و ئەدەبی و هونەریدا، ئەم هەژموونە مێژووییەی پیاو وای لە ئافرەت کردووە کە ئەم بونیادە

ئایدیۆلۆژییەی قبوڵ بێت و لەژیان و بیرکردنەوەی خۆیدا بەرجەستەی بکات، تەنانەت زۆرجار وەك مەسەلەیەکی سروشتی و ڕەها تەماشای نزمی و ژێردەستەیی خۆی دەکات.

٢- لەم کولتورەدا ئەوە باوە کە لەکاتێکدا هۆکارە بایۆلۆژی و سروشتییەکان جۆرو ڕەگەزی مرۆڤ دیاری دەکەن (نێر یان مێ)، کەچی ئەمە لە بونیادی کولتووری کۆمەڵگادا دەبێت بە چەمکێك کە لایەنگریی هەژموونی پیاو بەرهەم دەهێنێت، بەجۆرێك پیاو وەك کەسایەتییەکی ئیجابی و ئەقڵانی و سەرکێش و داهێنەر پیشان دەدات، کەچی ژن وەك کەسایەتییەکی سەلبی و ملکەچ و دوودڵ و ڕاڕا و سۆزداری و خۆبەستنەوە بەدابونەریتەکان دەردەخات.

٣- ئەم دیدە پیاوسالارییەو ئەم ئایدیۆلۆژیا نێرسالارییە، هەرلەچەرخی گریك و داستانی ئۆدیبی پاشاوە تا رۆژگاری ئەمرۆمان، سەرانسەری نووسینە ڕۆشنبیرییەکانی تەنیوە، ئەمە بەڕوونی لەشاکارە ئەدەبییەکاندا ڕەنگدەداتەوە کە سەرجەمیان سیمای پیاوەتی و ئازایەتی و ژیریی پیاو پیشان دەدەن، بەپێچەوانەوە ئافرەت پەراوێزو لاواز نیشان دەدرێت کەپتر لەخزمەتی خواست و ئارەزووەکانی پیاودایە. ئەم کارە ئەدەبییانە خوێنەری ئافرەت دوچاری نامۆبوون دەکەن، یان هەمان بۆچوونی پیاو وەردەگرن و هەمان

هەستی پیاویان بەرامبەر بەرەگەزەکەی خۆیان دەبێت.

٤- تەنها شاکارە ئەدەبییەکان ئەم تێڕوانینە بەرهەم ناهێنن، بەڵکو ڕەخنەی ئەدەبیی تەقلیدی و پێوەرەکانی شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنی کارە ئەدەبییەکانیش بایەخێکی بەرجەستەکراو بە هەژموونی پیاو دەدەن، واتە وشەو دەستەواژەو گوتارو میتۆدەکانی ڕەخنەگران و ڕەخنەی ئەدەبی، لایەنگری دەسەڵاتی پیاون.

لێرەدا ڕەخنەی فێمینیستی ڕەخنە لەو بۆچوون و چەمکانەی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی دەگرێت و ژنان لە فێڵی نووسەرە پیاوەکان ئاگادار دەکاتەوە کە بەهۆی سروشتی بایۆلۆژی ڕەگەزی مێیینەییەوە، لەڕووی ڕۆشنبیرییەوە، پەراوێز دەخرێن. ئەم چەشنە ڕەخنەیە پتر بایەخ بە نووسین و بەرهەمی ژنان دەدات، پێی وایە دەبێ سیماو شێوازو زمانی جیاوازی خۆیان هەبێت تا وردتر بتوانن گوزارشت لە واقیعی ژیانی ئافرەت بکەن. دەشێت گرنگترین سیماکانی ئەم ڕەخنەیە لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

١- دیاریکردن و ناساندنی ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەی ژنان دەینووسن، واتە دەرخستنی ئەدگاری مێینەیی و جیهانی ناوەکیی ژنان و کێشە تایبەتییەکانیان.

٢- بایەخدان بەمێژووی ئەدەبی ژنان و دەرخستنی نووسین و

ستایلی مێینەیی لە بونیادی ڕستەو وێنەی مەجازی و خەیاڵیدا، هەروەها هاندانی خوێندنەوەی کارە ئەدەبییەکانیان.

٣- هەوڵدان بۆ چەسپاندنی ئەزموونی جیاوازی ژنان لەبیرکردنەوەو هەست و هەڵسەنگاندن و دەرککردنی خودو جیهانی دەرەکی.

ڕەخنەی فێمینیستی وایدەبینێت کەلەپووری نووسینی ژنان لەلایەن ڕەخنەی ئەدەبیی پیاوانەوە فەرامۆش کراوە، ئیلین شوالتەر لەکتێبی (ئەدەبی تایبەتی - چاپی ١٩٨٦) سێ قۆناغ لەئەدەبی ژنان دیاری دەکات. قۆناغی یەکەم لە ١٨٤٠ دەست پێدەکات تا ساڵی ١٨٨٠، لەم قۆناغەدا بەهای ئیستاتیکیی ئەدەب هەمان ئەو بەها ئیستاتیکیەیە کە پیاو نوێنەرایەتیی دەکات، قۆناغی دووەم تاساڵی ١٩٢٠ دەخایەنێت، لەم قۆناغەدا شۆڕشی ژنان لەکۆمەڵگەی دەسەڵاتی پیاودا دەست پێدەکات و ژمارەیەك نووسین و تێکستی ژنانە سەرهەڵدەدەن، قۆناغی سێیەم لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەمەوە دەست پێدەکات کەبەقۆناغی ڕابوون و ڕاچەنینی ژنان ناودەبرێت و لەوێدا بزووتنەوەی فێمینیستی و ڕەخنەی فێمینیزم بەفراوانی پەرەدەستێنێت، دیارترین خانمی ڕەخنەگر لەو بوارەدا جۆلیا کریستیڤا(١٩٤١-...)یە کە دەست دەکات بەشیکردنەوەی

گوتاری ژنانە لەئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا، ئەو پێی وایە دەبێ شۆڕشێکی زمانەوانی لەئاستی شۆڕشی سیاسیدا بێتە ئاراوە کە سنووری ئازادییەکانی ژنان گەورەتر بکات. پاشان چەندین کتێبی تر سەریانهەڵدا، لەوانە: بیرکردنەوە لە ژنان - نووسینی ماری ئیلمان، ژنان و شێتی-نووسینی فیلس شیلۆ، سیاسەتی سێکسی-نووسینی کاتی میلیت، ئەم کتێبەی دوایی ڕەخنە لەچیرۆکەکانی لۆرەنس و هێنری میللەر و جان جینێ دەگرێت کە ڕەگەزی نێرینەو سێکسی پیاو باڵادەست دەکەن.

ڕەخنەی فێمینیستی هەوڵدەدات نموونەیەکی تر لەڕەخنەی ئەدەبی و فێمینیستیدا بچەسپێنێت کەجیاوازیی نێوان نێر و مێ ڕەتدەکاتەوەو چەمکێکی دی دەرەخسێنێت کەپێیدەوترێت "جێندەر"، جێندەر لەشوناسی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیی تاك دەکۆڵێتەوە، سا ئەو تاکە نێر بێت یان مێ.

بڕوانە:

١- النظرية الادبية المعاصرة، رامان سلدن.

٢- المدخل الى مناهج النقد المعاصر، د. بسام قطوس.

٣- المفكرة النقدية، د. بشرى موسى صالح.

٤- ذاكرة النقد الادبي، محمد عبدالمطلب.

٥- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٦- النقد الادبي الحديث من المحاكاة الى التفكيك، د. ابراهيم محمود خليل.

٢٠- جێندەر
Gender

جێندەر (الجنوسة) چەمکێکە سەرجەمی ئەو توێژینەوانە لەخۆ دەگرێت کەلەبارەی کاروبارو کێشەی ژنان دەکۆڵێتەوە لەهەموو بوارەکانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووریو بایۆلۆژیو نوژداریو سایکۆلۆژیو یاساییو ئایینیو فێرکردنو پەروەردەو ئەدەبو هونەرو پەیوەستکاریو کارکردنو ڕاگەیاندن. جێندەر لەزانکۆکانی خۆرئاوادا بایەخێکی زۆری پێدەدرێتو لەلێکچەری گشتیدا دەخوێنرێت، داینەمۆی سەرەکیی ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە بریتییە لەو بانگەشەی ئازادییەی کە بزووتنەوەکانی ژنان لەئاستە جیاجیاکاندا ئەنجامی دەدەنو پتر جەخت لەچەمکی جێندەر دەکەنو یەکسانیی ژنو پیاو لەهەموو ئاستەکاندا بەبێ جیاوازی دەسەلمێنن. هەروەها جێندەر لەمەسەلەی ڕەگەزی نێرو مێو نێرەموكو هۆمۆسێکسواڵو ئەو بابەتانەش دەکۆڵێتەوە، بۆ نموونە هەندێجار

ژنان جلوبەرگی پیاوان لەبەردەکەن، یان پیاوان جلی ژنان‌و ملوانکەو گوارەو ماکیاژ بەکار دەهێنن بۆ سڕینەوەی جیاوازیی جێندەری. ئەمە لەڕاستیدا دەرهاویشتەی پۆست مۆدێرنەو پۆست فێمینیزمە.

ئەم زاراوەیە لەبنەڕەتدا زاراوەیەکی زمانەوانیەو لەئەسڵە لاتینییەکەیەوە وەرگیراوە (gunes) و ئاماژە بۆ دابەشکردنی سینتاکسی ڕێزمان دەکات، هەروەها بەمانای جۆر یان چەشن یان بنەچە دێت، پاشان لەزمانی فەرەنسیدا بووە بە (gender) کە لەوێشدا هەمان مانا دەبەخشێت بەڵام بۆ ڕەگەزی مرۆڤ بەکار دێت، هەر لەو زاراوەیەشەوە وشەی ژانر پەیدا بووە کە بۆ ژانرە ئەدەبییەکان بەکارهێنرا.

لەڕاستیدا ئەم زاراوەیە لقوپۆپدارو ئاڵۆزەو زیاد لەمانایەك هەڵدەگرێت، سەرچاوەی ئاڵۆزییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم زاراوەیە بونیادێکی ڕوون‌و دیاریکراوی نییە، لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکە دەگۆڕێ‌و مانای جیاوازو بگرە دژ بەیەکیشی هەیە.

دەتوانین بڵێین جێندەر، لەیەکێك لەماناکانیدا، نایەوێت دان بەڕەگەزی بایۆلۆژی مرۆڤ و ئەندامە زاوزێکانی مرۆڤدا بنێت، بەو پێیەی ئەم جیاوازییە نایەکسانی لەنێوان نێرو مێدا دروست دەکات،

جێندەر وایدەبینێت جیاوازی بایۆلۆژی نێرو مێ هیچ پەیوەندییەکی بەئاستی تێگەیشتن‌و توانای بیرکردنەوەوە نییە، کەچی لەمانایەکی ترداو لەهەندێ زمان‌و کۆمەڵگای دیکەدا، جێندەر دەبێتە بنەمایەك بۆ جیاکردنەوەی ڕەگەزی نێرو مێ کە لەم جیاکردنەوەیەدا پشت بە جیاوازیی بایۆلۆژی دەبەستێت.

جێندەر بەمانا نوێیەکەی لەوڵاتە پێشکەوتووەکاندا بەمجۆرە پێناس دەکرێت: جیاوازیی ڕەگەزی لەنێوان نێرو مێدا بریتییە لەجیاوازییەکی پێکهاتەیی‌و دامەزراوەیی‌و کولتووری، نەك جیاوازییەکی سروشتی‌و بایۆلۆژی، بۆیە ئەو جیاوازییانەی لەنێوان نێرو مێدا دەکرێت، سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بایۆلۆژی‌و ئەندامەکانی زاوزێ، کەئەمە لەڕاستیدا هیچ بنەمایەکی نییەو بەزۆر سەپێنراوە. توێژینەوەکانی ژنان هەوڵیداوە هەڕەمیەتی پەیوەندی نێوان نێرو مێ هەڵبوەشێنێتەوە، کەلەڕلستیدا کولتوری پیاوو ڕۆشنبیریی باوی کۆمەڵگە ئەو هەڕەمیەتەی خوڵقاندووە، لەلوتکەی ئەو هەڕەمەشدا پیاو نیشتەجێیە، بەبیانووی ئەوەی گوایە پێکهاتەی بایۆلۆژی پیاو لەپێکهاتەی بایۆلۆژی ئافرەت باشترو پتەوترە، بۆیە ئافرەت لەپلەیەکی نزمتری ئەو پەیوەندییە هەڕەمییەدا دادەنرێت، جێندەر ئەم تێڕوانینە ڕەتدەکاتەوە.

پسپۆرانی بواری جێندەر باس لەوە دەکەن کەجیاوازیی پیاو بەسیفاتە ئیجابیەکانیەوەو ژن بە سیفاتە سەلبیەکانیەوە(کە ئەمە هەرەمیەتی پەیوەندی نێوان ژنو پیاو دیاری دەکات) جیاوازییەکی ئایدیۆلۆژیو کولتوریو کۆمەلایەتییە، کۆمەڵگەو کولتوورە جیاجیاکان بەزەبری هێزو یاساو چەك داکۆکی لێدەکەن، واتە پاڵپەستۆی کۆمەلایەتیو کولتووری، بونیادی جێندەر بەلای هەژموونی پیاودا دەبەن. کەواتە رۆشنبیریی کۆمەڵگە کۆتو سنوور بۆ جۆری بیرکردنەوەو داهێنانو رەفتارەکان دادەنێت نەك سروشتی بایۆلۆژی.

جێندەر، هەردوو چەمکی (ڕەگەز)و (جۆر) لەیەکدی جیادەکاتەوە، بەو پێیەی ڕەگەز (نێر بێت یان مێ) مەسەلەیەکی بایۆلۆژییە، بەڵام جۆر (بۆ نموونە مێینەیی) بریتییە لە وێناکردنو تێڕوانینی کۆمەلایەتی. لێرەدا جێندەر جەخت لەوە دەکات کە رەگەزی مرۆڤ، نێر بێت یان مێ، دەتوانێت لەهەموو ئاستەکاندا داهێنان بکات، لێرەدا ژنیش دەتوانێت لەئاستی پیاودا بیربکاتەوەو داهێنانی گەورە بکات، دەتوانێت لەبواری ئەتۆمیو گەردوونیشدا رۆڵی سەرەکی هەبێت، بەلام هەژموونی پیاو بەدرێژایی مێژوو نەیهێشتووە زانایەکی ژن لەبواری ئەتۆمیدا پسپۆر بێت، یان

لەبواری گەردوونناسیو چوونە ناو مانگو فەزاو هەروەها لەبواری فڕۆکەوانیدا پسپۆرو شارەزا بێت.

ئیلین شوالتەر پێی وایە جێندەر بریتییە لە بونیادێکی رۆشنبیری کۆمەلایەتی نەك ڕاستییەکی سروشتیو جەستەیی، بۆیە جێندەر زاراوەیەکە لەو بونیادە کۆمەلایەتیو کولتوریو سایکۆلۆژییانە دەپێچێتەوە کە سەپێنراون بەسەر جیاوازیی رەگەزیو بایۆلۆژیدا.

پاشان خاتوو جوان سکۆت لەلێکۆڵینەوەیەکی جێندەریدا دەیسەلمێنێت کە (زانست) ئەدگاری پیاوانەی وەرگرتووەو مەعریفەی زانستی هەمیشە ژنی لەو بوارە دوور خستۆتەوە، بۆیە لەهەندێ پسپۆریدا تەنها پیاو تیایدا بالادەستە. جوان سکۆت سێ ئامانج بۆ جێندەر دیاری دەکات:

یەکەم: شیکردنەوەی ئەو پێکهاتە کۆمەلایەتییەی کە جیاوازیی بایۆلۆژی بەزۆر دەسەپێنێت بەسەر جیاوازیی رەگەزیدا.

دووەم: ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری نێوان ژنو پیاو لەیەك کایەی پسپۆریدا بۆ پوچەڵکردنەوەی ئەو جیاوازییەی لەنێوان ئاستی بیرکردنەوەی ژنو پیاودا دادەنرێت.

سێیەم: گۆڕینی نموونەکانی پسپۆری بەپێی میتۆدی جێندەر، واتە هەر پسپۆرییەك کە تایبەتە بەپیاو یان پیاو تیایدا بالادەستە،

لەئافرەتیشدا ئەزمون بکرێت بۆ سڕینەوەی جیاوازیی جێندەری.

وەك پاڵپشتێك بۆ ئەو بۆچوونە، هەندێ لێکۆڵینەوە ئەنجام دراون بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ڕەگەزی بایۆلۆژی نابێتە هۆکارێك بۆ دیاریکردنی توانای ئیدراکی، بەڵکو توانای دەرککردنو بیرکردنەوە لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە چوارچێوەی بۆ دادەنرێت، بۆیە ژنان لەم چوارچێوە بەزۆر سەپێنراوەدا ناتوانن لەهەموو پسپۆرییەکاندا ڕۆڵیان هەبێت.

هەندێ جار لێکۆڵینەوەی جێندەری زیادەڕۆیی دەکاتو جیاوازیی نێوان نێرو مێ پێچەوانە دەکاتەوە،واتە دەیەوێ دەریبخات کە مێ لەپێشترەو دەبێ ژن هەژمونی بەسەر پیاودا هەبێت، یان هەوڵدەدات بیسەلمێنێت مێینە بنەماو سەرچاوەی هەموو ژیانەو تەنها مێینە ڕەسەنە، بۆیە دەبێ هەژمونی گشتیی هەبێتو پیاو لەخزمەتی ئەودا بێت، لێرەدا ئەم تێڕوانینە دەکەوێتە ناو هەمان ئەو هەڵەو ئەو داوەی پێشتر پیاو تێی کەوتبوو.

بۆ زانیاریی زیاتر، خوێنەر دەتوانێت ئەم کتێبانە بخوێنێتەوە:

١- دليل الناقد الادبي - د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٢- الجنوسة - تأليف: ديفيد غلوفر و مورا كابلان، ترجمة: عدنان حسن.

٣- النسوية ومابعد النسوية - تأليف سارة جامبا، ترجمة: احمد الشامي.

٤- جێندەر لەسێ کتێبی سویدیدا - وەرگێرانی: شۆخە عەبدوڵڵا، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری نیشتمانی بۆ لێکۆڵینەوەی جێندەر، سلێمانی.

٢١- باوکسالاری
Patriarchy

باوکسالاری یان پاتریارکی (الابوية، النظام الابوي)، لە دوو وشەی یۆنانی پێك دێت کە بەمانای (حوکمی باوك) یان دەسەڵاتی باوك و هاوشێوەکانی باوك دێت. بەکارهێنان و بڵاوبوونەوەی ئەم زاراوەیە لەسەرەتادا لە لێکۆڵینەوەکانی دوو کایەی مەعریفی جیاوازدا بووە: ئەنترۆپۆلۆژیا و فێمینیزم.

ئەنترۆپۆلۆژیستەکان، لە فۆرمی ژیانی کۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا، بەدوای سیستمی حوکمڕانیدا گەڕاون، بۆیان دەرکەوتووە سیستمی حوکمی باوك سیستمێکی باو و پیرۆز بوو، پیاوێکی بەتەمەن و ڕیش سپی، وەك باوکێك، دەسەڵاتی بەسەر هەموو ئەندامانی هۆزەکەیدا هەیە. زانایانی بواری ئەنترۆپۆلۆژیا ئەم جۆرە سیستمە ناو دەنێن (پاتریارکی) بۆ ئەوەی لەسیستمی دەسەڵاتی دایك یان دایکسالاری (ماتریارکی) جیای بکەنەوە، کە

ئەمەی دوایی کۆنترەو لەکۆمەڵگە سەرەتاییەکانی پێش مێژوودا حوکمی دایك برەوی هەبوو.

لەحەفتاکانی سەدەی بیستەمدا، ئەم زاراوەیە لەبواری لێکۆڵینەوەی فێمینیستی و جووڵانەوەی فێمینیزمدا بەشێوەیەکی بەرفراوان بەکارهێنرا. ئەم زاراوەیە لەم کایەیەدا ڕۆڵێکی گەورەی بینی بۆ لێکۆڵینەوە لەدەسەڵاتی نێرینە لەکۆمەڵگە مرۆڤایەتییەکاندا بەسیفەتی ئەوەی ئەم جۆرە دەسەڵاتە دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ کەبت و ژێردەستەیی سەپێنراو بەسەر مێینەدا.

شارەزایانی ئەم بوارە وایدەبینن باوکسالاری لەهەموو کۆمەڵگا بەشەرییەکاندا بوونی هەیە، واتە سیستمی حوکم لەسەرانسەری کۆمەڵگاکاندا سیستمی باوکسالارییە کە ڕێگە نادات ئافرەت سنوورو چوارچێوەی خۆی ببەزێنێت. لێکۆڵەرەوانی بواری فێمینیزم ئەم زاراوەیەیان کرد بە کەرەستەیەکی میتۆدی و مەعریفیی بەکەڵك بۆ ناساندنی پرۆسیسە جۆراوجۆرەکانی جێندەر. لەبارەی دەسەڵاتی باوکسالاری هەمیشە ئەو پرسیارەیان دەخستەڕوو کە ئایا سەرچاوەی پیاوسالاری دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بایۆلۆژی و ئەندامە زاوزێکانی نێرو مێ، یان دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتیی سەپێنراو کە لەڕاستیدا مێژووی کۆمەڵگاکان ئەم

جیاوازی و سنوورەیان خولْقاندووە.

لەهەمان کاتدا لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو کۆمەڵگایانە دەکرا کە کۆمەڵگەی سەرەتایین و بەڵام باوکسالاری نین، بەڵکو بەدیاریکراوی کۆمەڵگەی دایکسالارین (ماتریارکی)، هەروەها لەو ئەفسانانەیان دەکۆڵییەوە کەبەشێك لە خواوەندەکانیان ژن بوون و کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر پیاوەوە هەبوو. ئامانجی ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە بریتی بوو لەشکاندنی دەسەڵاتی پاتریارکی.

لەهەشتاکانی سەدەی بیستەمدا کۆمەڵێ لێکۆڵینەوە دەرکەوتن لەژێر کاریگەریی نووسین و میتۆدەکانی پاش بونیادگەری کەتیایدا چاویان بەو کاتیگۆرییانەدا دەخشاند کە پێیان وابوو دەسەڵاتی پیاو دەسەڵاتێکی سروشتی و حەتمییە.

باوکسالاری مێژوویەکی درێژی هەیەو بگرە دەگەڕێتەوە بۆ پێش مێژووش، بەڵام دیارترین نموونە لەسیستمی باوکسالاری، بریتییە لەسیستمی خێزانی رۆمانی، کە پیاو یان باوك دەسەڵاتی گشتیی پرۆسە دەکاو مافی ئەوەی هەیە ژیانی ژن و منالەکانی دیاری بکات، هەروەها نموونەی خێزانی عەرەبی-ئیسلامی کە ژن و منالْ لەژێر دەسەڵاتی سەرجەمگیری باوکدان، ئەم جۆرە سیستمە تەقلیدییەی خێزانی، تەنانەت لە کۆمەڵگە نوێیەکانیشدا بوونی

هەیەو تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم باوك یان مێرد دەسەڵاتی خۆی بەسەر خێزاندا پرۆسیسە دەکرد.

زانای کۆمەڵناسیی فەرەنسی پییێر بۆردیو (١٩٣٠-٢٠٠٢) پێی وایە دەسەڵاتی نێرینە لەئاکامی کارکردنی پیاودا هاتۆتە ئاراوە، کە بەپلەی یەکەم پیاو لەدەرەوەی ماڵەوە کارەکان ئەنجام دەدات، بەمە پیاو توانی لەلایەك هەژموونی ئابووری بۆخۆی قۆرخ بکات، لەلایەکی تر دەسەڵات و حوکمی بەسەر ژندا بسەپێنێت، واتە هۆکاری ئابووری و موڵکداریی تایبەتی —وەك پێشتر مارکس و ئەنگلز ئاماژەیان بۆ کردووە- هۆکاری سەرەکین بۆ سیستمی پاتریارکی لەخێزاندا.

بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوەو بەتایبەتی لەپاش چالاکبونی بزووتنەوەکانی فێمینیزم، سیستمی باوکسالاری دوچاری قەیران و بەرەنگاری بووەوەو دەسەڵاتی پیاو کەم کرایەوە، بەتایبەتی لەکۆمەڵگە خۆرئاوایی و ئەورووپییەکاندا.

زانای کۆمەڵناسی مانۆیل کاستلز، پێی وایە کاڵبوونەوەی دەسەڵاتی پیاو و نەمانی سیستمی پاتریارکی لە خێزان و حوکمداریی سیاسیدا، لەئەورووپاو دواتر لە وڵاتانی دیش، دەگەڕێتەوە بۆ چەند فاکتەرێك، لەوانە:

یەکەم: زۆربوونی ژمارەی ڕەگەزی مێ لە قوتابخانەکاندا.

دووەم: زیادبوونی ژمارەی ئافرەتان لەبازاڕی کار و لە فەرمانگەکاندا.

سێیەم: بەردەستخستنی ئاسانی هۆیەکانی منداڵ نەبوون و سکپڕی، کەئەمە بواری بۆ ئازادیی جەستەو ئازادیی سێکسی خۆشکرد.

لەوە بەدوا وێنەی باوکێکی تووڕە و دڵڕەق و خاوەن دەسەڵاتی گشتگیر ون بوو، ئەم دۆخە بواری بۆ لەدایکبوونی خێزانی دیموکراتی خۆش کرد کە پتر سیستمی ئەقڵانی و ڕێز لەیەکگرتن و پاراستنی ئازادیی تاکەکان لەبەرچاو دەگیرێت. لەسەرجەم بوارەکانی ژیاندا ژن ڕۆڵ و کاریگەریی خۆی سەلماند و چیدی دەسەڵاتی گشتی –جگە لەبواری سیاسی- لەژێر دەستی پیاودا نابێت.

بڕوانە:
١- دلیل الناقد الادبي، د. میجان الرویلي و د. سعد البازعي.
٢- معجم العلوم الانسانیة، ترجمة: د. جورج کتورة.

٢٢- پۆرنۆگرافی
یان: ئەدەبی سێکسی
Pornography

پۆرنۆگرافی، واتە ئەدەبی سێکسی، بەعەرەبی (الادب الجنسي) یان (الادب المكشوف) و (الادب الفاضح)، ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا لە وشەی پۆرنۆگرافۆسی pornographos یۆنانییەوە وەرگیراوە، ماناکەی واتە ئەو نووسین و وێنانەی لەبارەی ژیان و ڕەوشتی ژنی لەشفرۆش و ژنانی شەبەقی و سێکسی دەدوێت.

مشت و مڕی زۆر لەبارەی ماهیەت و ناوەرۆکی ئەم زاراوەیە کراوە، بەتایبەتی ئەو بابەتە ئەدەبی و هونەرییانەی بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا باس لە جەستەی ژن و ئەندامە سێکسییەکان و پەیوەندیی سێکسی دەکەن. لێرەدا چەندین تێکستی ئەدەبی و تابلۆ و کاری هونەری هەن کە هەندێکیان بە کاری میللی دادەنرێن و هەندێکیشیان گەورە نووسەرانی دونیا و هونەرمەندانی ناودار

بەرهەمیان هێناوە کە بەبێ ڕووپۆش و بە ڕاشکاوی لەبارەی سێکس دەدوێن، هەروەها ژمارەیەکی زۆر ڕۆمان و فیلمی سینەمایی هەن دیمەنی ئاشکرای سێکسی لەخۆ دەگرن و مۆرکێکی ئیستاتیکی بە پرۆسەی سێکسی دەبەخشن، بەهۆیەوە ئەو ڕۆمان و فیلمە سێکسییانە ناوبانگێکی زۆر و ڕەواجێکی سەرسوڕهێنەریان پەیدا کردووە. ئەمانە لەراستیدا کار لەسەر یەکێك لە غەریزە هەرە وروژێنەرەکانی مرۆڤ دەکەن کە بریتییە لە غەریزەی سێکسی، بەچەشنێك توانیویەتی خوێنەر و بینەر و جەماوەرێکی بێشومار بەلای خۆیدا ڕابکێشێت. ئەگەرچی هەندێ جار ئەدەب و هونەری پۆرنۆگرافی بۆ مەبەستی قازانج و بازرگانی بەکار دەهێنرێت و بەشێوەیەکی ناچیزە سێکس و پەیوەندیی سێکسی دەخەنە ڕوو.

لەمێژووی کۆن و بگرە لەهەموو سەردەمەکان و لەهەموو کات و شوێنێکدا ئەدەب و هونەری سێکسی بوونیان هەبووە، چ بەشێوەی نووسینی میللی و حیکایەت و پەند و گێڕانەوە بووبێت، یان لەشێوەی ڕەسم و تابلۆ، کە هەندێ جار بەمەبەستی ئامۆژگاریی سێکسی و تەندروستی خراونەتە ڕوو، هەندێ جاری دیش بەمەبەستی ئاشنابوون بە ئەندامە سێکسییەکان و شارەزا بوون لە چۆنێتی پرۆسەکردنی سێکس ئەنجام دراون.

دەشێت ئەدەبی سێکسی لەسەردەمە جیاوازەکاندا، نەریت و ئیتیکی کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمە شیکار بکات، بۆ نموونە دەکرێت لەمیانی حیکایەتەکانی هەزارو یەك شەوەدا ڕەفتارو چەمکە سێکسییەکان لەلای خەڵکی ئەو سەردەمە ڕوون بکاتەوە کە بەچ شێوەیەك تەماشای سێکس و جەستەی ژن و پەیوەندیی سێکسییان کردووە.

لە ئیتالیادا، گێڕانەوەی باس و خواسە سێکسیەکان، لەشێوەی ڕۆماندا لە شاکاری (دیکامیرۆن)دا خراوەتە ڕوو، کە تا ئەندازەیەکی زۆر لە حیکایەتەکانی هەزارو یەك شەوە دەچێت. ڕۆماننووسی بەریتانی دیڤید هێربیرت لۆرانس (١٨٨٥-١٩٣٠)، بەڕادەیەکی زۆر بایەخی بەم لایەنەی ئەدەب داوەو، گرنگیی سێکس لە ژیانی سۆزداریی پاڵەوانەکانیدا بەرجەستە دەکات. ڕۆماننووسی ئیتالی ئەلبێرتۆ مۆرافیا (١٩٠٧-١٩٩٠) بە فۆرمێکی تر هەمان بابەت لە بەشێك لە ڕۆمانەکانیدا دادەڕێژێت.

ئەدەب و هونەری سێکسی لەو شوێنانەدا کە قەدەغە دەکرێن یان سانسۆر دەکرێن، ڕەواجێکی زیاتری دەبێت و بەنهێنی دەخوێنرێنەوە، ژمارەیەکی زۆری خوێنەرانیش –بەهەموو تەمەنەکانییەوە- چێژی لێ وەردەگرن.

ئەم جۆرە ئەدەبە بەزۆری لەلایەن پیاوەوە دەنووسرێت، لە ئەفسانە کۆنەکانەوە تا ئەدەبی سێکسیی میللی و گێڕانەوەی باس و خواسە سێکسییەکان و ڕۆمانی پۆرنۆگرافی، پیاو نووسیونی، بەڵام لەسەدەی بیستەمەوە تا ئەمڕۆ، ئەدەب و هونەری پۆرنۆگرافی بایەخێکی بەرچاوی پێ دەدرێت و بێ هیچ سانسۆرێکی خودی دادەڕێژرێت، ئەمڕۆ لە ڕۆمانی عەرەبیشدا، تا ڕادەیەکی زۆر بایەخ بە سێکس دەدرێت، لەم ماوەیەدا چەند ڕۆماننوسێکی ژن لەبارەی ژیانی سێکسیی ئافرەتان ڕۆمانیان نووسیوە.

لەئەدەبی عەرەبیدا هەندێ جار بەم چەشنە ئەدەبە دەڵێن (الادب الماجن)و بەشێوەیەکی دیار لەسەردەمی عەباسیدا ڕەواجی هەبوو. نموونەی هەندێ لەو شاعیرانەی بەئاشکرا لە شیعرەکانیاندا باسی ئەندامە سێکسییەکانی مرۆڤ دەکەن و بەناوی خۆیەوە وشەکان بەکار دەهێنن: عومەر بن ئەبی ڕەبیعەو ئیمرولقەیس و نابیغەو ئەبونەواس و ئەبوعەلای مەعەڕی. جگە لە ڕەواجی چەندین کتێبی سێکسیی وەك (طوق الحمامة)ی ئیبن حەزم، (نزهة المتأمل و مرشد المتأهل) و (رفع الجناح عما هو من المرأة مباح)ی سەییوتی، (المناكحة و المفاتحة في أصناف الجماع) کە نووسەرەکەی نەناسراوە،

هەروەها، (أحكام النساء)ی ئیبن جەوزی، (الروض العاطر في نزهة الخاطر) و (تنوير الوقاع في أسرار الجماع)ی موحەممەد ئەلنەفراوی.

لەئەدەبی کوردیدا چیرۆکنووس ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی لە کۆمەڵە چیرۆکی (دەستەویەخە)دا بایەخی بەم لایەنەی ئەدەب داوەو سەرجەمی چیرۆکەکانی تەرخان کردووە بۆ ئارەزووی سێکسی، کە لەوانەیە بڵێم تا ڕادەیەك لە پۆرنۆگرافی نزیك دەبێتەوە، هەروەها لەبەشێك لە ڕۆمانەکانی محەمەد موکریدا چەندین دیمەنی سێکسیی ئاشکرا خراونەتەڕوو، بەڵام ئەمە ناچێتە ناو ئەدەبی پۆرنۆگرافییەوە، چونکە ئامانجی سەرەکی لەم چەشنە ڕۆمانانەدا سێکس نییە.

بڕوانە:

- الموسوعة النفسية الجنسية، د. عبدالمنعم الحفني.

٢٣- ئەفسانە

Myth, Mythology

ئەفسانە، بەعەرەبی (الاسطورة)، ئەم وشەیە لە عەرەبیدا تەعریب کراوە و لە وشەی ئیستۆریا istoria ی یۆنانییەوە وەرگیراوە، ئیستۆریاش لەزۆر ڕووەوە پەیوەندیی بە وشەی مێژوو Historyیەوە هەیە، وەك دواتر باسی دەکەین.

ئەفسانە چیرۆکێکی میتافیزیکی و بانسروشتی و خەیاڵییە، لە شارستانییەتە دێرینەکانەوە سەریهەڵداوەو لەو کاتانەدا باوەڕێکی تەواویان بە ناوەرۆکی ئەفسانەکان بەخشیوە و بەپیرۆزیان زانیوە. بەشێك لە ئامانجی ئەفسانە بریتییە لە ڕاڤە کردن و شیکردنەوەی سروشت و دیاردەکانی سروشت و ژیان و مردن، وەك: دروست بوونی گەردوون و کرداری خەڵقکردن و هۆیەکانی بروسکە و لافاو و زریان و بوومەلەرزە و دەسەڵاتی خواوەندو پاشاکان.

ئەفسانە شیکردنەوەیەکی سەرەتاییە بۆ جیهان و سروشت و مرۆڤ،

بۆ ئەوەی ئینسان هەوڵبدات دەسەڵاتی بەسەر ژینگەو بوونی خۆیدا هەبێت و پەرستگەی تایبەتی دروست بکات. ئامانج لەهەندێ ئەفسانەی دیدا بریتییە لە شیکردنەوەی دابونەریتی کۆمەڵایەتی و سرووتی ئایینی و بیرکردنەوە لە نهێنییەکانی ژیان و مردن. لێرەدا هەندێ جار خەیاڵ و خورافیات تێکەڵ دەبن و لە زۆر مەودادا ئایین و ئەفسانە ئاوێزانی یەکدی دەبن، بەڵام بەشی هەرە زۆری ئەفسانەکان بەمەبەستی فێرکردن و پەندو ئامۆژگاری و پیرۆز ڕاگرتنی سرووتەکان داهێنراون، بەشێکی تریان بۆ پیشاندانی دەسەڵاتی بێسنووری پاشاکان و خواوەندەکان و نیمچە خواوەندەکان داڕێژراون.

پاڵەوانی ئەفسانەکان کەسانی ئازا و کەسایەتیی بوێرن، توانایەکی ئەفسوناوی و لەڕادەبەدەر و سروشت بەزێنیان هەیە، نازانن مەترسی چییە، لەپاش شەڕ و ململانێ و دەردەسەرییەکی تاقەتپڕوکێن، دواجار نابەزن و بەسەرکەوتوویی دەگەڕێنەوە.

هەندێ کەس (ئەفسانە) و (خورافە) بەیەك دەچوێنن و لێکیان جیا ناکەنەوە، بەڵام ئەمە هەڵەیە، ئەگەرچی هەردووکیان حیکایەتی خەیاڵین، بەڵام لەحیکایەتی خورافیدا خۆڕسکی و زیادەڕەوییەکی بێئەندازە لە خەیاڵدا دەکرێت، بەجۆرێك لە

باوەڕهێنان دوور دەکەوێتەوە. ئەفسانە گوزارشتێکی ئەدەبی-هێمایيه، سیمایەکی شیعرییانەی هەیەو دەچێتە نێو ڕەهایی و نالۆجیکییەوە، تەشویق و وروژاندنی تیایە، مەبەستی فیکری و فێرکردن و پەروەردەیی هەیە، پەیوەندیی مرۆڤ بە ژیان و سروشت و بوونەوەرەکان دەردەبڕێت، لە شارستانییەتە گەورەکاندا زۆرجار شوێنی متمانە پێبەخشین بووە، واتە پیرۆز بووەو شایستەی پەرستن و سرووتی تایبەتی بووە. بەڵام خورافە زۆر دوور بووە لەواقیع و جێی باوەڕ نەبووە، لەسەر زمانی ئینسان یان ئاژەڵ پەندو حیکمەتی دەربڕیوە، بۆ نموونە (کلیله و دیمنه) یان حیکایەتەکانی (هەزارو یەك شەوە) پڕن لە حیکایەتی خورافی نەك ئەفسانەیی، کەچی داستانی (گەلگامش) یەکێکە لە دێرینترین ئەفسانەکانی دونیا کە ڕەهەندێکی فەلسەفیی هەیەو باس لە گەڕان بەدوای نەمریدا دەکات. هەروەها لە خۆرهەڵاتدا چەندین ئەفسانەی دی هەیە وەك: (سندباد) و (عەلائەدین و فانۆسی سیحری).

لەزوربەی ئەفسانەکاندا مردن ئامادەیە، ئیدی کەسی مردوو دەچێتە ئەودیوی جیهان یان دەچێتە دونیای ژێر زەوی یاخود دەچێتە دوورگەیەك لە فیردەوس دەچێت، پاڵەوانە سەرەکییەکانیش کاری سەرسوڕهێنەرو لەتوانای مرۆڤ بەدەر ئەنجام دەدەن، پاڵەوانەکان

لەپاش خواوەندەکان بەپلەی دووەم دێن، بگرە هەندێکیان نیوە مرۆڤ و نیوە خواوەندن.

لەدۆڵی نیل و دۆڵی رافیدەیندا، ئەفسانەیەکی بێشومار هەن، لەسەرەتادا سۆمەری و ئەکەدییەکان لەدۆڵی رافیدەین نیشتەجێ بوون و شاریان تیادا دروست کرد و ئەفسانەی باوەڕپێهێنراویان خولقاند، دواتر ئاشووری و بابلییەکان بوونەوەری خورافییان لە ئەفسانەکانیاندا داهێنا کە لەشیان لەشی مرۆڤە، بەڵام سەریان سەری ئاژەڵ یاخود باڵندەن، زۆرجار ئەو بوونەوەرە خورافییانە باڵیان هەیە.

یۆنان و رۆمانی کۆن شوێنی سەرهەڵدانی ژمارەیەکی زۆر لە ئەفسانە جیهانییەکانن کە دواتر بوون بە سەرچاوەیەکی سەرەکی و دەوڵەمەندی عەهدی کۆن —بەتایبەتی تەلمود- و کتێبە ئایینییەکانی دی. تەنانەت لەسەردەمی هیرۆدۆتی مێژونووسی یۆنانیدا ئەفسانەو مێژوو تێکەڵ ببوون، ئەمە ئەوە دەردەخات کە ئەفسانە یاخود ئیستۆریا istoria لەبنەچەدا ڕووداوێکی واقیعی و مێژوویی بووە history کە دواتر ئەو ڕووداوە پەرەی سەندووە، لەگێڕانەوە یەك لەدوای یەکەکانی نەوەکاندا قەبە و گەورە کراوەتەوەو زۆر شتی بۆ زیاد کراوە، بۆیە دەبینین پاڵەوانە

ئەفسانەییەکان و کەسایەتییە ئاینییەکان، لەچنینی خەیاڵی ئینسانەکاندا، زۆر لەبارستایی و توانای خۆیان زیاتریان دراوەتێ و کراون بە کەسایەتیی پیرۆز و کاریزماو نیوەخواوەند و لەڕەخنەبەدەر.

ماکس مۆلەر و جێمس فرێزەر، بەشێوەیەکی ورد و زانستی لە میتۆلۆژیا و ئەفسانەکانی گەلانی دنیایان کۆڵیوەتەوە، دواترمارسیا ئیلیاد و کلۆد لیڤی ستراوس و رۆلان بارت چەندین کتێبیان لەبارەی ئەفسانە چاپ کردو هەوڵیان دا هێما و کۆدە شاراوەکانی نێو ئەفسانەکان بکەنەوە، بەو پێیەی ئەفسانە، وەك مارسیا ئیلیاد دەڵێ، بریتییە لە "گەڕانەوەیەکی هەمیشەیی". سایکۆلۆژیایش پێی وایە لە پشتی نالۆجیکی و نائەقلانیی ئەفسانەدا، لۆجیکێکی دیاریکراو شاردراوەتەوە، کە بریتییە لە لۆجیکی پاڵنەرە غەریزییە قوڵەکانی تاك، بۆ نموونە فرۆید لەچیرۆکی ئۆدیبی پاشادا گرێیەکی دەروونی دەدۆزێتەوەو ناوی دەنێت گرێی ئۆدیب، کە گوزارشت لە ئارەزووی کوڕ بۆ کوشتنی باوك و جووتبوون لەگەڵ دایکیدا دەکات.

کارل یۆنگ کە داهێنەری زاراوەی (نائاگایی کۆ)یە، پێی وایە ئەفسانە گوزارشتێکی مەجازییە لە نائاگایی کۆ لەلای کۆمەڵ و تاکەکەس.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة.

٢- معجم الاساطير، ترجمة: حنا عبود.

٣- معجم المصطلحات الاسطورية، د. خليل احمد الخليل.

٤- المعجم المفصل في الادب، د. محمد التونجي.

٥- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٢٤- ئەفسانەی ئەدۆنیس و ڤینۆس
Adonis

لەزۆربەی ئەفسانە دێرینەکانی جیهاندا، خوای جوانی و عەشق هەیە، لەهەر شارستانییەتێکدا ناوێکی جیاوازی هەیە، خوای جوانیی پیاو ناوی ئەدۆنیسە، خوای جوانیی ئافرەت ناوی ڤینۆسە، ئەم دوو خودایە عاشقی یەکدی دەبن.

لەشارستانییەتی بابلیدا خوای جوانیی پیاو ناوی (تەموز)ە، لەشارستانییەتی فینیقیدا ناوی (ئادۆن) یان (ئادۆنای)ە کە لە زمانی سامیدا (یان شامی، شامییەکان- سوورییەکان) بەمانای پیاوی گەورە یان (السید) دێت. ئادۆنای لەناوچەی جوبەیلی لبنان ژیاوە لەوێ دەپەرسترا. ئەم ناوە لە شارستانیەتی یۆنانی و رۆمانیدا پیتی (س)ی دەچێتە سەر و دەبێت بە (ئادۆنیس)، واتە خواوەند، پیتی (س) بۆ نێر (مذکر) زیاد دەکرێت. جێمس فریزەر لە کتێبی (ئەدۆنیس یان تەموز)دا دەڵێ لەسەدەی پێنجەمی پێش زایینـدا

ئەدۆنیس لەلای نەتەوەکانی سامی (یان شامی) و سووریا و دۆڵی ڕافیدەیندا دەپەرسترا.

خوای جوانیی ژن لە یۆنانی کۆندا (ئەفرۆدێت)ە، لە شارستانیەتی رۆمانیدا دەبێت بە (ڤینۆس)، لای کەنعانییەکان (عەشتار) و لای فینیقییەکان (عەشتەروت)، لای ئێرانییەکان (ئەناهیتا)، لای هیندییەکان (مایادیهافانی)، لای ئاشوورییەکان (ئەناییتس).

شاعیری رۆمانی ئۆڤید (٤٣ پ.ز – ١٨ز) لەکتێبی (مەسخی کائینات)دا چیرۆکی ئەدۆنیس و ڤینۆس بەمجۆرەی خوارەوە دەگێڕێتەوە:

ڤینۆس عاشقی ئەدۆنیس دەبێت، ئەدۆنیس گەنجێکی زۆر جوان و ڕاوچییەکی لێهاتوو و بوێر دەبێت، توانیویەتی دڕندەترین ئاژەڵ بکوژێت، بەڵام رۆژێکیان، لەیەکێك لەڕاوەکانیدا، بەرازێکی کێویی دڕندە پەلاماری ئەدۆنیس دەدات و دەیکوژێت، خوێنی ئەدۆنیس تێکەڵ بە رووبار و گژوگیاکان دەبێت، ڤینۆس دەست دەکات بە گریانێکی بێئامان و رووبارێك فرمێسك هەڵدەڕێژێت و هەوڵدەدات زیندووی بکاتەوە، لە (زیوس)ی گەورەی خواکان دەپاڕێتەوە یارمەتیی بدات، زیوس بەزەیی بە ڤینۆسدا دێتەوەو بڕیار دەدات

ئەدۆنیس زیندوو بکاتەوە، بەڵام لە ساڵێکدا شەش مانگ بێتەوە ناو ژیان، شەش مانگەکەی دی لە نەبوون و مردندا بمێنێتەوە، بەو پێیە ئەدۆنیس هەموو ساڵێك لە بەهارو هاویندا زیندوو دەبێتەوەو لە پاییز و زستانیشدا ون دەبێت.

لەکاتی خوێن لێ ڕۆیشتنی ئەدۆنیسدا، ڤینۆس بۆنێکی ئێجگار خۆش بە خوێنەکەیدا دەکات، لەپاش کاتژمێرێك، خوێنی ئەدۆنیس وەك چەند بڵقێکی سوور بەرز دەبێتەوەو ئەو بڵقانە دەبن بە گوڵێك لەڕەنگی خوێن و بەنێو سروشتدا بڵاو دەبنەوە، گوڵێکە لە گوڵەهەنار دەچێت، بەڵام تەمەنی کورتەو لەبەهاردا سەردەردەهێنێت، ئەو گوڵە ناوی (گوڵاڵەسوورە)یە کە لەعەرەبیدا پێی دەوترێت (شقائق النعمان)، وشەی (شقائق) واتە برین، و وشەی (نعمان) واتە ئازیز یان خۆشەویست، هەردوو وشەکە پێکەوە واتە برینەکانی خۆشەویست.

بەمجۆرە هەموو ساڵێك ئەدۆنیس لەبەهاردا زیندوو دەبێتەوەو دەبێتە مایەی بەپیتکردن و بووژاندنەوەی گژوگیا و درەخت و گوڵ و کێڵگەکان، لەگەڵ ڤینۆسدا ژیان و سروشت و بوونەوەرەکان دەبووژێننەوە. بەڵام لەپاییز و زستاندا ئەدۆنیس دەچێتە دونیای نەبوونەوەو دۆخی سروشت دەگۆڕێت.

ئەفسانەی ئەدۆنیس چەندین هێما لەخۆ دەگرێت، دەشێت گرنگترینیان بریت بێت لەوەی ئەدۆنیس ڕۆحی گژوگیاو گوڵەکان دەنوێنێت، واتە ژیان و مردنی ئەدۆنیس و سەرلەنوێ ژیانەوەو بووژانەوەی، هێمایە بۆ سروشت و وەرزەکانی ساڵ، لەبەهاردا سروشت دەبووژێتەوە چونکە ئەدۆنیس دێتەوە نێو ژیان و لەگەڵ ڤینۆسدا یەکدەگرنەوە، بەڵام لەپاییز و زستاندا سروشت ڕەونەق و جوانیی نامێنێت و درەخت و گوڵ و گژوگیاکان سیس دەبن، چونکە ئەدۆنیس دەچێتە دونیای مردنەوەو لەڤینۆس دوور دەکەوێتەوە. ئەدۆنیس هەمو ساڵێك لەبەهاردا لەوێنەی گوڵاڵەسوورەدا جارێکی تر دێتەوە نێو ژیان و سروشت.

هەروەها ئەدۆنیس هێمایە بۆ هەتاو، چونکە خواوەندەکان وایان بڕیار داوە ئەدۆنیس هەر شەش ساڵ جارێك بژێتەوە، ئەمە مانا وایە ئەدۆنیس لە بەهارو هاویندا، وەك هەتاو، بەهێزو تینێکی زۆرەوە دەردەکەوێت، بەڵام لەپاییزو زستاندا دەڕوات و لەگەڵیدا هەتاویش لاوازو بێتین دەبێت و پاشان ئاوا دەبێت و نامێنێت.

بەگشتی ئەدۆنیس نیشانەو هێمایە بۆ پیتاندن و بووژانەوەو پێگەیشتنی بەرووبومی زەوی.

ئەفسانەی ئەدۆنیس و ڤینۆس لەچەندین تێکستی ئەدەبیی

جیهانیدا بەکارهێنراوەو بەسەرهاتی ئەو ڕووداوە ئەفسانەییەیان گێڕاوەتەوە. گرنگترین تێکستی ئەدەبی، جگە لە کتێبەکەی ئۆڤید، تێکستی شیعریی (ئەفسانەی ئەدۆنیس و ڤینۆس)ی شەکسپیرە، هەروەها شانۆنامەی (ڤینۆس و ئەدۆنیس)ی شانۆنامەنووسی فەرەنسی ئەندرێ ئۆبییە، ئینجا شیعری درامایی (زوهرەو مەنوچەهر)ی شاعیری ئێرانی ئیرەج میرزا، پاشان داستانە شیعری (عەشتەروت و ئەدۆنیس)ی نووسەری عەرەب دکتۆر حەبیب سابت.

بۆ شارەزایی زیاتر، خوێنەر دەتوانێت ئەم سەرچاوانە بخوێنێتەوە:

١- اسطورة فينوس و أدونيس، تأليف د. بديع محمد جمعة .

٢- أساطير الحب والجمال عند اليونان، تأليف دريني خشبة.

٣- المعجم الادبي، تأليف جبور عبدالنور.

٤- معجم المصطلحات الاسطورية، تأليف د. خليل احمد خليل.

٢٥- ئیستاتیکا

Aesthetics

ئیستاتیکا، واتە زانستی جوانی، (علم الجمال)، یان فەلسەفەی جوانی و هونەر، لقێکە لەلقەکانی فەلسەفە کە لە هونەر دەکۆڵێتەوە، ئەم زانستە لەسەدەی هەژدەیەمی زایینیدا، لەلایەن فەیلەسوفی ئەڵمانی ئەلیکساندەر باومگارتن (١٧١٤-١٧٦٢) داهێنراوە. باومگارتن ئەم زاراوەیەی لەکتێبی (ئیستاتیکا)دا شیکردۆتەوە، کە لەنێو زانستە مرۆڤایەتییەکاندا سەربەخۆیی بە زانستی جوانی بەخشی. باومگارتن پێی وایە جوانی بریتییە لە دەرککردن لەڕێگەی هەستەکانەوە.

ئەم وشەیە لەبنەچەدا وشەیەکی یۆنانییەو مانای هەست یان هەستەکان دەگەیەنێت، وشەی aesthesi لەیۆنانیدا واتە هەست، بەم پێیە ئیستاتیکا لقێکی تایبەتییە لە لێکۆڵینەوەی هەست و ویژدان.

ئەگەرچی هەوڵێکی زۆر دراوە پێناسێکی گونجاو بۆ ئیستاتیکا دابنرێت، بەڵام زەحمەتە ئەم زاراوەیە لەپێناسێکدا چوارچێوەی بۆ دابنرێت و قەتیس بکرێت و یەك مەودای پێ ببەخشرێت، ئەم زاراوەیە و(لەڕاستیدا هەموو زاراوەکانی بواری زانستە مرۆڤایەتییەکان) مانای کۆتایی و پێناسی کۆتاییان نییە، ئەمە لەبەر ئەوەی بەردەوام دیدگای جیاواز لەلایەن فەیلەسوفان و هونەرمەندان بۆ جوانی سەرهەڵدەدات.

(جوانی) و (هونەر) لە زۆر ڕووەوە لەیەك دەچن و لەزۆر خاڵی جەوهەریدا هاوبەشن، بەتایبەتی لەمەسەلەی هەست و ویژداندا، بۆ نمونە تابلۆیەکی هونەری یان پەیکەرێك یان کارێکی مۆسیقی یان تێکستێکی شیعری، ئەگەرچی مرۆڤ ناتوانێت دەست لە ئاواز و لە وشە شیعرییەکان بدات، بەڵام هەستیان پێدەکات و خەیاڵی دەورووژێت، دەشتوانێت لەرێگەی ئامێرەکانی بەرهەمهێنانی ئەو هونەرەوە لەنزیکەوە هەستیان پێ بکات، بۆ نمونە گەمەکردن بە پیانۆ یان بە قەڵەم.

لە دیوێکی تردا ئیستاتیکا بریتییە لەداهێنانی هونەری، ئاماژە بۆ بەهای جوانی ئەو شتانە دەکات کە داهێنەران بەرهەمیان هێناوە، دیسان ئیستاتیکا بریتییە لەدەرککردنی بابەتە

هونەرییەکان. فەیلەسوفی ئەڵمانی فریدریك هیگڵ (١٧٧٠-١٨٣١) دەڵێت ئیستاتیکا بریتییە لە فەلسەفەی هونەر، یان بریتییە لە فەلسەفەی هونەرە جوانەکان.

لێرەدا دوو جۆر جوانی هەیە: جوانیی سروشتی کە شتێکی هەستپێکراوە لەلایەن مرۆڤەوە، جوانیی هونەری کە مەسەلەیەکی فەلسەفییە. جوانی بەمانا فەلسەفییەکەی، جیاوازە لە جوانی beuaty بەمانا ئاسایی و باوەکەی، جوانی لەگۆشەنیگای فەلسەفەدا بەمانای فەلسەفەی جوانی و هونەر بەکارهێنراوە، بەو پێیەی ئیستاتیکا بایەخ بە لێکۆڵینەوەو ڕوونکردنەوەی چەمکی جوانی دەدات، لێرەدا فەلسەفە تێکەڵ بە جوانی و هونەر دەبێت، بۆیە دەبینین ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسوفان باس لە هەنەرو جوانی دەکەن و لەدیدگا فەلسەفییەکانی خۆیانەوە ئاراستەی جوانی و هونەر دیاری دەکەن.

فەیلەسوفی ئێرلەندی ئیدمۆند بێرك (١٧٢٩-١٧٩٧) لە ئیستاتیکادا جوانی (جمال) و شکۆ (جلال) لێکدی جیا دەکاتەوە، بەو پێیەی کە جوانی beauty ئارەزووی مرۆڤ دەجوڵێنێت و هەستی ڕازیبوون و دڵنیایی پێدەبەخشێت، جوانی بەم مانایە سیفەتێکی مێیەتی هەیە، بەڵام شکۆ، هەستکردنە بە هەیبەت و سام کە

سیفەتێکی نێرانەی هەیە. جوانی شتێکی ئاسان و ڕوون و دەستلێدراو و هەستپێکراوە، بەڵام شکۆ شتێکی ئاڵۆز و تەمومژاوییە.

له (فەرهەنگی لالاندی فەلسەفی)دا، ئیستاتیکا بەحاڵەتێکی دەگمەن و هەڵچوونێکی جوانی دەوترێت کە هاوشێوەی خۆشی و چێژ و هەستی مۆراڵییە، بابەتی ئەم زانستە بریتییە لە حوکمی هەڵسەنگاندن لەنێوان (جوانی) و (دزێوی)دا، لێرەدا جوانی و ناشیرینی دەبن بە دوو دیواڵتی دژ بەیەك، واتە جوانی و ناشیرینی دوو دیوی حوکمدانەکەن، بەبێ ناشیرینی جوانیش بوونی نییە، واتە بوونی ناشیرینی و بەرجەستەکردنی دزێوی شتێکی گرنگە بۆ دەرخستنی بەهاکانی جوانی.

ئیستاتیکا جوانییەك لە ناخی مرۆڤدا دەورووژێنێت کە بریتییە لە خواستی دڵنیایی و ئاسوودەیی، چونکە مرۆڤ لەگەڵ جوانیدا ئاسوودەتر و هەستەکانی بڵندتر و ئیدراکی قووڵتر دەبێت. کاریگەریی جوانی لەلای خەڵکی، پلەی جیاجیای هەیە، ئەم جیاوازیی پلەبەندییە بەپێی جیاوازیی فاکتەرە کولتووری و ژینگەییەکان دەگۆردرێت، دەشێت لەکولتورو ژینگەیەکی دیاریکراودا شتێك جوان بێت، بەڵام لە کولتوورو ژینگەیەکی

دیکەدا بەپێچەوانەوە ناشیرین بێت، بۆیە دەتوانین بڵێین باشترین مانا کە بشێت بیبەخشین بە چەمکی جوانی، ئەوەیە کە بڵێین "جوانی ڕێژەییە"، هەروەها جوانی پەیوەندیی بەدۆخی سایکۆلۆژیی مرۆڤەوە هەیە، دەشێت تۆ لەدۆخێکی سایکۆلۆژیی دیاریکراودا وێنەی گوڵێك یان دیمەنێکی سروشتیت پێ جوان بێت، بەڵام هەمان ئەو دیمەنە لەدۆخێکی سایکۆلۆژیی خراپدا ناشیرین دەبێت یان لەزەت لەو جوانییەی نابینیت. لێرەدا جوانی بریتییە لە ئاوێزانی خود و سروشت، ئەم جوانییە وەك بەهایەکی هونەری، لەدەرەوەی کەسی جوانبین ئامادەیی هەیە، کەچی لە خودی کەسەکاندا، بەپێی گۆڕینی دۆخی سایکۆلۆژی، ئەویش دەگۆڕێت.

بڕوانە:

١- علم الجمال، ترجمة: د. عبدالواحد لؤلؤة.
٢- علم الجمال في الفلسفة المعاصرة، د. مجاهد عبدالمنعم مجاهد.
٣- موسوعة لالاند الفلسفية.
٤- المعجم المفصل في الادب، د. محمد التونجي.
٥- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٢٦- وێنەی شیعری
image poetry

وێنەی شیعری (الصورة الشعرية)، هەندێ جار پێی دەڵێن وێنەی هونەری، بەڵام وێنەی هونەری فرە لایەن و فراوانترە، هەموو هونەرەکان دەگرێتەوە، ئێمە لێرەدا تەنها ئاماژەیەك بۆ وێنەی هونەری دەکەین و پاشان لەبارەی وێنەی شیعری دەدوێین.

وێنە، یان بریتییە لە بەرجەستەکردنی ماتریاڵی، وەك ئەو وێنەیەی پەیکەرتاشێك لە هەڵکەندنی پەیکەرێکدا دەریدەخات، یان ئەو وێنەیەی نیگارکێشێك لە تابلۆیەکدا بەرجەستەی دەکات، یانیش بریتییە لە خەیاڵ کە ئەدیب لە خەیاڵی خۆیدا دروستی دەکات و بە وشە دەریدەبڕێت، لەیەکەمیاندا وێنە بەچاو دەبینرێت و ماتریاڵ و هەستپێکراوەو خەیاڵ دەوروژێنێت، بەڵام لە دووەمیاندا خەیاڵێکی ڕووت دەبێتە دروستکەری وێنەکە، لەهەردوو حاڵەتەکەدا خەیاڵ بوونی هەیە و هەست و سۆز دەوروژێنێت.

وێنە لە شیعردا دەبێت بە خوازەو میتافۆر و لێکچواندن، لێرەدا وێنەی شیعری پشت بە خەیاڵ و هەست دەبەستێت، هەروەها پشت بە ئەقڵ و ڕۆشنبیریش دەبەستێت. وێنە لە شیعردا وێنەیەکە خەیاڵی شاعیر بە وشە دروستی دەکات، شاعیریش وەك نیگارکێش وایەو وێنە دەکێشێ، بەڵام کەرەستەی وێنەکێشانی شاعیر جیاوازە، شاعیر بە هۆی زمان و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و شێوازگەرییەوە، لەتەك پشت بەستن بە خەیاڵ، وێنە دەکێشێت، بۆیە دەووترێت: شیعر وێنەیەکی قسەکەرەو تابلۆش شیعرێکی بێدەنگە.

لێرەدا ئەم وێنەیە پەیوەستە بە دۆخی دەروونیی شاعیر، ئەگەر ئەو شاعیرە لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژیی گونجاو و لە دۆخی خۆشیدا بێت، ئەوا وێنە شیعرییەکان جوان و کاریگەر و گەشبین دەبن، بەڵام ئەگەر لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژیی خراپ و خەمۆکیدا بێت، ئەوسا وێنەکانیش ڕەنگدانەوەی ئەو خەمۆکییە دەبن.

هەندێ جار وێنەی شیعری وێنەیەکی واقیعییەو دیمەنی ناوچەیەك کتومت وەك خۆی دەکێشێت کەلەواقیعدا بوونی هەیە، کەچی هەندێ جاری دیش بەپێچەوانەوە زیادەڕۆیی لە خەیاڵدا دەکرێت و بەڕادەیەکی زۆر لە وێنەی واقیعی و بگرە خەیاڵێکی جوانیش دوور دەکەوێتەوە، جوانترین وێنەی شیعری ئەو وێنەیەیە کە خەیاڵ تیایدا

ڕۆڵی فراوانکردنی ئەو خەیاڵەو ورووژاندنی هەست و سۆز دەبینێت، بەو پێیە وێنەی خەیاڵی لە شیعردا جوانی و سەرنجڕاکێشانێکی کاریگەر دەخولقێنێت کە زۆر جار لە وێنە ڕاستەقینەکە کاریگەرتر و هەستپێکراوتر دەبێت، لێرەدا ئەو وێنەیە هەم بیرۆکەی قەسیدەکە دەوڵەمەند دەکات، هەم خوێنەر و وەرگریش دەجوڵێنێت و دەیباتە نێو کەشێکی خەیاڵیی جوان، جوانتر لەو واقیعەی تیایدا دەژی.

شیعر لەهەموو سەردەمێکدا پشتی بە وێنە بەستووە، لەو کاتەوەی شیعر هەبووە هەتا ئەمڕۆ، لەسەر وێنە بنیات نراوە، بەڵام بەکارهێنانی لە نێوان شاعیرێك و یەکێکی تردا دەگۆڕێت، دەشێت جۆر و هێزی بەکارهێنانی وێنەی شیعری، ئاستی داهێنانی شیعرەکە جیا بکاتەوە.

وێنەی شیعری پێکهاتەیەکی گرنگی بنیاتی شیعرییەو، شاعیر لە شێوەی تابلۆیەکی هونەریدا دەریدەبڕێت، لێرەدا کەرەستەکانی شاعیر بریتین لە وشەی جوان و ئەندێشەو خەیاڵ و دەروونی شاعیر کە بەهۆیەوە ئەزموونی خۆی و تێڕوانینی بۆ ژیان و سروشت، لەدەقێکی شیعریدا، دەردەخات.

وێنە لە شیعری نوێدا ڕەگەزێکی گرنگە، کە تەنها بۆ ڕازاندنەوەو جوانیی شیعرەکە داناهێنرێت، بەڵکو شاعیر بە هۆی ئەندێشەی

بەهێزو خەیاڵی داهێنەرانەیەوە، وێنەیەکی بەرجەستەکراوی هەست و نەست و باری دەروونی دەخولقێنێت، کە ئەمە لە زۆر ڕووەوە دەبێتە مایەی تێگەیشتن و نزیك بوونەوە لە فەزای گشتیی شیعرەکە، هەروەها دەبێتە کلیلێك بۆ کردنەوەی کۆد و هێماکان.

لە شیعری کلاسیکیدا بایەخێکی زۆر بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی دراوە، بۆیە دەبینین وێنەی شیعرییش هەر لەسەر پایەکانی ئەو هونەرە وەستاوەو بەهۆی ئەو هونەرەوە دروست کراوە، لە زۆر ڕووەوە تەنها بۆ جوانی و بۆ ڕازاندنەوەی دەقە شیعرییەکە بەکارهاتووە، بەڵام لە شیعری نوێدا ئەم چوارچێوەیە دەشکێت و وێنە شیعرییەکان گرنگییەکی زیاتر پەیدا دەکەن. دەتوانین بڵێین هونەری (مەجاز- میتافۆر) یەکێکە لەو هونەرە گرنگانەی کە لەشیعری کۆن و نوێ و هەروەها لە ڕەخنەی کۆن و نوێشدا، شوێنی بایەخپێدانێکی گەورەیە، چونکە شیعر تا ئەندازەیەکی زۆر لەسەر مەجاز ڕادەوەستێت. ڕەخنەگری ئینگلیزی هێربەرت ڕید (١٨٩٣-١٩٦٨)، کە لەبارەی شیعر و هونەری شێوەکاریش دەنووسێت، دەڵێ: بۆ ئەوەی بتوانین بەتەواوی شاعیرێك هەڵبسەنگێنین، دەبێ هەمیشە سەیری هێزی مەجاز بکەین لە شیعرەکانیداو، لەوێوە ڕەسەنایەتیی شاعیرەکە بدۆزینەوە.

زاراوەی وێنەی شیعری، وەك زاراوەیەكی رەخنەیی، یەكەمجار لە رەخنەی ئەدەبیی خۆرئاواییدا بەكار هاتووە، لەوێدا لێكۆڵینەوەی لەسەر كراوەو سەرنجی توێژەرانی ئەدەبی و شاعیرانی بۆ ئەو ڕەگەزە گرنگەی شیعر ڕاكێشاوە، دواتر لە نێوەندی ئەدەب و رەخنەی گەلانی تریشدا بایەخی پێدراو لێكۆڵینەوەی لەبارەوە ئەنجام درا.

بۆ شارەزایی زیاتر، بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

١- الصورة الشعرية – تأليف: سي دي لويس.

٢- الصورة في الشعر العربي – تأليف: د. علي البطل.

٣- الصورة في شعر بشار بن برد – تأليف: د. عبدالفتاح صالح نافع.

٤- المعجم المفصل في الادب – تأليف: د. محمد آلتونجي.

٥- المعجم المفصل في اللغة و الادب – تأليف: ميشال عاصي و اميل بديع يعقوب.

٢٧- شیعری ئازاد

Free verse

شیعری ئازاد (الشعر الحر)، بۆ یەكەمجار لەكۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئەوروپادا سەری هەڵدا، بەڵام پێشتر لەسەدەی حەڤدەهەمدا شاعیری فەرەنسی لافۆنتێن (١٦٢١-١٦٩٥) لەسەر زمانی ئاژەڵ ئەم جۆرە شیعرەی نووسی، پاشان شاعیری ئەمریكی واڵت ویتمان (١٨١٩-١٨٩٢) و شاعیری فەرەنسی بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧) شاعیری ئینگلیزی ت.س.ئیلیۆت (١٨٨٨-١٩٦٥) و شاعیری ئەڵمانی ئیزرا پاوەند (١٨٨٥-١٩٧٢) بەتەواوی سەروایان لە شیعر داماڵی، ئەم چەشنە شیعرە هەوڵدەدات خۆی لە هەندێ لە كۆتەكانی شیعر ڕزگار بكات، بەتایبەتی سەروا، هەندێ جار خۆی بە كێش و سەروا نابەستێتەوە، بەڵام هەر لە ناو سنوورەكانی شیعردا دەمێنێتەوە و ڕێز لە تایبەتمەندییەكانی شیعر دەگرێت، پتر بایەخ بە ریتم دەدات و خۆی لە پەخشان جیا دەكاتەوە. شیعری ئازاد گوزارشتێك بوو بۆ خۆدەرباز كردن لە شیعری

كلاسيكى.

دەتوانين سيماى شيعرى ئازاد لەم خاڵانەى خوارەوەدا كورت بكەينەوە:

١- ئازادى لە خۆنەبەستنەوە بە شەترى بەيتەكان.

٢- ڕەتكردنەوە يان كەمكردنەوەى سەروا لە هەموو دێڕێكدا.

٣- ئازاد كردنى شيعر لە تاك مانايى و يەكێتيى قەسيدەو بەحرە شيعرييە عەرەبييەكان.

٤- بايەخدان بە مۆسيقاى شيعرى لەبرى كێشى تەقليديى شيعر.

٥- بەكارهێنانى هێماى ئەفسانەيى و مێژوويى، و سوود وەرگرتن لە هونەرەكانى شيعر

٦- برەودان بە شيعرى بڕگەيى (واتە: تەفعيلە).

لە شيعرى عەرەبيدا ئەم جۆرە شيعرە لە پەنجاكانى سەدەى بيستەمدا بەتەواوى شێوەى گرت، ديارترينى ئەو شاعيرانەى كۆتەكانى شيعرى كلاسيكييان شكاند و شيعرى ئازاديان داهێنا، بريتين لە: نازك مەلائيكە (١٩٢٣-٢٠٠٧) و بەدر شاكر سەيياب (١٩٢٦-١٩٦٤) و بلّند حەيدەرى و سەلاّح عەبدولسەبور و ئەحمەد

عەبدلموعتى ئەلحيجازى و ئەدۆنيس و يوسف ئەلخال و عەبدولوەهاب بەيياتى.

بەر لە شيعرى ئازاد، لەشيعرى عەرەبيدا هەندێ فۆرمى ديكەى شيعرى هەبوون كە ڕێگەخۆشكەر بوون بۆ دەركەوتنى شيعرى ئازاد، لەوانە: (الشعر المرسل)، ئەم جۆرە شيعرە خۆى لە سەروا ڕزگار كردبوو بەلاّم پابەند بوو بە تاكە بەحرێك، هەردوو شاعير جەميل سدقى ئەلزەهاوى و زەكى ئەحمەد ئەبوشادى لەم شيعرەيان دەنووسى، ئەمانە پێيان وابوو سەروا ڕێگرێكى گەورەيە لەبەردەم ئازاديى خەياڵى شاعير و گوزارشتكردن لە توانا زەينييەكانى، بۆيە لابردنى سەروا بوار بۆ داهێنانێكى زياتر دەكاتەوە. شيعرى مرسل ڕێگەخۆشكەر بوو بۆ دەركەوتنى شيعرى ئازاد، شيعرى ئازاديش ڕێگەخۆشكەر بوو بۆ سەرهەڵدانى پەخشانە شيعر (كە لە ژمارەى داهاتوودا باسى دەكەين).

لە شيعرى ئينگليزيدا شێكسپير (١٥٦٤-١٦١٦) هەندێ لە شانۆنامەكانى بەپێى شيعرى مورسەل نووسيوە، هەروەها ميلتۆن شيعرى —بەهەشتى ون-ى بەو ستايلە نووسيوە.

هەر لە ئەدەبى عەرەبيدا چەشنە شيعرێكى تر هەبوو پێى دەووترا (الشعر المنثور)، واتە شيعرى پەخشانئاميز يان شيعرى پەخشاندار،

ئەم فۆرمە لە شیعر لەلای ئەو شاعیرانەدا سەری هەڵدا کە کاریگەریی شاعیرە هاوچەرخەکانی خۆرئاوایان لەسەر بوو، لەسەرەتادا ئەمین ڕەیحانی و جوبران خەلیل جوبران بەو فۆرمە دەیاننووسی، ئەم جۆرە شیعرە جۆرە هۆنینەوەیەکی جیاواز بوو و پشتی بە کێش و سەروای تەقلیدی نەدەبەست، چونکە لایەنگرانی ئەم جۆرە شیعرە پێیان وابوو کێشی شیعری، بیری شیعرەکە دەکوژێت، سەرواش شاعیر ناچار دەکات بەدوای وشەدا بگەڕێت و هەندێجار وشەی ناشیعری و ناچیزەی تێبئاخنێت، ئەمانە خەیاڵی شاعیر لاواز دەکەن.

پرۆسەی وەرگێڕان ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە شکاندنی کێش و سەروای شیعری و بایەخدان بە ئیقاع، چونکە کاتێك شیعرێکیان وەردەگێڕا، ناچار دەبوون کێش و سەروا فەرامۆش بکەن بۆ ئەوەی ڕۆح و فۆرمی شیعرەکە بپارێزن، دواتر بۆیان دەرکەوت کە ئەم پرۆسەی وەرگێڕانە جۆرێکی جیاواز لە شیعر بەرهەم دەهێنێت کە شیعرێکی جوانەو لەئەدەبیاتی پێشکەوتوودا برەوی هەیە و ئازادییەکی پتریش بە شاعیر دەبەخشێت.

ئەم ئەزموونە لە ئەدەبی کوردیدا لەلای عەبدوڵڵاگۆران (١٩٠٤-١٩٦٢) و نوری شێخ سالح (١٨٩٦-١٩٥٨) لە سییەکان

و چلەکانی سەدەی بیستەمدا، لەئاکامی خوێندنەوەی شیعری نوێی تورکی و ئینگلیزی، سەری هەڵدا، ئەم دوو شاعیرەی کورد بە پێشڕەوی شیعری ئازاد لە ئەدەبی کوردیدا دادەنرێن.

بڕوانە:

١- د. اميل بديع يعقوب و د. ميشال عاصي، المعجم المفصل في اللغة و الادب.

٢- د. محمد آلتونجي، المعجم المفصل في الادب.

٣- د. سمير حجازي، معجم المصطلحات اللغوية و الادبية الحديثة.

٤- د. سمير سعيد حجازي، قاموس مصطلحات النقد الادبي المعاصر.

٥- جبور عبدالنور، المعجم الادبي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٩.

٦- مجدي وهبه، معجم مصطلحات الادب.

٧- د. فەرهاد پیرباڵ، شیعری ئازاد لەئەدەبی کوردیدا، ئەدەب و هونەری کوردستانی نوێ، ژ ٤٩٩٩ ڕێکەوتی ١٥/١٠/٢٠٠٩.

٢٨- پەخشانە شیعر
poetic prose

پەخشانە شیعر (قصیدة النثر)، ژانرێکی شیعریی نوێیەو لەئاکامی پەرەپێدانی شێوازی نووسینی شیعریدا هاتۆتە ئاراوە، هەندێ لەشاعیران و رەخنەگرانی نوێخواز بانگەشەیان بۆ جۆرێك لە شیعر دەکرد بەتەواوی ئازاد بێت لە کۆتەکانی کێش و سەروا، دواتر شاعیران جۆرە شیعرێکیان دەنووسی تەنها گرنگیی بە ریتم و مۆسیقای ناوەوە دەدا، لەتەك فەرامۆشکردنی کێش و سەروای تەقلیدی، جا لەبەر ئەوەی سنوورەکانی شیعر و پەخشانیان ئاوێزانی یەکدی دەکرد، ناویان لێنا: "پەخشانە شیعر".

هەندێ لە رەخنەگران و مێژوونوسانی ئەدەب دەڵێن ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم سەرەتایەکی ڕاستەقینەیە بۆ دەرکەوتنی پەخشانە شیعر لە ئەدەبی ئەوروپیدا، لێکۆڵەرانی ئەدەب پێیان وایە شاعیری فەرەنسی ئارسەر ڕامبۆ (١٨٥٤-١٨٩١) بەر لەهەر شاعیرێکی دی

پەخشانە شیعری نووسیوە، باوەڕی بە شیعری تەقلیدی نەبووەو کۆتەکانی سەر شیعری شکاندووە و پەخشانی هێناوەتە نێو ئیقاعی شیعرییەوە کە دواتر بە ئیقاعی ناوەوە ناسراوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ خەیاڵی بەرینی شاعیر کە داوای ئازادییەکی زیاتر دەکات بۆ نووسینی شیعری.

لەپاش ڕامبۆ چەندین شاعیری دیکەی وەك نێرفال (١٨٠٨-١٨٥٥) و بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧) و مالارمێ (١٨٤٢-١٨٩٨) و لۆتریامۆن (١٨٤٦-١٨٩٠) و ئەپۆلینێر (١٨٨٩-١٩١٨) پەرەیان بەو چەشنە شیعرە داو داهێنانی شیعریی گەورەیان تیادا بەرپا کرد. ئەگەرچی خانمە نووسەری فەرەنسی سوزان بێرنار، دانەری کتێبی (پەخشانەشیعر لە بۆدلێرەوە تا ئەمڕۆ)، پێی وایە بۆدلێر لەو بوارەدا پێشەنگەو هەر بۆدلێریش بوو پەخشانە شیعری کرد بە ژانرێکی سەربەخۆ.

سوزان بێرنار دەڵێ: ئەم کۆمەڵە شاعیرە داهێنەرە، خەمێکی ڕاستەقینەی شیعرییان هەبوو کە بە پلەی یەکەم بەدوای زمانێکی دیکەی شیعر و ڕیتمێکی جیاواز و ستایلێکی دەگمەندا دەگەڕان، ئێمە قەرزاری ئەو پۆلە شاعیرەین کە جوانترین هەوڵدانیان لە بواری نووسینی پەخشانە شیعردا هەیە.

تێکەڵکردنی هەردوو ژانری شیعر و پەخشان، ڕێگەیەکی بەرینی بۆ شاعیر کردەوە تا بە ئازادییەکی ڕەهاوە شیعر بنووسێت، وتیان شاعیر بۆی هەیە ستایلی پەخشان لە نووسینی شیعری نوێدا بەکار بهێنێت. ئەم چەشنە شیعرە هەوڵی داوە خۆی لە شیعری تەقلیدی و پەخشانی تەقلیدی و بگرە شیعری ئازادیش جیا بکاتەوە و ئازادییەکی ڕەها بە نووسینی شیعر ببەخشێت، بەجۆرێك خۆی وەك ژانرێکی سەربەخۆ ناساند، بێگومان لەتەك نکوڵی کردن لە سنوورە تەقلیدییەکانی نێوان ژانرە ئەدەبییەکانی وەك شیعر و پەخشان و دراما، پاشان هێنانە ئارای ئیقاعێکی تایبەتی کە پێی دەوترێت ئیقاعی ناوەکی، ئەم ئیقاعە پشت بە ئیستاتیکای وشە لە کۆنتێکستی ڕستەی شیعریدا دەبەستێت، لەتەك ڕیتمی ناوەکیدا بایەخ بە زمانی شیعری و ئیحای بێکۆتایی و وێنەی کراوە دەدرا.

پرۆسەی وەرگێڕان ڕۆڵێکی بەرجەستەی هەبوو لە ئاشناکردن و زەمینە خۆشکردنی سەرهەڵدانی پەخشانە شیعر، چونکە وەرگێڕانی شیعر لەشێوەی پەخشان و دوور لە کێش و سەروا ئەنجام دەدرا، ئەمەش سەرنجی شاعیرانی بۆ جۆرێکی تر لە نووسینی شیعر ڕاکێشا کە ئازادییەکی پتر بە شاعیر دەبەخشێت بۆ گوزارشت کردن لە ناخ و هەروەها بۆ دەربڕینی خەیاڵ. ئەم پرۆسەیە هەر لە وەرگێڕانی

تێکستەکانی عەهدی کۆن (تەورات)ەوە تا وەرگێڕانی شیعری تازە، ڕۆڵی لە ناساندنی ستایلێکی دیکەی شیعری هەبوو. سوزان بێرنار دەڵێ: وەرگێڕان بیرۆکەی پەخشانە شیعری لای خوێنەران ئاشنا کرد، لەڕاستیدا وەرگێڕەکان یەکەم کەس بوون پێیان لەسەر ئازاد کردنی زمانی شیعری دادەگرت تا فرەڕەنگی و سیحرێکی تری پێ ببەخشن.

سەرەتای سەرهەڵدانی پەخشانە شیعر لە ئەدەبی عەرەبیدا دەگەڕێتەوە بۆ دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەم، کە شاعیر و بیرمەندی ناسراوی عەرەب د. عەلی ئەحمەد سەعید ناسراو بە (ئەدۆنیس) لەتەك یوسف ئەلخال لە گۆڤاری (شیعر)دا بەرەوی بەو جۆرە نووسینە دەدا و خۆیشی بەو ستایلە دەینووسی، هەر خۆیشی لە ئەدەبی عەرەبیدا زاراوەی (قصیدة النثر)ی بۆ هەڵبژاردووە و لەدواییدا لە ڕەخنەی عەرەبیدا قبوڵ کراوە.

هەردوو شاعیری عەرەب محەمەد ماغوت و ئەنسی ئەلحاج بە ڕاشکاوی داکۆکییان لەو چەشنە شیعرە دەکرد و بەو شێوازە دەیاننووسی، بەڵام لەلایەن هەندێ لە شاعیرانی لایەنگری شیعری ئازاد، ڕەخنەیان ئاراستە دەکرا و بە لادان لە شیعر تۆمەتبار دەکران، بەتایبەتی نازك مەلائیکە لە کتێبی "کێشەکانی شیعری هاوچەرخ"دا لەتەك داکۆکی کردن لە شیعری ئازاد، ڕەخنە لە

پەخشانە شیعر دەگرێت، چونکە شاعیرانی پەخشانە شیعر -وەك نازك دەڵێ- دوو ڕەگەزی گرنگ لە شیعر فەرامۆش دەکەن کە بریتین لە کێشی شیعری و هۆنینەوەی شیعری.

ئەمڕۆ پەخشانە شیعر بە ئەندازەیەکی زۆر پەرەی سەندووە، بە جۆرێك بووە بە ستایلێکی باوی شیعری نوێ، تا ڕادەیەکی زۆریش باوەڕی بە جیاکردنەوەی ژانرە ئەدەبییەکان نییە، ئەمڕۆ چەشنە شیعرێك دەنووسرێت بە ناوی "تێکست" یان "تێکستی والا" کە شیعر و پەخشان و چیرۆك و دیالۆگی شانۆیی لەخۆ دەگرێت، پتر ریتمی گێڕانەوەیی بەسەریدا زاڵە بێئەوەی پشت لە ئیقاعی ناوەکی بکات.

بڕوانە:
- قصيدة النثر من بودلير الى ايامنا، سوزان بيرنار.

٢٩- هێماگەری – (سیمبۆلیزم)
Symbolism

سیمبۆلیزم یان هێماگەری (الرمزية)، ڕەوتێکی ئەدەبی و هونەری و فەلسەفییە، پشت بە ئیحا دەبەستێت و بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ گوزارشت لە لایەنە سایکۆلۆژییە پەنهانەکان دەکات، هەروەها ئەو لایەنانەی کە زمان ناتوانێت ڕاستەوخۆ دەریان ببڕێت. هێماگەری خاڵی نییە لە ناوەڕۆکی فیکری و کۆمەڵایەتی، ئەم ڕەوتە دەبێتە سەرەتایەکی کاریگەر لە گەشەکردنی مۆدێرنیزم لە ئەدەب و هونەر و فیکردا.

ئەگەرچی مەسەلەی هێما و هێماگەرایی لە ئەدەب و فیکردا زۆر کۆنە، بەڵام وەك ڕەوتێکی ئەدەبیی نوێ لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا سەری هەڵداوە، هێماگەری لە ڕێگەی هێما و ئاماژە و تەلمیح و ئیحاوە هەست و نیازەکانی شاعیر دەردەبڕێت.

ئەم زاراوەیە لە ساڵی ١٨٨٦دا لە فەرەنسە وەك زاراوەیەکی

ئەدەبی و شیعری دەرکەوت، شاعیری فەرەنسی جین مۆریاس (١٨٥٦-١٩١٠) لەو ساڵەدا، لە ژمارەی رۆژی هەژدەی مانگی ئەیلولی رۆژنامەی (فیگارۆ) و لە مانیفێستێکدا، ئەم زاراوەیەی هەڵبژارد لە بەرامبەر وشەیەکی دی کە پێشتر بە سیمبۆلیستەکان دەوترا، ئەویش وشەی "نەویستراوەکان" (منبوذین) بوو، ئەم وشەیە لەوەوە هاتووە کاتێك هەندێ لە رەخنەگران شیعری "گوڵە بەدەکان"ی بۆدلێر و هەندێ شیعری سیمبۆلیستیان خوێندەوە، ئیدی بۆدلێر و شاعیرە هێماگەراییەکانیان بە نەویستراو و دەرکراو وەسف کرد. بەڵام سیمبۆلیزم بەر لەو مێژووەش هەر هەبووە، چونکە دیوانی "گوڵە بەدەکان" لە ساڵی ١٨٥٧ چاپ کراوە. لەراستیدا شاعیرانی سیمبۆلیزم بانگەشەیان بۆ لەدایك بوونی رەوتێکی نوێی هێمایی لە شیعردا کرد.

دیارترین شاعیرانی سیمبۆلیزم لە فەرەنسەدا بریتین لە بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧) و ئارسەر رامبۆ (١٨٥٤-١٨٩١) و مالارمێ (١٨٤٢-١٨٩٨) و پۆل فێرلین (١٨٤٤-١٨٩٦) و پۆل فالێری (١٨٧١-١٩٤٥). لە ئەڵمانیاشدا رینێ ماریا ریلکە (١٨٧٥-١٩٢٦) و لە بەریتانیاشدا ئۆسکار وایلد (١٨٥٤-١٩٠٠) و ولیەم بیتلەر بیتس (١٨٦٥-١٩٣٩) و ت.س.ئیلیۆت (١٨٨٨-١٩٦٤) و

لە ئەدەبی رووسیشدا ئەلیکساندەر بلۆك (١٨٨٠-١٩٢١).

لەوانەیە بتوانین تایبەتمەندییەکانی سیمبۆلیزم لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

١- سیمبۆلیزم وەك ڕەوتێکی ئایدیالی لە بەرامبەر رۆمانسیزم و ریالیزم و پەرناسیزمدا سەری هەڵداوە، چونکە سیمبۆلیستەکان باوەڕیان بە ئەقڵی ناوەکی و نائاگایی هەبوو، پێیان وابوو واقیع ناتوانێت ئامانجەکانی ئەوان دیاری بکات و خواستەکانیان بۆ بەدی بهێنێت، بۆیە پەنایان بردە بەر جیهانێکی ئایدیالی کە بە خەیاڵ وێنایان دەکرد.

٢- لای سیمبۆلیستەکان جوانی و ئیستاتیکای شیعر لەسەرووی ڕەگەزەکانی دیکەوەن، جوانی دوا ئامانجی شیعرە، تەنها رێگەش بۆ گەیشتن بە جوانی، بریتییە لە خەیاڵ و ئیحا و خەون، واتە هێما و وێنەی هێمایی.

٣- بایەخدان بە وێنەی شیعری و ئیقاعی شیعری، بەباوەڕی سیمبۆلیستەکان وێنەو ریتم دوو کەرەستەی زۆر گرنگن بۆ بەکارهێنانی هێما، لەرێگەی هێما و ئیحاوە دەشێت حاڵەتەکانی ئاگایی و نائاگایی بە کەمێك تەمومژییەوە بگوازرێنەوە نێو شیعر.

لەڕێگەی ریتم و مۆسیقای شیعریشەوە دەکرێت بە ئاسانی گوزارشت لە ناخی دەروون و حەزە شاردراوەکان بکرێت.

٤- خەیاڵێکی داهێنەرانە و چڕو پڕییەکی شیعری و تەکنیکی تازە و ئارەزوویەکی گەورە بۆ جوانی و ئازادی، ئەمانە خولیای سەرەکیی شاعیرانی سیمبۆلیزم بوون.

٥- تەمومژ رەگەزێکی سەرەکیی شیعری هێماگەرییە، چونکە تەمومژ ئایدیال و جوانی و خەون بە شیعر دەبەخشێت، بە پێچەوانەی ئەمەوە شیعری ڕوون و راستەوخۆ، شتەکان لە جوانی و ئایدیال و سەرسوڕمان دادەماڵێت و خەون دەکوژێت.

٦- جێگۆڕکێی هەستەکان، یان گۆڕینەوەی وەزیفەی هەستەکان لەگەڵ یەکدی، ئەوەی لە زمانی عەرەبیدا پێی دەوترێت (تراسل الحواس)، واتە هەستەکانی (چێژ و بۆنکردن و دەستلێدان و گوێگرتن و بینین) لە وەزیفەدا شوێنی یەکدی دەگرنەوە، بۆ نموونە کاتێك شاعیرێك دەڵێت: بە گوێیەکانم دەتبینم، یان کە دەڵێ: بە چاو ماچت دەکەم.

٧- زمان و تێکدانی رێساکانی زمان یارمەتیدەری سیمبۆلیستەکان بوو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان لە شیعردا، بۆیە بانگەشەی زمانێکی نوێ و نائاساییان بۆ شیعر دەکرد، بۆ ئەوەی

شیعر لە زمانی تەقلیدی و کێش و سەروای کۆن رزگاری بێت. زمان لە تێڕوانینی ئەواندا بریتیە لە چەند هێمایەك، هەم بۆ جیهانی دەرەکی، هەم بۆ جیهانی دەروونی.

سیمبۆلیزم لە دەیەی بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەمدا لە ئەوروپا، لەو فۆرمەی خۆیدا نەمایەوە، بەڵکو تێکەڵ بە چەندین رەوت و رێبازی دیکەی شیعری و هونەری بوو، لەوانە: سوریالیزم. ئەم زاراوەیەش (واتە سوریالیزم) لەساڵی ١٩٢٤دا شاعیری فەرەنسی ئەندرێ بریتۆن بەکاری هێناوە بۆ راگەیاندنی قوتابخانەیەکی ئەدەبی و هونەریی نوێ کە پشت بە نائاگایی و ئەقڵی ناوەوە دەبەستێت بۆ گوزارشت کردن لە هەست و توانا خەیاڵییەکان.

لە ئەدەبی عەرەبیدا جوبران خەلیل جوبران (١٨٨٣-١٩٣١) بە پێشەنگی شاعیرانی سیمبۆلیزم دەژمێردرێت، هەروەها شاعیرانی دیکەی وەك ئیلیا ئەبومازی و سەعید عەقل و سەلاح لەبکی و بەدر شاکر سەییاب، لەژێر کاریگەریی شاعیرانی سیمبۆلیستی ئەوروپی، بەتایبەتی بۆدلێر و رامبۆدا، بەئەندازەیەکی زۆر هێما و تەمەمژیان لە شیعرەکانیاندا بەکار دەهێنا. یەکێك لەو کتێبانەی بەدرێژی باسی مێژووی هێما و سیمبۆلیزم دەکات لە ئەدەبی ئەوروپی و

عەرەبیدا، کتێبەکەی (د. محمد فتوح احمد)ە بە ناونیشانی (الرمز و الرمزية في الشعر المعاصر)، کە خوێنەر دەتوانێت زانیارییەکی زیاتر لەبارەی ئەم زاراوەیە پەیدا بکات.

٣٠- شێوەگەری – (فۆرمالیزم)
Formalism

فۆرمالیزم یان شێوەگەری (الشكلانية)، ڕەوتێکی ئەدەبی و هونەری و شیعرییە، لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ڕوسیا سەری هەڵدا، ئەم ڕەوتە پتر بایەخ بە فۆرمی تێکست و بەهای ئیستاتیکی دەدات لەمیانی بایەخدان بە زمانی تێکست، فۆرمالیستەکان پێیان وایە گوتاری ئەدەبی بە فۆرم لە گوتارەکانی دی جیا دەکرێتەوە، تێکست دەکەن بە سێنتەری بایەخدانەکانی خۆیان و لە کاریگەرییە سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و فەلسەفییەکان دایدەبڕن، ئەوان دەڵێن مومکین نییە کاری ئەدەبی لەمیانی بیۆگرافیای نووسەر یان لەمیانی ژیانی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتیی نووسەر ڕاڤە بکرێت، چونکە تێکست خۆی لەمیانی زمانەوە ناوەڕۆکەکەی دەدرکێنێت، بۆیە دەشێت لەمیانی فۆرم و ئیستاتیکا و زمانەوە لە تێکست بکۆڵرێتەوە.

فۆرمالیزمی رووسی، بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ۱۹۱۷ی بەلشەفیکەکان سەری هەڵداوە، یەکەمجار لەساڵی ۱۹۱۵دا لە مۆسکۆ (ئەڵقەی زمانەوانیی مۆسکۆ) بە رابەریی رۆمان یاکۆپسن (۱۸۹٦-....) دروست بوو، پاشان لەساڵی ۱۹۱٦دا (گروپی ئۆپۆیاز) Opoyaz لەلایەن شکلۆڤسکی و تینیانۆڤ و جێرمۆنسکی و ئیخنباوم پێك هێنرا، وشەی ئۆپۆیاز بریتییە لە کورتکراوەی (کۆمەڵەی لێکۆڵینەوە لە زمانی شیعری) کە نەیارەکانیان ناوی فۆرمالیزمیان لێنا، ئەوانەیشی ئەو ناوەیان لێنا زیاتر کەسانی ئایدیۆلۆژیست بوون، وەك ترۆتسکی کە لەساڵی ۱۹۲٤دا و لە کتێبی (ئەدەب و شۆڕش)دا رەخنەیان لێدەگرێت و پێی وایە ئەمانە سیستمی ئایدیۆلۆژیی بەر لە شۆڕشن و رێگرن لەبەردەم مارکسیزمی سۆڤییێتیدا، هەروەها رەخنەگری مارکسیستی رووسی لۆناچارسکی، لەساڵی ۱۹۳۰دا دەنووسێت کە ئەم فۆرمالیستانە هەڵگری ئایدیۆلۆژیایەکی تێکدەرانەن.

ئەم دوو گروپە یەکیان گرت و بزووتنەوەی فۆرمالیزمیان پێك هێنا، ئەمانیش رێگەخۆشکەر بوون بۆ دروست بوونی (ئەڵقەی زمانەوانیی پراگ) کە لەساڵی ۱۹۲٦دا بە رابەریی ڤیکتۆر شکلۆڤسکی (۱۸۹۳-..) و بۆریس ئیخنباوم (۱۸۸٦-۱۹۵۹) پێك

هێنرا. سەرجەمی ئەم ئەڵقە زمانەوانی و شیعرییانە کەوتبوونە ژێر کاریگەریی ستراکچرالیزمی زمانەوانییەوە، بەتایبەتی تیۆرەکانی زانای زمانەوانیی سویسری فردیناند دی سۆسێر (۱۸۵۷-۱۹۱۳).

یەکێك لە پرەنسیپی فۆرمالیستەکان لەوەدا دەردەکەوێت کە پێیان وایە هونەر بریتییە لە ستایلی ئەدەبی، ئەم ستایلەش لەبنەڕەتدا پشت بە زمان و داڕشتنی زمانەوانی و فۆرم و وێنە دەبەستێت، فۆرم و زمان باشترین رێگەن بۆ گوزارشت کردن لە فیکری نووسەر، لێرەوە فۆرمالیستەکان فۆرم و ناوەرۆکی کاری ئەدەبییان لەیەکدی جیا دەکردەوە، سەرچاوەی دەرککردن بە ئیستاتیکا لە هەستکردبێکی قووڵەوە دێت بە فۆرم. رۆمان یاکۆپسن دەڵێ: "بابەتی زانستی ئەدەب بریتی نییە لە ئەدەب، بەڵکو بریتییە لە ئەدەبییەتی ئەدەب، واتە ئەوەی کە کارێك دەکات بە کاری ئەدەبی".

لێرەدا پایەی سەرەکیی فۆرمالیستەکان بریتی بوو لە دامەزراندنی ناکۆکییەك لەنێوان هونەر و واقیعدا، بۆیە ئەوان باوەڕیان بەو پرەنسیپە نەبوو کە دەیووت هونەر رەنگدانەوەی واقیعی ژیانی ئینسانە، بەڵکو دەیانووت هونەر بە پلەی یەکەم بریتییە لە داڕشتن و ئیستاتیکا و چێژ، چێژی ئیستاتیکیش بەتەواوی خۆی لە

فیکری کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی دادەبڕێت.بەڵام لەلایەکی تر فۆرمالیستەکان پەیوەندییان بە رەوتی (فیوچەریزم- ئایینەدخوازی)یەوە هەبوو کە شاعیری رووسی مایکۆڤسکی (١٨٩٣-١٩٣٠) یەکێك بوو لە نوێنەرەکانی و لەو کاتانەدا شیعری بەو ئاراستەیە -واتە شیعری نائەقڵانی- دەنووسی، هەندێ لە فۆرمالیستەکانی وەك یاکۆبسن و شکلۆڤسکی لێکۆڵینەوەیان لەسەر شیعری مایکۆڤسکی کردووە، هەندێکی تریان لێکۆڵینەوەیان لەسەر شیعرە سایکۆلۆژییەکانی ژنە شاعیری رووسی ئانا ئاخماتۆڤا (١٨٨٩-١٩٦٦) کردووە. فیوچەریزم بزووتنەوەیەکی شیعری بوو، لەسەرەتای سەدەی بیستەم لە رووسیا دەرکەوت و مانیفێستێکیان بەو ناوە بڵاو کردەوە.

لەپاش شۆڕشی ئۆکتۆبەری بەلشەفیکەکان لەساڵی ١٩١٧دا و هەڵکردنی بای سۆشیالیزم و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی، هەروەها گەشەکردن و برەوپێدانی زیاتری ریالیزمی سۆشیالیزم، شوێنگەی فۆرمالیستەکان لە رووسیادا بەتەواوی لەق بوو، لەرووی هونەری و فیکرییەوە دوچاری چەندین کێشە بوون، تەنانەت رەخنەگرێکی وەك لۆناچارسکی وتی: ئەمانە بەروبومێکن کاتیان بەسەر چووە. بۆیە بەشی هەرە زۆری فۆرمالیستەکان یان بێدەنگ

بوون و وازیان لەو جۆرە ستایلە هێنا، یان بەرەو وڵاتانی دی کۆچیان کرد، لەوانە رۆمان یاکۆبسن کە لەساڵی ١٩٢٠دا بەرەو پراگ کۆچی کرد و لەساڵی ١٩٢٦دا لەگەڵ تینیانۆڤ ئەڵقەیەکی زمانەوانیی دروست کرد بەناوی (ئەڵقەی زمانەوانیی پراگ).

لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا، فۆرمالیزم وەك دەستە و گرووپ، بەرەو کۆتایی دەچوو، بەڵام بەشێوەی تر و بە میتۆدی جیاواز لەناو رەوتە ئەدەبییەکانی تردا کاری دەکرد، لەوانە رەوتە ئەدەبییەکانی وەك ریالیزم و مارکسیزم، بۆ نموونە رەخنەگری ئەدەبی میخائیل باختین (١٨٩٥-١٩٧٥) توانی فۆرمالیزم و مارکسیزم پێکەوە کۆ بکاتەوە و کۆمەڵێ لێکۆڵینەوەی ئەدەبیی گرنگ بەرهەم بهێنێت. هەروەها تەنها وەك فۆرم و زمان بایەخی بە تێکست نەدەدا، بەڵکو وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لە کۆی رەگەز پێکهاتەکانی ئەدەبی دەڕوانی. تەنانەت یاکۆبسن و تینیانۆڤیش لە ساڵی ١٩٢٨دا سنوورە تەسکەکانی فۆرمالیزمیان شکاند و پێکەوە چەند تێزێکی ئەدەبییان بڵاو کردەوەو رایانگەیاند مەحاڵە ئەدەب لە فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکان جیا بکرێتەوە.

ژمارەیەك کتێبی چاك لەبارەی تیۆری فۆرمالیزم هەیە، لەوانەیە باشترینیان، بەرای من، کتێبی (نظرية المنهج الشكلي) بێت کە

ئیبراهیم ئەلخەتیب وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، هەروەها کتێبەکەی رامان سیلدن بەناونیشانی (النظرية الادبية المعاصرة) کە سەعید ئەلغانمی وەریگێڕاوە.

٣١- زانستی گێڕانەوە – (ناراتۆلۆجی)
Narratology

ناراتۆلۆجی، یان زانستی گێڕانەوە، بە عەرەبی (علم السرد) یان (السردية) و (السرديات)، لقێکە لە لقەکانی لێکۆڵینەوەی فۆرمالیزم و بونیادگەریی زمانەوانی، لە سیستمەکانی گێڕانەوە دەکۆڵێتەوە بە فۆرم و دەرکەوتە جیاجیاکانی، هەروەها لەو بنەمایانەش ورد دەبێتەوە کە گێڕانەوەی لەسەر دادەمەزرێت. ناراتۆلۆجی بریتییە لە تیۆری گێڕانەوە کە لە بونیادگەرییەوە وەرگیراوە، واتە بریتییە لە بونیادی گێڕانەوە.

ناراتۆلۆجی لە سروشت و شێوەو وەزیفەی گێڕانەوە دەکۆڵێتەوە، هەروەها هەوڵ دەدات سیمای هاوبەش و، هاوکات خاڵی جیاواز لەنێوان هەموو چەشن و فۆرمەکانی گێڕانەوەدا بدۆزێتەوە. یەکەمجار تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ ئەم زاراوەیەی بەکار هێناوە.

ئەم زاراوەیە لە لێکۆڵینەوەکانی ئەنترۆپۆلۆژیستی فەرەنسی کلۆد

لیڤی ستراوس (١٩٠٨-٢٠٠٩) سوودێکی زۆری لێ وەرگیراوە، بەتایبەتی کاتێك لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەفسانەکانی میللەتە سەرەتاییەکان دەکات، ئەفسانە لای ستراوس بریتییە لە بونیادێکی دوو سەرە، یەکێکیان جیهانییە و ئەوی دیکەیان ناوچەییە، لایەنی جیهانییەکەی سەرجەمی ئەفسانەکان پێکەوە دەبەستێتەوەو توێژەری ناراتۆلۆجیش لەو لایەنە دەکۆڵێتەوە.

پاشان ئەم زاراوەیە لەلای هەندێ لە بونیادگەراکان پەرەی زیاتری پێدراوە، بەتایبەتی لەلای رەخنەگری فەرەنسیی بەڕەچەڵەك بولگاری تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ (١٩٣٣-...) و لێکۆڵیاری فەرەنسی جۆلیان گریماس (١٩١٧-١٩٩٢) و رەخنەگری فەرەنسی جیرار جینێت (١٩٣٠...) و رەخنەگر و توێژەری ئەمریکی جیراڵد پرێنس. هەندێ کەس پێیان وایە تۆدۆرۆڤ یەکەم توێژەر و رەخنەگری ئەدەبییە کە ئەم زاراوەیەی لە بونیادگەریی ئەدەبیدا بەکار هێنابێت و ناوی "ناراتۆلۆجی" Narratology ی لێنابێت. هەروەها لەلای فۆرمالیستی رووسی ڤلادیمێر پرۆپ (١٨٩٥-١٩٧٢) کە خوێندنەوەیەکی ناراتۆلۆجییانەی بۆ حیکایەتە خورافییە میللیەکان کردووە.

لێرەدا هەندێ زاراوەی دی هەن پەیوەستن بە لێکۆڵینەوەکانی

بواری رۆمان و هەموو تێکستێکی ئەدەبیی گێڕانەوەیی وەك نۆڤلێت و چیرۆك و کورتە چیرۆك و شانۆنامەو داستان و چیرۆکی میللی و زۆری تریش، ئەو زاراوانەش ئەمانەن: (گێڕانەوە - السرد- narrative) و (کاری گێڕانەوەیی- العملية السردية- narration) و (گێڕەرەوە- السارد- narrateur) و (بۆگێڕەرەوە- المسرود لە- narrataire).

زانستی گێڕانەوە تەنها لەسەر ئەو تێکستە ئەدەبییانە ناوەستێت کە بەشێوەیەکی تەقلیدی گێڕانەوەی تیادایە، وەك چیرۆك و رۆمان، بەڵکو دەچێتە سەر چەندین کاری هونەریی دیکە کە فۆرمی تری گێڕانەوە لەخۆ دەگرن، بۆ نموونە: کارە هونەرییەکانی شێوەکاری وەك تابلۆ و پەیکەر، یان فیلمی سینەمایی، گێڕانەوەی زارەکی، مۆسیقاو سیمفۆنیا، مێژوو، بیۆگرافیا، هەروەها وێنەی جوڵاو، تەنانەت پۆستەرەکانی ریکلام و پڕۆپاگەندەش. چونکە لەهەموو ئەم شێوانەدا چیرۆکێك هەیەو بەرێگەیەکی جیاواز دەگێردرێتەوە، لێکۆڵیاری ئەو بوارە رەگەزەکانی گێڕانەوەی تیا دەردەهێنێت و شییان دەکاتەوە، لێرەدا ناراتۆلۆجی لەگەڵ سیمیۆلۆژیادا یەك دەگرن یان بەنێو یەکدیدا دەچن و یارمەتیی یەکدی دەدەن بۆ خوێندنەوەی کۆدەکانی گێڕانەوەیی لە ئاماژەکاندا.

جیرار جینێت بنەماکانی بونیادگەری دەکات بەتیۆریزە بۆ تێکستی گێڕانەوەیی، ئەمەش لەمیانی پەیوەندیی نێوان ئەو سیستمەی تەحەکوم بە رووداوەکان دەکات بەو شێوەیەی تێکستەکە دەیگێڕێتەوە، لەگەڵ زنجیرەی زەمەنی مێژوویی رووداوەکان و دواجار خودی پرۆسەی گێڕانەوەکە، لێرەدا جینێت پشت بە گوتاری گێڕانەوەیی دەبەستێت، واتە پرۆسەی گێڕانەوەکە، بەپێچەوانەی گریماس کە پشت بە بابەتی گێڕدراوە دەبەستێت، نەك پرۆسەی گێڕانەوە. بەڵام دواتر هەردوو شێوازەکەی گێڕانەوە، لەلای هەندێ لێکۆڵیاری ئەدەبی، تێکەڵ کرا و بایەخ بە دەنگی گێڕەرەوە و کەسایەتییەکانی رۆمان درا، تەرکیزیان دەکردە سەر ئەوەی رۆمان چی دەگێڕێتەوەو، چۆنی دەگێڕێتەوە.

بەڵام ئەم ڕەوتە لە لێکۆڵینەوەی رەخنەییدا، دواجار، کەوتە بەر رەخنەیەکی زۆرەوە، بەتایبەتی لەو دەمانەدا کە رەخنە لە بونیادگەری و کەموکورتییەکانی دەگیرا، چونکە لایەنگرانی ناراتۆلۆجی تێکستیان لە زمانی گێڕانەوەیی و لە رەگەزەکانی گێڕانەوەدا سنووردار دەکرد، لە گرنگیی ئەو کۆنتێکستانەیان (سیاقات) کەم دەکردەوە کە تێکستی گێڕانەوەیی لەسەر دادامەزرێت، بەتایبەتی کۆنتێکستی ریاڵی و کۆمەڵایەتی.

لە ئاراستەیەکی تردا، گێڕانەوە بریتییە لە زاراوەیەکی ئەدەبی و هونەری، کە نووسەر یان یەکێك لە کەسایەتییە سەرەکییەکان لە تێکستی گێڕانەوەییدا، رووداوەکان لە کات و شوێنێکی دیاری کراودا دەگێڕێتەوە، بە ئامانجی بەرجەستەکردنی رووداو و کێشە و قەیرانەکان لە جوانترین وێنەدا، یان گێڕانەوەی چەند رووداوێکی واقیعی یاخود رووداوگەلێك کە هیچ پەیوەندییەکیان بە واقیعەوە نییە.

لە رەخنەی نوێی عەرەبیدا، ژمارەیەك نووسەر و رەخنەگری وەك سەعید یەقتین و فازڵ سامر و عەبدولمەلیك مورتاز، لە کتێبەکانیاندا بایەخێکی زۆریان بەم زاراوەیە و بەم ژانرە ئەدەبییە داوە، لەژێر تیشکی بنەماکانی ناراتۆلۆجیی خۆرئاواییدا، هەوڵیان داوە سیستمەکانی گێڕانەوە لە رەخنەی عەرەبیدا شیبکەنەوە.

خوێنەر دەتوانێت، بۆ فراوانکردنی زانیارییەکانی لەبارەی ئەم زاراوەیە، سەیری ئەم سەرچاوانە بکات:

١- دليل الناقد الادبي- ميجان الرويلي و سعد البازعي.

٢- نظرية المنهج الشكلي- ترجمة: ابراهيم الخطيب.

٣- المعجم السردي- جيرالد برينس.
٤- مصطلحات النقد العربي السيماءوي- د. مولاي علي بوخاتم.
٥- ذاكرة النقد الادبي- محمد عبدالمطلب.
٦- تحليل الخطاب الروائي- سعيد يقطين.
٧- الصوت الاخر- فاضل ثامر.
٨- في نظرية الرواية- د. عبدالملك مرتاض.

٣٢- رۆمان
Novel- roman

رۆمان (الرواية)، له زمانی ئینگلیزیدا پێی دەوترێت نۆڤێل و لەزمانی فەرەنسیشدا پێی دەوترێت رۆمان یان رۆمانس، بریتییە لە چیرۆکێکی درێژ کە بەشێوەی پەخشانی دەنووسرێتەوە، گێڕانەوەی رووداوەکان و نووسینەوەیان بەشێوەی پەخشان لەسەدەی شانزەهەم لە ئینگلتەرە دەستی پێکردو شێوازێکی جیاواز بوو لەداستان، بەلاّم سەرهەڵدانی راستەقینەی ئەم هونەرە نوێیە وەك ژانرێکی ئەدەبیی سەربەخۆ، دەگەڕێتەوە بۆ چەرخی رۆشنگەریی ئەورووپا لەسەدەی هەژدەهەمدا، کەلەگەڵ گەشەکردن و گەورەبوونی چینی بورژوازیدا و هەروەها گەشەکردنی شار و بایەخدان بە تاکەکەس، برەوی زیاتری پەیدا کرد.

رۆمان بریتییە لە گێڕانەوەیەکی چیرۆکئامێزی دووردرێژ، لەمیانی چیرۆکبێژێکەوە وێنەی ژیانی کەسایەتییەکان لە چەندین

روودا و له چەندین شوێن و کاتی بەریندا دەردەخات، زۆر جار خەیاڵ رۆڵی له دارِشتنی رووداوەکاندا هەیە، له رۆماندا چەند رەگەزێکی گرنگ کۆدەبێتەوە، لەوانە: رووداو، کەسایەتیی سەرەکی، شوێن، کات، چیرۆکبێژ (یان گێڕەرەوە)، گێڕانەوە، بۆگێڕەوە، خەیاڵ، وەسف، دیالۆگ، گۆشەنیگا.

رۆمان وەك ژانرێکی سەربەخۆ، هونەرێکی نوێیە و بەرهەمی شار و چەرخی مۆدێرنەیە، واتە رۆمان (بێگومان چیرۆکیش) لەگەڵ گەورەبوون و فراوانبوونی شار و لەئاکامی کاریگەرییە هەمەلایەنەکانی شۆڕشی پیشەسازیدا، یەکەمجار لەئەوروپادا سەریهەڵداوە. دەتوانین بڵێین رۆمان هونەرێکی شارییە بە پلەی نایاب، تا گوزارشت لە دۆخە نوێیەکانی شار و کۆمەڵگەی شارستانی و مرۆڤی نوێی شاری بکات. سەرهەڵدانی رۆمان کاریگەرییەکی زۆری لە پێشخستنی ئەدەب و میتۆدەکانی رەخنەی ئەدەبی کرد.

سەرەتای سەرهەڵدانی رۆمان بریتی بوو لە رۆمانی سەرکێشی، لەسەدەی حەڤدەهەمدا چەند رۆمانێك سەریان هەڵدا، لەوانە: رۆمانی "پامێلا"ی نووسەری ئینگلیزی سامۆیل ریچاردسۆن (١٨٣٨-١٨٨٦)، بەر لەوەش نووسەری ئیسپانی سێرڤانتس

(١٥٤٧-١٦١٦) رۆمانی "دۆن کیخۆتە"ی نووسیوە. بەڵام بەشێکی زۆری رەخنەگران و مێژوونوسانی ئەدەبی لە ئەوروپادا، سەرەتای سەرهەڵدانی رۆمان دەگەڕێننەوە بۆ سەدەی هەژدەیەم و بۆ رۆمانی "رۆبنسن کرۆزۆ"ی نووسەری ئینگلیزی دانیال دیڤۆ (١٦٦٠-١٧٣١) و رۆمانی "پامێلا"ی ریچاردسۆن و رۆمانی "تۆم جۆنز"ی فیلدینگ و رۆمانی "ئازارەکانی ڤارتەر"ی شاعیری ئەڵمانی گۆتێ (١٨١١-١٨٧٢).

گەشەکردنی هونەریی رۆمان لە ئەوروپادا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەهەم، چونکە لەو سەدەیەدا، لەدوای شکستی ناپلیۆن لەساڵی ١٨١٥دا، شەڕی گەورەو جەنگەکان هەڵنەگیرسان، هونەرەکانیش لە دۆخی ئاشتیدا گەشە دەکەن، لەو سەدەیەدا شۆڕشێك لە هونەر و زانست و ئەدەب و سیاسەتدا بەرپابوو، سەدەی نۆزدە سەدەی نووسینی رۆمانی درێژ و خوێندنەوەی رۆمانی دووردرێژ بوو.

روسیا و فەرەنسا دوو خاکی بەپیت بوون بۆ گەشەکردنی رۆمان لەتەك گەورەبوون و گەشەکردنی چینی بورژوازیدا، تەنانەت رۆماننوسە گەورەکانی فەرەنسە: بەلزاك (١٧٩٩-١٨٥٠)و ئیمیل زۆلا(١٨٤٥-١٩٠٢)و ستەندال (١٧٨٣-١٨٤٢) و فلۆبێر (١٨٢١-١٨٨٠)، بورژوازی بوون، ناوەرۆکی رۆمانەکانیان دەربڕینی

خواستی چینەکانی ناوەڕاست و سەرخستنی چینی بورژوازی بوو، بەتایبەتی ڕۆمانی "کۆمیدیای مرۆڤایەتی"ی بلزاک و ڕۆمانی "سوور و ڕەش"ی ستاندال و ڕۆمانی "مەدام بۆڤاری"ی فلوبێر.

هەروەها ڕۆماننوسی رووسی تۆلستۆی (١٨٢٨-١٩١٠) لەخێزانێکی دەوڵەمەند و خانەدان بوو، بەڵام لە ڕۆمانی "جەنگ و ئاشتی" و "ئانا کارنینا" و "ژیانەوە"دا پتر کەسێکی هیومانیست بوو، بەڵام فیۆدۆر دۆستویێڤسکی (١٨٢١-١٨٨١) پتر بیری لەلایەنی ئیمان و چاکە و خراپەی ناخی مرۆڤەکان دەکردەوەو سایکۆلۆژیای پاڵەوانەکانی دەردەخست و گوزارشتی لە بێدەرامەتیی مرۆڤی تاك دەکرد، بەتایبەتی لە ڕۆمانەکانی "برایانی کارامازۆڤ" و "تاوان و سزا" و "گێلەپیاو"دا. هەروەها ئیڤان تورگنێڤ (١٨١٨-١٨٨٣) لە ڕۆمانی "باوکان و کوڕان"دا ململانێی دوو نەوەو بیرۆکە ئازادەکان بەرجەستە دەکات و گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکانی سەدەی نۆزدەهەمی رووسیا پیشان دەدات.

جۆرە ڕۆمانێکی تر هەیە پێی دەوترێت "نۆڤلێت" کە لەڕووی وشە و ژمارەی لاپەڕەکانی، بچووکترە لە ڕۆمان، واتە بە چیرۆکێکی درێژ دادەنرێت، بەڵام هەمان سیمای ڕۆمان و هەمان ئەو تەکنیکە هونەرییانەی تیادایە کە لەڕۆماندا بەکار دەهێنرێن، بۆ نموونە

نۆڤلێتی "پیرەمێرد و زەریا"ی ڕۆماننوسی ئەمریکی ئەرنست هەمەنگوای (١٨٩٩-١٩٦١)، هەندێ لە ڕەخنەگران و ڕۆماننوسان بەهەمووی هەر دەڵێن ڕۆمان و وشەی نۆڤلێت وەك چەشنێکی تری ڕۆمان ڕەتدەکەنەوە.

لەسەدەی بیستەمدا ڕۆمان گۆڕانکارییەکی گەورەی بەسەردا هات و بە چەندین فۆرم و شێوازی دیکە دەنووسرا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو رووداو و کارەساتە گەورانەی لەو سەدەیەدا روویاندا، بۆ نمونە دوو جەنگی جیهانیی وێرانکەر و جەنگەکانی جینۆساید و بەکارهێنانی بۆمبی ئەتۆمی، لەو سەدەیەدا لەتەك ڕۆمانی ریالیزمیدا فۆرمی دیکەی ڕۆمان سەریهەڵدا، وەك "ڕۆمانی نوێ"ی ئالان ڕۆب گرێ (١٩٢٢-..) و "ریالیزمی سیحری"ی گابریل گارسیا مارکیز(١٩٢٧-..)، هەروەها ڕۆمانی غەرائیبیی وەك ڕۆمانەکانی فرانس کافکا (١٨٨٣-١٩٢٤)، جگە لە ڕۆماننوسی دیکەی وەك جێمس جۆیس (١٨٨٢-١٩٤١) و هێرمان هیسە (١٨٧٧-١٩٦٢) و میلان کۆندێرا (١٩٢٩-..) گۆنتەر گراس (١٩٢٧-..) و ئەلبێر کامۆ (١٩١٣-١٩٦٠) و ولیام فۆکنەر (١٨٩٧-١٩٦٢)جۆرج ئۆروێل (١٩٠٣-١٩٥٠) و ئیتالۆ کالڤینۆ (١٩٢٣-١٩٨٥) و ئەمبرتۆ ئیکۆ (١٩٣٢-..).

رۆمان چەندین جۆری هەیە، لەوانەیە گرنگترینیان ئەم جۆرانەی خوارەوە بن:

– رۆمانی پۆلیسی و رۆمانی سەرکێشی، پتر لە ئەدەبی ئینگلیزیدا باو بوو.

– رۆمانی سایکۆلۆژی، بۆ نموونە رۆمانەکانی دیستویڤسکی کە پتر ناخی پاڵەوانەکانی دەردەخات، هەروەها رۆمانەکانی فلوبێر و ستاندال و فرانسوا مۆریاك و ڤێرجینیا وۆڵف و جێمس جۆیس کەتەکنیکی مۆنۆلۆگ و شەپۆلی هۆش بەکاردەهێنن.

– رۆمانی کۆمەڵایەتی، کە بەزۆری هەوڵدەدات ژیانی کۆمەڵایەتیی قارەمانەکان و دابونەریتی کۆمەڵایەتی و هەلومەرجی پێشکەوتنی کۆمەڵگە پیشان بدات.

– رۆمانی خەیاڵی و رۆمانی زانستی کە رووداوی سەرسوڕهێن و نامۆگەری و ژیانی پیاوانی فەزا پیشان دەدات.

– رۆمانی بیۆگرافی، کە نووسەر سەربوردەی ژیانی خۆی بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەنووسێتەوە.

– رۆمانی فێرکاری کە بە ئامانجی فراوانکردنی زانیاریی مرۆڤ دەنووسرێت.

– رۆمانی مێژوویی، کە رووداوەکانی لەمێژووی نەتەوەیی یان مێژووی جیهانییەوە وەردەگرێت.

– رۆمانی فەلسەفی، بۆ نموونە رۆمانی "پاژنەی ئاسنین"ی جاك لەندەن، یان رۆمانی "جیهانی سۆفیا"ی یۆستاین گاردەر.

– رۆمانی نوێ کە لەفەرەنسەدا لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم سەریهەڵداو گرنگترین نوێنەرەکانی بریتین لە ئالان رۆب گریێ و ناتالی سارۆت و میشال بۆتۆر.

– رۆمانی سۆزداری و ئەڤین- د. ه.لۆرانس، هەروەها رۆمانی سێکسی- ئەلبێرتۆ مۆرافیا.

بڕوانە:

١– في نظرية الرواية- د. عبدالملك مرتاض.

٢– معجم مصطلحات الادب، مجدي وهبة.

٣– نشوء الرواية، ايان واط.

٤– المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٥– المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٣٣- شەپۆلی هۆش
Stream of consciousness

شەپۆلی هۆش یان (تەوژمی ئاگایی)، لەعەرەبیدا (تیار الوعي، تیار الشعور)، جۆرە وێنەیەکی هونەرییەو یەکێکە لە تەکنیکە نوێیەکان لە چیرۆك و ڕۆمانی هاوچەرخدا، ئەم تەکنیکە پتر بایەخ بەلایەنی سایکۆلۆژیی کەسایەتیی سەرەکی دەدات، دەچێتە نێو خودی قارەمان و لەمیانی مۆنۆلۆگەوە ئەقڵی ناوەوەی ئاشکرا دەکات کە هەندێ جار قسەو دەربڕینەکانی ئەو خودە دوورن لە قسەی لۆجیکی و پتر لە وڕێنە دەچن، بەکارهێنانی شەپۆلی هۆش لە ڕۆماندا ڕاکردنە لە جیهانی دەرەکی و پەنا بردنە بە جیهانی ناوەکیی خود، بەسوود وەرگرتن لە شیکردنەوەی دەروونی و تیۆرییەکانی فرۆید دەربارەی ئاگایی و نائاگایی، هەروەها بریتییە لەکەشفکردنی هەستی راستەقینەی کەسایەتییەکان و دەرخستنی بیرکردنەوەی ناوەوەیان و ژیانی راستەقینەی ناوەکییان.

ڕۆبێرت هەمفری دەڵێ: "شەپۆلی هۆش جۆرە تەکنیکێکە لە گێڕانەوەی ڕۆماندا، نووسەر لەبنەڕەتدا تەرکیز دەکاتە سەر ئاستەکانی بەر لە ئاخاوتن لە ئاگاییدا، بەمەبەستی ئاشکراکردنی حاڵەتی دەرونیی کەسایەتیی ڕۆمانەکە لەمیانی ئەو رستە پچڕپچڕو نالۆجیکییانەوە کە دەریدەبڕێت".

نووسەری ئەمریکی ولیام جێمس (١٨٤٢-١٩١٠) لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەم زاراوەیەی داهێناوەو لە کتێبی "پرەنسیپەکانی زانستی دەروون"دا شییکردۆتەوە، ئەو پتر باسی ئەو کەسانە دەکات کە نەخۆشیی دەروونییان هەیەو بەکۆمەڵێ رستەی نارێك و نالۆجیکی ناخی خۆیان ئاشکرا دەکەن. پاشان رەخنەگرانی ئەدەب ئەم زاراوەیەیان لە لێکۆڵینەوەکانیاندا لەسەر ڕۆمان و چیرۆك و مۆنۆلۆگی ناوەکی بەکارهێنا، هەروەك ڕۆماننوسی رووسی فیۆدۆر دۆستویێڤسکی (١٨٢١-١٨٨١) لە ڕۆمانی (تاوان و سزا)دا و لەلای قارەمانی سەرەکی ڕۆسکۆلینکۆف و لەرێگەی مۆنۆلۆگەوە ئەم حاڵەتە دەردەخات.

بەڵام ڕۆماننوسی ئێرلەندی جێمس جۆیس (١٨٨٢-١٩٤١)، بەشێوەیەکی هونەری و بەئاگاییەوە، یەکەم کەس بوو ئەم هونەرەی

له رۆمانه ناودارەکەیدا (یۆلیسیس- ١٩٢١) بەکارهێناوە، کە دواتر لە زۆربەی چیرۆك و رۆمانەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەکارهێنرا، بەتایبەتی لە چیرۆك و رۆمانەکانی خانمە رۆماننوسی ئینگلیزی ڤێرجینیا وۆلف لە رۆمانی "مسز دالاوای"و هەروەها دۆرتی ریچاردسن و ئینجا ولیەم فۆکنەر لە رۆمانی "هەراوزەنا و توندوتیژی". لەرۆمانی عەرەبیشدا نەجیب مەحفوز ئەم هونەرەی لەرۆمانی "سەرەتا و کۆتایی" و "سەراب"و "دز و سەگەکان"دا بەکارهێناوە.

لەوانەیە باشترین سەرچاوە دەربارەی ئەم زاراوەیە، کتێبەکەی نوسەری ئینگلیزی رۆبێرت هەمفری بێت بەناونیشانی (تيار الوعي في الرواية الحديثة) کە محمود الربيعي لەساڵی ١٩٧٣دا کردوویەتی بەعەرەبی.

٣٤- تیشکۆسازی

Focalisation

تیشکۆسازی یان تیشکۆبوون، بەعەرەبی (التبئير) کە لەوشەی (بؤرة)ەوە وەرگیراوە، هەندێ جار لەلایەن رەخنەگرە عەرەبەکانەوە بە (الرؤية السردية) و (بؤرة السرد) وەرگێڕدراوە، زاراوەیەکی نوێیەو لە رەخنەی ئەدەبیی نوێدا داهێنراوە، بەمانای گۆشە یان گۆشەنیگای چیرۆکبێژ (الراوی) دێت، تیشکۆسازی چەمکێکی رەخنەیی نوێیەو لە گێڕانەوەناسی (ناراتۆلۆجی) یان زانستی گێڕانەوە، وەرگیراوە، رەخنەگری بونیادگەری فەرەنسی جیرار جینێت لەکتێبی "گوتاری ناراتۆلۆجی"دا پەرەی پێداوە.

چەمکی تیشکۆ لەبواری گێڕانەوەدا، لەبنەڕەتدا دەچێتەوە سەر ئیشکردن لەسەر زاراوەیەکی باوی رەخنەی ئەدەبی کە بریتییە لە (گۆشەی بینین) یان (گۆشەنیگا) واتە (زاوية الرؤية) یان (وجهة النظر) point of view هەروەها تارادەیەکیش پەیوەندیی بە

زاراوەی تێڕوانین perspective هەیە کە بایەخ بە دیاریکردنی دەنگی گێڕانەوەیی دەدات، واتە ئەو دەنگەی لەو گۆشەنیگایەوە تێکستی ڕۆمانێك دەگێڕێتەوە. ئەگەر بشێت مانای ئەم زاراوەیە ڕوونترو نزیکتر بکەینەوە، ئەوا دەڵێین: تیشکۆسازی بریتییە لە شوێنگەی چیرۆکبێژ لە پرۆسەی گێڕانەوەداو پەیوەندیی ئەو چیرۆکبێژە بەکەسایەتیی سەرەکی و کەسایەتییەکانی دی.

پێشتریش ڕۆماننوسی ئەمریکی هێنری جێمس زاراوەی "گۆشەنیگا"ی گەڵاڵە کردبوو، بەڵام جێگیرکردن و بڵاوکردنەوەی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ پێرسی لۆبۆك-ی ڕەخنەگر. بەر لەمانیش هەردوو ڕەخنەکر کلینیت برۆکس و ڕۆبێرت وارین لەساڵی ١٩٤٣دا، لەبری گۆشەنیگا زاراوەیەکی تریان بۆ چەشنەکانی گێڕەرەوە(یان چیرۆکبێژ) پێشنیار کرد، ئەویش زاراوەی –تیشکۆی گێڕانەوەیی-یە، واتە البؤرة السردية focus of narration، پاشان جیرار جینێت هەوڵی دا زاراوەی (تیشکۆسازی-التبئیر) بەجۆرێکی تر بچەسپێنێت، بەشێوەیەکی تایبەتیش لەمیانی جیاکردنەوەیدا لەنێوان داڕشتە یان کەشی گشتی mode (واتا ئەو تیشکۆیەی بابەتەکەی لێوە دەبینرێت)و دەنگ voice (واتا گێڕانەوە) لەکاری گێڕانەوەییدا، چونکە ڕەخنەگرانی پێشوو لەمیانی بەکارهێنانی

"گۆشەنیگا"دا، ئەم دوو ڕەگەزەیان تێکەڵ دەکرد، ئیدی نەدەزانرا کێ ڕووداوەکان دەبینێت و کێ قسە دەکات. هەروەها جیرار جینێت جەخت لەبوونی مەسافەیەك دەکات لەنێوان ئەو کەسەی ڕووداوەکان دەبینێت و ئەوەی دەیگێڕێتەوە، یان ئەوەی لەنێو ڕووداوەکاندا ژیاوەو بەسەرهاتەکانی بینیوە، لەگەڵ ئەو کەسەی دەیگێڕێتەوە، ئەو مەسافەیەش فەزایەکی تیشکۆسازی دەخوڵقێنێت تا چۆنێتی تەماشاکردنی ڕووداوەکان دیاری بکات.

لەکاری گێڕانەوەییدا (واتە لەتێکستی ڕۆماندا)، چەند چەشنێك لە تیشکۆسازی هەیە، لەوانە:

١- تیشکۆسازیی نزم، یان تیشکۆسازی لەپلەی سفردا، لێرەدا کەسایەتییەك نییە لە گۆشەیەك یان لە تیشکۆیەکەوە ئەو شتانەمان بۆ بگێڕێتەوە کە بینیویانی، بەڵکو چیرۆکبێژێك هەیە هەموو شتێك دەزانێت و لەهەموو گۆشەیەکەوە ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە، وەك ڕۆمانە تەقلیدی و کلاسیکییەکان.

٢- تیشکۆسازیی ناوەکی، ئەمیش دوو جۆرە: جێگیر و گۆڕاو، لەیەکەمیاندا (واتە تیشکۆسازیی ناوەکیی جێگیر) ڕووداوەکان بەپێی بینینی یەکێك لەکەسایەتییەکان دەگێڕدرێتەوە، بۆ نموونە

کاتێك "میرسۆ" له ڕۆمانی "نامۆ"ی ئەلبێر کامۆدا ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە، تا کۆتایی ڕۆمانەکە هەر ئەو قسە دەکات. بەڵام لەدووەمیاندا (واتە تیشکۆسازیی ناوەکیی گۆڕاو) ژمارەی ئەو کەسایەتییانەی بەسەرهاتەکان دەگێڕنەوە زۆرن، واتە ئەوانە لە گۆشەو لە تیشکۆی جیاجیاوە ڕووداوەکانمان بۆ دەگێڕنەوە، بۆ نموونە ڕۆمانی "برایانی کارامازۆڤ"ی دۆستۆیڤسکی.

٣- تیشکۆسازیی دەرەکی، لێرەدا ئێمە بەتەواوی لەهەڵسەکەوتی کەسایەتییەکان و لەمەبەست و ئامانجەکانیان شتێکی ئەوتۆ نازانین، دەشێت ئێمە خۆمان لەئاستی ڕووداوەکاندا تیشکۆسازی ئەنجام بدەین.

بڕوانە:

١- جيرار جينيت، خطاب الحكاية بحث في المنهج، ترجمة: محمد معتصم واخرون.

٢- سعيد يقطين، تحليل الخطاب الروائي- الزمن السرد التبئير.

٣- محمد عزام، شعرية الخطاب السردي.

٤- د. حميد لحمداني، بنية النص السردي من منظور النقد الادبي.

٥- بوريس اوسبنسكي، شعرية التأليف، ترجمة: سعيد الغانمي وناصر حلاوي.

٦- سيزا قاسم، بناء الرواية.

٧- جيرالد برينس، المصطلح السردي، ترجمة: عابد خزندار.

٨- د. شاهو سعيد، التبئير الفلسفي في الرواية.

٣٥- چیرۆکبێژ
Narrator

چیرۆکبێژ یان گێڕەرەوە یان چیرۆکگێڕەوە، بەعەرەبی (الراوي) یان (السارد)، لەپرۆسەی گێڕانەوەدا کەسێکە رووداو و بەسەرهاتەکان دەگێڕێتەوە، سا یان بەشێوەیەکی زارەکی یان لەمیانی نووسراو یان کتێبێکەوە، دەشێت چیرۆکبێژ خۆی کەسایەتییەکی سەرەکی بێت لە رۆمانداو بەسەرهاتەکانی خۆی بگێڕێتەوە، هەندێ جاری دیش لەدەرەوەی رووداوەکاندایە یان رووداوەکەی بینیوەو بەبێلایەنی دەیگێڕێتەوە، دەبێ چیرۆکبێژ بەتەواوی جیاواز بێت لە نووسەر.

چیرۆکبێژ وەك رەگەزێکی گرنگی گێڕانەوە، پەیوەستە بە دوو رەگەزی دیکە کە بەشێوەیەکی ئۆرگانی پێکەوە بەستراون، یەکێکیان بابەتی گێڕانەوە یاخود چیرۆکەکەیە، ئەوی دیکەیان وەرگر یان گوێگر یان خوێنەر یان خوێنەری ناوەکی یان ئەو کەسەیە کە چیرۆکەکەی بۆ دەگێڕدرێتەوەو پێی دەوترێت (بۆگێڕەوە) Narratee

(المروي له) یان (المسرود له)، بەم شێوەیەی خوارەوە:

چیرۆکبێژ---- چیرۆك ----- بۆگێڕەوە

چیرۆکبێژ فۆرم و چەشنی جیاواز و جۆراوجۆری هەیە، چیرۆکبێژ هەیە ئاگاداری هەموو لایەنەکانی رووداوەو هەموو شتێك دەزانێت، چیرۆکبێژیش هەیە زانیارییەکی کەمی لەسەر رووداوەکان هەیە بەبەراورد لەگەڵ زانیارییەکانی کەسایەتیی سەرەکیدا، کە ئەمە دەرگا بۆ فرەیی چیرۆکبێژ دەکاتەوە، بەم پێیە لێرەدا دوو جۆر گێڕانەوە هەیە، گێڕانەوەی خودی و گێڕانەوەی بابەتی.

رەخنەگری فۆرمالیستی رووس تۆماشۆڤسکی، گێڕانەوە دابەش دەکاتە سەر دوو جۆر:

یەکەم: گێڕانەوەی بابەتی (السرد الموضوعي) bjective narrative لەم جۆرە گێڕانەوەیەدا چیرۆکبێژ هەموو شتێك دەزانێت و تەنانەت ئاگاداری ناخی پاڵەوان و جۆری بیرکردنەوەشیەتی، واتە چیرۆکبێژ خۆی بەسەر خوێنەر یان بۆگێڕەوەدا دەسەپێنێت.

دووەم: گێڕانەوەی خودی (السرد الذاتي) Subjective narrative لەم جۆرە گێڕانەوەیەدا تائەندازەیەك چیرۆکبێژ بێلایەنەو ناتوانێت بەئارەزووی خۆی پاڵەوانەکە هەڵبسوڕێنێت.

هەردوو رەخنەگری فەرەنسی جان پۆیۆن و تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ

بەدوای شوێنگەو وەزیفەی چیرۆکبێژەوەن و بەپێی بینین vision و دیدی ئەو چیرۆکبێژە، سێ شێوەی جیاوازی بینین و گێڕانەوە، دیاری دەکەن:

١- بینین لەپشتەوە: لێرەدا چیرۆکبێژ هەموو شتێکی پاڵەوان و کەسایەتییەکان دەزانێت و پێشبینی چۆنێتی بیرکردنەوەشیان دەکات و سایکۆلۆژیای ناوەوەیان ئاشکرا دەکات، لەم چەشنە بیبینەدا چیرۆك و رۆمانی تاکدەنگی (مۆنۆفۆنی) بەرهەم دەهێنرێت.

٢- بینین لەگەڵ...(یان بینینی وەك یەك) لێرەدا زانینەکانی چیرۆکبێژ یەکسانە بە زانینەکانی قارەمانی سەرەکی، مەودای رووداو و بیبین کەمێك فراوان دەبێتەوە.

٣- بینین لەدەرەوە: لێرەشدا زانینەکانی چیرۆکبێژ کەمترە لەزانینەکانی قارەمان، چیرۆکبێژ بەپێی کردارو رەفتارەکانی پاڵەوان بابەتەکان دەگێڕێتەوەو ئاگاداری سایکۆلۆژیاو بیرکردنەوەکانی پاڵەوان نییەو ناتوانێت بەئارەزووی خۆی چارەنووسی پاڵەوان دیاری بکات، ئەمەش رۆمانی فرەدەنگی (پۆلیفۆنی) بەرهەم دەهێنێت.

جان پۆیۆن ئەم فۆرمانەی بینین بەشێوەیەکی ماتماتیکی بەم جۆرەی خوارەوە دادەڕێژێت:

١- چیرۆکبێژ > پاڵەوان

٢- چیرۆکبێژ = پاڵەوان

٣- چیرۆکبێژ < پاڵەوان

نیشانەی یەکەم (>) واتە گەورەترە، ئەمە بە چیرۆکبێژێك دەوترێت کە هەموو شتێك دەزانێت و دەسەڵاتی گشتیی هەیەو چارەنووسی پاڵەوان دیاری دەکات، لێرەدا رۆماننوس بەزۆری راناوی کەسی یەکەمی نادیار (ئەو) بەکار دەهێنێت، وەك زۆربەی رۆمانە کلاسیکی و تەقلیدییەکان لەچەشنی رۆمانەکانی دیکنزو ڤیکتۆر هۆگۆ و هەمەنگوای و نەجیب مەحفوز. بەڵام نیشانەی سێیەم (<) واتە بچوکترە، لێرەدا چیرۆکبێژ لەدەرەوە رووداوەکان دەبینێت و بە بێلایەنی دەیانگێڕێتەوە، لەم حاڵەتەدا زۆرجار پتر لە چیرۆکبێژێك قسە دەکەن و رووداوەکان دەگێڕنەوە، واتە زیاد لە بینینێك هەیە، بەم جۆرە فرەدەنگی (پۆلیفۆنی) دەرەخسێت و فرەڕەهەندی بەرووداوەکان دەبەخشێت و چەند کەسێك بەچەند جۆرێك و لەچەند بینینێکەوە رووداوەکان دەگێڕنەوە، بۆنموونە رۆمانەکانی دۆستۆیڤسکی و جێمس جۆیس و ولیام فۆکنەر و عەبدولڕەحمان مونیف. هەرچی نیشانەی دووەمە (=) واتە یەکسانە، ئەمەشیان هەوڵدەدات گونجانێك لەنێوان نیشانەی یەکەم و نیشانەی سێهەم بخولقێنێت، لێرەدا چیرۆکبێژ بەزۆری راناوی (من) بەکار دەهێنێت

بۆ ئەوەی رەوایی بە وتنەکانی خۆی ببەخشێت و بوارێك بۆ وتنەکانی راناوەکانی دی بکاتەوە.

بەڵام رەخنەگرێکی دیکەی وەك نۆرمان فریدمان، خاسیەتەکانی جۆری یەکەمی چیرۆکبێژ (واتە ئەوەی هەموو شتێك دەزانێت) بەوە دیاری دەکات کە لەیەك کاتدا لەگشت شوێنێك بوونی نابێت، بەڵکو تاوێ لێرەیەو تاوێ لەوێ، لەگەڵ گواستنەوەی رووداوەکاندا بۆ شوێنێکی تر، ئەویش دەگوازێتەوە بۆ شوێنە تازەکە تا لەوێش دەست بەگێڕانەوە بکات. فریدمان پێی وایە ئەم جۆرە چیرۆکبێژە دواجار ناتوانێت لەنێو رووداوەکاندا قووڵ بێتەوە، بەڵام بەئاسانی کات و شوێن و رووداو و کەسایەتییەکان دەگوازێتەوە، وەك ئەو یاریزانە لێهاتووە وایە کە سەما بە بووکەشووشەکان دەکات، بەم جۆرە لەیەك کاتدا یاری بەچەند کەسایەتییەك دەکات و رۆڵێکی باشیش بەخۆی دەدات، ئەمە بەزۆری لەرۆمانی مێژوویی و رۆمانی ریالیستی و ناچورالیستیدا هەیە.

تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ بەدارشتنێکی نزیك لەتیۆرییەکەی جان پۆیۆن، بینین —رؤیة-visionی چیرۆکبێژ دەکات بە دوو بەش: بینین لەدەرەوە، بینین لەناوەوە، کە هەریەکێك لەم بینینانە لقی تری لێدەبێتەوە. بەڵام تۆماشۆڤسکی گێڕانەوە دابەش دەکاتە سەر

گێڕانەوەی خودی و گێڕانەوەی بابەتی. دواجار دەتوانین تیۆرەکەی پۆیۆن و تۆدۆرۆڤ و فریدمان و سیمۆر چاتمان سەبارەت بە بینین-ی چیرۆکبێژ، بەم شێوەیەی خوارەوە دابڕێژیتەوە:

١- بینین لەپشتەوە، کەلێرەدا چیرۆکبێژ > لەپاڵەوان (واتە چیرۆکبێژ هەموو شتێك دەزانێت).

٢- بینین لەگەڵ...، لێرەدا چیرۆکبێژ = پاڵەوان (واتە چیرۆکبێژ بەقەدەر پاڵەوان دەزانێت).

٣- بینین لەدەرەوە، لێرەشدا چیرۆکبێژ < لەپاڵەوان (واتە چیرۆکبێژ لەپاڵەوان کەمتر دەزانێت).

دواتر تۆدۆرۆڤ و جیرار جینێت کەمێك زاراوەکانیان گۆڕی، بەڵام بەگشتی هەر لەتەوەری ئەو سێ خاڵەدا دەجولانەوە، جینێت لەگێڕانەوەی چیرۆکبێژدا لەبری بینین، زاراوەیەکی دیکە دادەنێت، ئەویش زاراوەی تیشکۆسازییە (التبئیر) focalization و دابەشی دەکاتە سەر: تیشکۆسازی لەپلەی سفردا، تیشکۆسازیی ناوەکی، تیشکۆسازیی دەرەکی. دەشێت هەرسێ چەشنەکەی تیشکۆسازی لەرۆمانێکدا هەبن، واتە بەپێی جیرار جینێت مەرج نییە لە رۆمانێکدا یەك جۆری تیشکۆسازی هەبێت و لەسەرەتاوە تا کۆتایی گێڕانەوەکە بۆنموونە تیشکۆسازیی ناوەکی بێت (واتە مۆنۆلۆگی

ناوەکی)، بەڵکو بۆی هەیە لەگواستنەوەیەکداو لەدیمەنێکی تردا تیشکۆسازییەکە ببێت بە دەرەکی، لێرەدا جینێت رۆمانی (مەدام بۆڤاری)ی رۆماننوس فلوبێر دەکات بە نموونە.

رەخنەگری رووسی بۆریس ئۆسپینسکی لەسەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا، بینین یان گۆشەنیگای چیرۆکبێژ بەشێوەیەکی تر دەردەبڕێت کە پەیوەندیی بە بینینی نووسەریشەوە هەیە، ئەو بینینیی چیرۆکبێژ و نووسەر بەسەر چوار تێڕوانینی جیاوازدا دابەش دەکات:

١- تێڕوانینی ئایدیۆلۆژی: لەم تێڕوانینەدا نووسەر یان چیرۆکبێژ بەپێی ئایدیۆلۆژیای خۆی هەڵوێستەکان هەڵدەسەنگێنێت، بۆ نموونە لە رۆمانی کلاسیکی و ریالیستیدا نووسەر و چیرۆکبێژ ئایدیۆلۆژیای چینی دەسەڵاتدار یان ئایدیۆلۆژیای مارکسیزم یان ئایدیۆلۆژیای ئایینی یان ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی دەسەپێنن، بەڵام کە لەرۆمانی تازەدا دەنگی چیرۆکبێژ لاواز دەبێت و زیاد لە چیرۆکبێژێك قسە دەکەن و هەریەکەیان لەتێڕوانینی خۆیەوە رووداوەکان دەگێڕێتەوە، ئەوا لێرەدا تێڕوانینی ئایدیۆلۆژی ناتوانێت خۆی بسەپێنێت، ئەگەر یەك تێڕوانینی ئایدیۆلۆژی هەبێت، ئەوسا یەك بینین و یەك گۆشەنیگا ئامادە دەبێت، کە رەخنەگری رووسی

میخائیل باختین ئەمە ناو دەنێت (تاکدەنگی یان مۆنۆفۆنی)، ئۆسپینسکی رەخنە لەم تێڕوانینە تاکڕەهەندییە دەگرێت و دەڵێ پێویستە رۆماننوس کەسایەتییەکی ترو دەنگێکی تری جیاواز بخولقێنێت و بیهێنێتە ناو رووداوەکان تا بەهەمان هێزی تێڕوانینی نووسەر و چیرۆکبێژ، بەڵام بە ئایدیۆلۆژیایەکی جیاواز، قسە بکات و کەشی فرەدەنگی-پۆلیفۆنی بڕەخسێنێت.

٢- تێڕوانینی گوزارشتئامێز- تەعبیری: لەم تێڕوانینەدا چیرۆکبێژ، کەلەهەمانکاتدا یەکێکە لەکەسایەتییەکانی ناو رووداو، باسی خۆی دەکات، واتە ئەمە شێوازێکە تیایدا کەسایەتیی سەرەکی گوزارشت لەخۆی دەکات، رەگەزی دیالۆگ باشترین دارشتنە بۆ ئەو کەسایەتییە تا راستەوخۆ گوزارشت لەخۆی بکات. ئەمە تارادەیەکی زۆر پەیوەندیی بە شێوازی زمانەوانییەوە هەیە، بەو پێیەی شێوازی دەبڕینی زمانەوانیی نەخوێندەوارێك جیاوازە لە کەسێکی خوێندەوار، یان گوزارشتی زمانیی جوتیارێك جیایە لەگوزارشتی ئەندازیارێك...هتد. لێرەدا ئۆسپینسکی لە گۆڕینی گۆشەنیگاکان ورد دەبێتەوە، واتە گواستنەوە لە گۆشەنیگایەکەوە بۆ یەکێکی دی، لەمیانی ئەو پەیوەندییەی چیرۆکبێژ لەگەڵ

کەسایەتییە جیاجیاکاندا هەیەتی، چیرۆکبێژ ئەم پەیوەندییە لە دوو گۆشەنیگادا دیاری دەکات، لەیەکەمیاندا چیرۆکبێژ بابەتی دەبێت و قسەکانی کەسایەتییەکە وەکو خۆی دەگوازێتەوە، کە ئەمەیان گۆشەنیگا یان بینینی دەرەکییە، لە دووەمیشیاندا چیرۆکبێژ زۆر بایەخ بەگواستنەوەی قسەکانی کەسایەتییەکە نادات، بەڵکو زیاتر قسەکانی روون دەکاتەوەو راڤەی دەکات، ئەمەشیان گۆشەنیگا یان بینینی ناوەکییە.

٣- تێڕوانینی سایکۆلۆژی: ئۆسپینسکی لەم تێڕوانینەدا دوو جۆر دیاری دەکات، یەکەمیان تێڕوانینی بابەتی کە چیرۆکبێژ خۆی رووداوەکان و بارودۆخی کەسایەتییەکان دەگێڕێتەوە، دووەمیان تێڕوانینی خودی کە کەسایەتیی سەرەکی خۆی رووداو و دۆخی دەروونی دەخاتەڕوو، دەشێت هەریەکە لەم دوو جۆرەی تێڕوانینی سایکۆلۆژی، هەم دەرەکی بن و هەم ناوەکی، هەروەها دەشێت تێڕوانینی بابەتی و تێڕوانینی خودی لەیەك رۆماندا بەنێویەکدا بچن. لێرەدا ئۆسپینسکی دەگاتە دابەشکردنێکی چوارینەیی: ١-تێڕوانینی بابەتیی دەرەکی (بینین لەدەرەوە)، ٢-تێڕوانینی بابەتیی ناوەکی (بینین لەپشتەوە)، ٣-تێڕوانینی خودیی دەرەکی (بینین

لەگەڵ...)، ٤-تێڕوانینی خودیی ناوەکی (بینین لەگەڵ...). دەشێت لەرۆمانێکدا هەموو ئەم تێڕوانینانە، بەپێی کەسایەتییەکان، بوونیان هەبێت.

٤- تێڕوانینی شوێنکات: لێرەدا پێویستە شوێنگەی چیرۆکبێژ یان کەسایەتیی سەرەکی لەرووی شوێن یان کاتەوە یان هەردووکیان پێکەوە، تێبینی بکرێت، واتە ئەو چیرۆکبێژە لە چ کاتێك و لە چ شوێنێکی دیاریکراودا رووداوەکە دەگێڕێتەوەو قسە دەکات.

بۆ زیاتر شارەزابوون دەربارەی شوێنگە و جۆرەکانی چیرۆکبێژ، هەروەها دەربارەی زاراوەی تیشکۆسازی، بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

١- جيرار جينيت، خطاب الحكاية بحث في المنهج، ترجمة: محمد معتصم واخرون.

٢- سعيد يقطين، تحليل الخطاب الروائي- الزمن السرد التبئير.

٣- محمد عزام، شعرية الخطاب السردي.

٤- د. حميد لحمداني، بنية النص السردي من منظور النقد الادبي.

٥- بوريس اوسبنسكي، شعرية التأليف، ترجمة: سعيد الغانمي وناصر حلاوي.

٦- سیزا قاسم، بناء الرواية.
٧- جيرالد برينس، المصطلح السردي، ترجمة: عابد خزندار.
٨- د. شاهو سعيد، التبئير الفلسفي في الرواية.

٣٦- بۆگێڕەوە
Narratee

بۆگێڕەوە، بەعەرەبی (المروي له) یان (المسرود له)، لە چیرۆك و رۆماندا ئەو کەسە نادیار و بێدەنگەیە کە چیرۆکەکەی بۆ دەگێڕدرێتەوە، کە دەکاتە گوێگر یان خوێنەر یان خوێنەری ناوەکی. رەخنەگر جیراڵد پرێنس لەسەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا ئەم زاراوەیەی داهێناوەو وەك رەگەزێکی گرنگ لە رەگەزەکانی چیرۆك و رۆمان ناساندوویەتی، لەسەرەتای هەشتاکانیشەوە بوو بەیەکێك لە زاراوەکانی رەخنەی ئەدەبیی گێڕانەوەیی، لەتەك جیراڵد پرێنسدا هەردوو رەخنەگر سیمۆر چاتمان و جان لینفلت پەرەیان پێدا.

بەپێی تیۆری جیراڵد پرێنس، ئەگەر چیرۆکبێژ ئەو کەسە بێت کە رووداوەکان دەگێڕێتەوە، ئەوا بۆگێڕەوە رووداوەکانی –لەناو چیرۆکەکەدا- بۆ دەگێڕدرێتەوە، (واتە بۆگێڕەوە کەسێکە لەناوەوەی چیرۆك، واتە خوێنەری ئاسایی نییە)، ئەگەرچی هەندێ جار

تێکەڵبوونێك دروست دەبێت لەنێوان خوێنەری خەیاڵی یان خوێنەری ناوەکی (القاريء الضمني) و بۆگێڕەوەدا، بەدەربڕینێکی تر: لەساتەوەختی خوێندنەوەی تێکستی گێڕانەوەییدا، خوێنەر و خوێنەری ناوەکی دروست دەبن، بەڵام بۆگێڕەوە بەبێ خوێنەریش لەناو تێکستەکەدا بوونی هەیە، هەندێ جار بۆگێڕەوە نادیارە، واتە قسە ناکات و تەنها گوێ دەگرێت، هەندێ جاری دیش بەشدارە لەپێکهاتەی گێڕانەوەکەدا، لەشێوە دیارەکەیدا جیراڵد پرێنس نموونەی (هەزارو یەك شەوە) دەهێنێتەوەو (شەهرەیار) دەکات بە (بۆگێڕەوە) و شەهرەزادیش بە چیرۆکبێژ.

دەشێت لە ڕۆمانێکدا زیاد لە بۆگێڕەوەیەك هەبێت، چیرۆکبێژ هەر جارەی قسە بۆ یەکێك لە بۆگێڕەوەکان دەکات، یان چەند چیرۆکبێژێك قسە بۆ چەند بۆگێڕەوەیەك دەکەن.

کەمجار وارێك دەکەوێت لە گێڕانەوەدا بۆگێڕەوە ببێت بەیەکێك لەکەسایەتییەکانی ناو ڕۆمانەکە و بەشداری لە جولاندنی ڕووداوەکاندا بکات، کە زۆر جار چیرۆکبێژ لەم حاڵەتەدا ڕاناوی کەسی دووەم (تۆ) بەکاردەهێنێت و پاڵەوانەکەی هەڵدەسوڕێنێت، بەکارهێنانی ئەم ڕاناوەش بە بەراورد لەگەڵ ڕاناوی (من) و (ئەو)دا زەحمەت ترەو پێویستی بەوە هەیە نووسەر ئاگادار بێت لەوەی کە

دەسەڵاتی گشتی بە چیرۆکبێژ نەدات.

جاری وا هەیە بەگوێرەی سیاقی ڕووداوەکان، بۆگێڕەوەو خوێنەری فیعلی تێکەڵ دەبن، جاری وایش هەیە بە زەحمەت کەسێتیی چیرۆکبێژ و بۆگێڕەوە لەیەکدی جودا دەکرێنەوە، بەڵام لەهەندێ حاڵەتی دیکەدا مەسافەیەك لەنێوانیاندا دەمێنێت.

خوێنەری ڕاستەقینە لەدەرەوەی تێکست بوونی هەیە، بەڵام خوێنەری ناوەکی پەیوەندی بە چیرۆکبێژەوە دەکات، کەچی بۆگێڕەوە لەناو تێکستەکەدا بوونی هەیە، واتە بۆگێڕەوە ئەو کاتە هەستی پێدەکرێت کە چیرۆکبێژ قسە بۆ کەسێك دەکات و لە ڕووداوەکان ئاگاداری دەکاتەوە بێ ئەوەی چاوەڕێی کاردانەوەی بۆگێڕەوەکە بکات، بۆیە هەندێ جار بۆگێڕەوە لە خوێنەر دەچێ و چیرۆکبێژ ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەودا قسە دەکات، ئەمە زۆرجار لە دەسپێکی ڕۆمان یان چیرۆکدا بەدی دەکرێت. ئەمە لەهەندێ ڕۆمانی میلان کۆندێرادا دەبینرێت، هەروەها لە ڕۆمانی "بابە گۆریۆ"ی بەلزاکدا کە چیرۆکبێژ لە دەسپێکدا یەکسەر دەڵێ: "تۆ ئەی ئەو کەسەی بە دوو دەستی سپییەوە کتێبەکە بەدەستەوە دەگریت و لەسەر قەنەفەیەکی جوان ڕاکشاویت و نهێنییەکانی ژیانی بابە گۆریۆ دەخوێنیتەوە..."، لە چیرۆکی کوردیشدا عەبدوڵلاسەراج لەهەندێ چیرۆکیدا ئەم

ستایله بەکار دەهێنێت و لە دەسپێکدا قسە لەگەڵ خوێنەردا دەکات.

بۆگێڕەوە لە بونیادی گێڕانەوەییدا بریتییە لە ناوەندێك لەنێوان چیرۆکبێژ و خوێنەردا (کە چیرۆکبێژ - وەك رۆلان بارت دەڵێ - بوونەوەرێکە لە وەرەقە، بەڵام خوێنەر بوونەوەرێکە لە گۆشت و خوێن)، لێرەدا بۆگێڕەوە لەچوارچێوەی گێڕانەوەکەدا بەشدارەو یارمەتی خوێنەریش دەدات تا ئاگاداری بیرکردنەوەکانی چیرۆکبێژ بێت. بەکورتی: مادامەکی چیرۆکبێژێك هەیە و قسە دەکات و رووداوەکان دەگێڕێتەوە، کەواتە بۆگێڕەوەیەکیش هەیە و گوێ دەگرێت و دەبێتە وەرگری گێڕانەوەکە، جا ئەو بۆگێڕەوەیە کەسایەتییەکی بەشداربوویێت لەناو پێکهاتی چیرۆك و رووداوەکاندا، یاخود چاودێر بێت.

بۆگێڕەوە رەگەزێکی گرنگی بنیاتنانی گێڕانەوەیە، بەڵام لەپەیوەستیدا بە چیرۆکبێژ و بە رووداو، هەر یەکێك لەم سێ رەگەزە (چیرۆکبێژ - رووداو - بۆگێڕەوە) ئەگەر لەتەك کۆی رەگەزەکاندا نەچێتە نێو پەیوەندییەکی ئۆرگانی و زیندووەوە، ئەوا لەناو بونیادی گێڕانەوەدا هیچ رۆڵێکی نابێت، واتە ئەگەر چیرۆکنووس یان رۆماننوس ئاگای لەوە نەبێت کە لەناو چیرۆکەکەدا بۆگێڕەوەیەك

هەیە بەشدارە یان چاودێرەو جیاوازە لە خوێنەری فیعلی و خوێنەری ناوەکی، ئەوسا بەشێوەیەکی ئاسۆیی و تەقلیدی لەسەر گێڕانەوەکەی بەردەوام دەبێت و دواجار دەنگی چیرۆکبێژ زاڵ دەبێت بەسەر دەنگەکانی تردا.

لەچیرۆك و رۆمانی نوێدا، زۆر جار بۆگێڕەوە بەتەواوی نادیار دەبێت، جاری وا هەیە بۆگێڕەوە شتێکی بێگیانە، بۆ نموونە کاتێك پاڵەوان یان چیرۆکبێژ رووداوەکان بۆ ئاوی رووبارێك یان بۆ تاشەبەردێك یان بۆ درەختێك دەگێڕێتەوە.

بۆ زیاتر شارەزابوون لەم زاراوەیە، بڕوانە ئەم سەرچاوانەی خوارەوە:

١- المصطلح السردي، جيرالد برينس، ترجمة: عابد خزندار.

٢- تحليل الخطاب الروائي، سعيد يقطين.

٣- الصوت الاخر، فاضل ثامر.

٣٧- ریالیزمی سیحری
Magic Realism

ریالیزمی سیحری یان ریالیزمی ئەفسوناوی، بەعەرەبی (الواقعیة السحریة)، Magic realism، ئەم زاراوەیە لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا لەئەدەبی ئەمریکای لاتینندا دەرکەوت، ئەم شێوازە لە چیرۆك و رۆمانی ژمارەیەك رۆماننوسی گەورەدا بەکارهێنرا، بەتایبەتی لە بەرهەمەکانی نووسەری ئەرجەنتینی خۆرخێ لویس بۆرخیس (١٨٩٩-١٩٨٨) و نووسەری کۆلۆمبیایی گابریل گارسیا مارکیز (١٩٢٨-...) و ژنە نووسەری چیللی ئیزابێل ئەلیندی (١٩٤٢-...) و نووسەری گواتیمالایی میگیل ئانخل ئەستۆریاس (١٨٩٩-١٩٧٤) و نووسەری کوبی ئەلیخۆ کارپینتیر (١٩٠٤-١٩٨٠)، وەهەروەها نووسەری مەکسیکی خوان رۆلفۆ (١٩١٨-١٩٨٦) و نووسەری ئەرجەنتینی خۆلیۆ کۆرتاسار (١٩١٤-١٩٨٤).

بەلاّم سەرهەلّدانی راستەقینەی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی دوورتر. لەساڵی ١٩٢٥دا نووسەری ئەڵمانی فرانس روه (١٨٩٠-١٩٦٥) لەکتێبێکدا بەهەمان ناونیشان، کە دەربارەی فۆرم و تایبەتمەندییەکانی هونەری نیگارکێشانە لەئەڵمانیا، ئەم زاراوەیە شیدەکاتەوە، دواتر لە هونەری شێوەکاریدا بەشێوەیەکی بەرفراوان بەکارهێنرا، ئەم زاراوەیە بۆ ئەو تابلۆیانە بەکاردەهێنرا کە نزیك بوون لە سوریالیزم و بابەتەکانیان نامۆگەرایی بوون و فۆرم و هێماکانیان نائاسایی و نامەئلوف بوون.

نامۆگەرایی بەشێکی بنچینەییە لە ریالیزمی سیحریی کاری ئەدەبی، بەتایبەتی لە چیرۆك و رۆماندا، زۆرجار رۆماننووس وردەکارییەکانی واقیعێك زۆر سادە دەکاتەوەو لەهەمان کاتدا تێکەڵ بەبابەتی نامۆ و مەحاڵی دەکات، رووداوێکی سادە و واقیعی بەشێوەیەکی سیحری و نامۆگەرایی دەگێڕێتەوە کە مەحاڵە رووبدات، بەلاّم ئەو هەستە بە خوێنەر دەبەخشێت کە ئەو رووداوە بەراستی روویداوە، یان دەشێت رووبدات، ئەمە وەکو لە چیرۆکی "کتێبی لم"ی خۆرخێ لویس بۆرخێسدا دەردەکەوێت، ئەم چیرۆکە بەسادەیی ژیانی پیاوێك دەگێڕێتەوە حەزی لە کتێب و کۆکردنەوەی شتی دەگمەنە، رۆژێکیان پیاوێکی نامۆ دێت و کتێبێکی نامۆ و

نائاسایی پێدەفرۆشێت، ئەو کتێبە سەرەتای هەیە بەڵام کۆتایی نییەو ناوی کتێبی لمە. بۆرخێس وەسفێکی زۆر واقیعی ئەو پیاوە دەکات کە چۆن لاپەڕەکان هەڵدەداتەوەو دوچاری حەپەسان و سەرسوڕمان دەبێت، ئەو پیاوە بۆ نموونە لاپەڕەیەکی دیاریکراو دەخوێنێتەوە و ژمارەی لاپەڕەکەیشی لەسەرە، بەڵام کە دایدەخاتەوە ئیتر ناتوانێت ئەو لاپەڕەیە بدۆزێتەوە، ئەم حاڵەتە چەندین جار دووبارە دەبێتەوە. نووسەر دەیەوێ لەرێگەی بیرۆکەیەکی فەلسەفییەوە بیسەلمێنێت کە ئەو جیهانەی بە ئاسایی و مەئلوفی دەیبینین، لەراستیدا نامۆگەراییەکی زۆری تیادایە.

دەتوانین بڵێین ریالیزمی سیحری لە رۆماندا بریتییە لەگێڕانەوەی ئەو رووداوە واقعییانەی تا ئەندازەیەکی گەورە خەیاڵی تیادایەو زەحمەتە تەفسیر بکرێت، چونکە خەون و ئەفسانەو چیرۆکی خورافی، بەزمانێکی شاعیریی سەرنجڕاکێش، تێکەڵ بە واقیع و ژیانی رۆژانە دەکرێت. لێرەدا سیحرو واقیع، وەهم و راستی، خەیاڵ و لۆجیك، روونی و تەمومژ، خورافەو ئەقڵ، تێکەڵ دەبن. ئەم ئاراستەیە لەئەدەب دەیەوێ بڵێ هەموو شتێك لەژیاندا مومکینە رووبدات، تەنانەت توانای فڕینی مرۆڤ و مەلەکردن لە فەزادا، کە ریالیزمی سیحری ئەو دوو حاڵەتە بەڕادەیەکی زۆر دەردەخات. ریالیزمی

سیحری پەیوەستە بە سێ لایەنەوە، یەکەم: سیحر و نامۆگەرایی، دووەم: سوریالیزم، سێیەم: ئەفسانە.

لەدەرەوەی ئەمریکای لاتیندا، چەندین نووسەری ناودار بەرهەمەکانیان بە واقیعی سیحری ناسراوە، لەوانە: نووسەری ئیتالی ئیتالۆ کالفینۆ (١٩٢٣-١٩٨٥) و نووسەری ئینگلیزی جۆن فاولز (١٩٢٦-...) و نووسەری ئەڵمانی گۆنتەر گراس (١٩٢٧-...) و نووسەری بەریتانی بەرەگەز هیندی سەلمان روشدی (١٩٤٧-...)، هەروەها دەشێت چەندین لایەنی ریالیزمی سیحری لە کارەکانی رۆماننووسی ئەڵمانی فرانس کافکا (١٨٨٣-١٩٢٤) ببینرێت.

دیارترین نموونەی ئەدەبی واقیعی سیحری، لە هەندێ لە رۆمانەکانی گابریێل گارسیا مارکیزدا بەدی دەکرێت، بەتایبەتی لەهەردوو رۆمانی "سەد ساڵ لە تەنیاییدا" و "پاییزی پاتریارك"، کە سیحر و واقیع یان فانتازیا و واقیع، لە چەند رووداوێکدا، پێکەوە کۆدەکاتەوە و کەشێکی نامۆگەرایی دەخوڵقێنێت، بەڵام، وەك مارکیز دەڵێت، ئەو سیحر و نامۆگەراییە پەیوەستێکی زۆری بە واقیعەوە هەیە، مارکیز دەڵێ هەموو رستەیەکی رۆمانەکانم پەیوەندییان بەواقیعەوە هەیە. لەراستیدا مارکیز، وەك خۆی دەڵێ، سێ کاریگەریی گرنگی لەسەر بووە، یەکەم: داپیرەی کە بەردەوام

حیکایەتی نامۆگەرایی بۆ دەگێڕایەوە، دووەم: ئەو نووسەرانەی واقیع و خەیاڵ و ئەفسانە تێکەڵ دەکەن، وەك ولیەم فۆکنەرو فرانس کافکا و هەروەها حیکایەتەکانی هەزارو یەك شەوە، سێیەم: دیدی شیعرییانە بۆ واقیع.

ریالیزمی سیحری سیماو رێسای خۆی هەیە، واتە هەموو کەسێك ناتوانێت لەخۆیەوە رووداوی نامەئلوف و نائاسایی بخولقێنێت و وەك ریالیزمی سیحری بیناسێنێت، ئەگینا ئەمە نابێت بە ئەدەب، بەڵکو دەبێت بە جۆرێك لە درۆ، مارکیز دەڵێ مرۆڤ دەتوانێت بابەتی نائەقڵانی بخولقێنێت، بەڵام بەمەرجێك نەکەوێتە ناو فەوزا و گەڕەلاوژەو نائەقڵانیەتی رەهاوە. راستە خەیاڵ ئامرازێکە بۆ پێکهێنانی واقیع، بەڵام سەرچاوەی سەرەکیی خولقاندن هەمیشە واقیع خۆیەتی. لەژیانی مرۆڤدا لایەنێکی نادیار و ناوەکی هەیە، ناتوانرێت بەرێگەی لۆجیکی و ئەقڵانی ئەو نادیارە کەشف بکرێت، بۆیە لێرەدا خەیاڵ و فەنتازیا رۆڵێکی کاریگەر دەگێڕن.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- في الواقعية السحرية، د. حامد ابو احمد.

٢- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٣٨- فەنتازیا

Fantasy

فەنتازیا یان فەنتازی Fantasy، چەشنێکی ئەدەبی و هونەرییە پشت بە خەیاڵ و سیحر و بابەتی ناماقوڵ و سروشتبەزێن دەبەستێت، یان فەنتازیا ئەو کارە ئەدەبییەیە کە خۆی لە کۆتەکانی لۆجیك و واقیع رزگار دەکات و بەتەواوی پشت بە خەیاڵێکی رەها و بەرین دەبەستێت. ئەمە رەگەزێکی سەرەکییە لە رۆمانی نوێدا، هەروەها ئەمە لە چیرۆك و حیکایەتی کۆن و سەربوردەی میللی و گێڕانەوەی ئەفسانەییدا بەرادەیەکی زۆر هەیە. لەکولتووری میللیدا مۆرکی خەیاڵ و خورافەی سەدەکانی ناوەڕاست بەئەندازەیەکی زۆر زاڵە بەسەر گێڕانەوەکەدا و دەچێتە ناو فەنتازیایەکی بەرین و بێسنوورەوە. ئەمڕۆ ژمارەیەکی زۆر لە نووسەران و هونەرمەندان و سینەماکاران و مۆسیقییەکان سوود لەو حیکایەتە فەنتازییانە وەردەگرن بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەرۆکی کارە فەنتازییەکانی خۆیان.

بەتایبەتی سوود وەرگرتن لەلایەنی فەنتازیی حیکایەتەکانی هەزارو یەك شەوەو داستانی گەلگامێش و ئەلیادەو ئۆدیسە.

نووسەری ئینگلیزی ت.ی.ئەپتەر لە کتێبی (ئەدەبی فەنتازیا، دەروازەیەك بۆ واقیع)دا وایدەبینێت فەنتازیا پەیوەندییەکی پتەوی بە واقیعی رۆژانەیی و دنیای مەئلوفی مرۆڤەوە هەیە، لەڕووکاردا فەنتازیا لەگەڵ واقیعدا نایەتەوە یان واقیع فەنتازیا رەتدەکاتەوە، بەڵام لەراستیدا خەیاڵێکی بەرین و جوان دەتوانێت واقیع و فەنتازیا پێکەوە ببەستێتەوە.

ئەپتەر پێی وایە حیکایەتی جنۆکەو خورافی و چیرۆکی پاڵەوانێتی و ئەفسانەیی، لە جیهانێکی دوور لە جیهانی ئێمە و دوور لە کات و شوێنی ئێمە روو دەدەن، بۆیە ئەو کارانە پتر کاری خەیاڵی مێژوویی و هێمایین. ئەپتەر دەڵێ: "دنیای فەنتازیا لە سادەترین پێناسەیدا بریتییە لە بەزاندنی یاساکانی سروشت و لۆجیك، بەڵام لەلایەکی تر لۆجیکی تایبەتیی خۆی دادەمەزرێنێت، کە تارادەیەك رەنگدانەوەی چەند لایەنێکی لۆجیك و یاسا مەئلوفەکانی ئێمەیە".

کەواتە ئەپتەر تێڕوانینێکی جیاوازی بۆ فەنتازیا هەیە، تێڕوانینێك دەیەوێت هەندێ سیمای دیاریکراو و جیاواز بۆ فەنتازیا

دابنێت تا لە چەشنەکانی تری خورافە و ئەفسانە و سەربوردەی میللی جیای بکاتەوە، ئەگەرچی لەهەموو ئەو چەشنانەی دیکەی خەیاڵ و خورافە و ئەفسانەدا، جۆرێکی تر لە فەنتازیا هەیە.

لە قووڵایی فەنتازیای چیرۆکی نوێدا، گومانێك لەو جیهانە هەیە کە دەشێت جیهانی ئێمەش بێت، ئاخۆ ئەو جیهانە جیهانی ئێمەیە یان جیهانێکی دوور و تەواو جیاوازە، بۆ نموونە چیرۆکەکانی نووسەری ئەرجەنتینی خۆرخێ لویس بۆرخێس (١٨٩٩-١٩٨٨) جۆرێك لە فەنتازیا بەرجەستە دەکات کە شتی ئاسایی و مەئلوف دەگۆڕێت بۆ بابەتی نامۆگەرایی و نامەئلوف، چیرۆکەکانی بۆرخێس سەر بەو جیهانە فەنتازییانەیە کە هەمیشە خوێنەر دەهێننە نێو گومانکردن لەو جیهانەی تیایدا دەژی. پرسیاری ئەوەی ئایا ئەمە ئەو جیهانەیە کە ئێمەی تیادا دەژین یان جیهانێکی دیکەیە؟ جیاوازە لەو پرسیارەی کە هاملێت لە شانۆنامەی (هاملێت)ی شەکسپیردا لەبارەی ئەو تارماییەوە دەیکات کە بەراستی دەیبینێت و دەپرسێت: ئایا ئەمە وەهم بوو یان شەیتان، فریشتە بوو یاخود باوکە کۆچکردووەکەی؟

خەیاڵی فەنتازی، سیمایەکی دیاری کارەکانی جۆزیف کۆنراد و ئەدگار ئالان پۆ و فرانس کافکا و دۆستۆیڤسکی و بۆرخێس و

نابۆكۆف و ئیتالۆ كالڤینۆ پێك دەهێنێت، بەڵام خەیاڵ و فەنتازیای ئەمان بەگشتی، دابڕاو نییە لەو جیهانەی ئێمە تیایدا دەژین، ئەو چەشنە فەنتازیایەی ئەوان پەیوەستە بەو حەقیقەتەی دەڵێ دنیای ئەوان بەبێ هیچ گومانێك دنیای ئێمەیە.

پەیوەندیی فەنتازیا و واقیع لە چیرۆكی (مەسخ)ی كافكادا روونتر دەردەكەوێت، بەتایبەتی لەو ساتەوەختە راستەقینەیەی فەنتازیادا كە گریگۆری سامسا لەخەو هەڵدەستێت، دەبینێت بووە بە سیسركێكی گەورە، رەفتارەكانی دواتری گریگۆری سامسا لەگەڵ خێزانەكەیدا، پەیوەندییان بەهەمان ئەو رووداوانەوە هەیە كە پێشتر تیایاندا ژیاوە، واتە دۆخی بەسیسارکبوونی سامسا لە دەرەنجامی ئەو غەدرەوە بووە كە لە سامسا كراوە. بێگومان گۆڕینی دۆخی سامسا لە مرۆڤێكی سروشتییەوە بۆ حەشەرەیەكی گەورە، بریتییە لە بەزاندنی یاساكانی سروشت و هێنانەئارای دۆخێكی نائاسایی و فەنتازی، بەڵام فەنتازیبوونی ئەم چیرۆكە لەو كاتەدا بەهێز دەبێت كە ئێمە واهەست بكەین ئەو رووداوە لەنێو واقیع و دنیای ئێمەدا رووی داوە، ئەمە تارادەیەك مۆركی خەون لەخۆ دەگرێت، بێگومان لەگەڵ ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەنێوان خەون و فەنتازیادا هەیە. بەڵام لە سایكۆلۆژیادا، فەنتازیا دەبەسترێتەوە بە نائاگاییەوە، ئیدی

فەنتازیا بە زیندەخەون (حلم الیقظة) بەراورد دەكرێت، لێرەدا پەیوەستێك لەنێوان خەون و فەنتازیادا دێتە ئاراوەو فەنتازیا بەسیفەتی "خەیاڵێكی روانینامێز" بەكار دەهێنرێت.

هەندێ جار فەنتازیا fantasy لەگەڵ وشەی وەهم fancy یان لەگەڵ وشەی خەیاڵ imagination تێكەڵ دەكرێت، بەڵام ئەم سێ وشەیە جیاوازن و هەریەكەیان بەكارهێنانێكی جیاوازی لە ئەدەبدا هەیە. لە یۆنانی كۆندا ئەرستۆ وشەی فەنتاسیا fantasia ی بەمانای خەیاڵ بەكارهێناوە، لەویشەوە گواستراوەتەوە بۆ سەدەكانی ناوەڕاست كە بەمانای وێنە هەستییەكانی زەین هاتووە، لەسەردەمی ئەمڕۆشماندا ئەم مانایە فراوان دەبێتەوە و واتای خەیاڵگە یان خەیاڵدان دەگەیەنێت. فەنتازیا لەسەدەی بیستویەكەمدا لەرێگەی چیرۆكەكانی (هاری پۆتەر)ی نووسەری بەریتانی ج.ك.رۆلینگ، چ وەك كتێب و چ وەك فیلم، رەواجێكی تر پەیدا دەكات. هەروەها ساڵانە كۆنگرەیەك بۆ ئەدەب و فیلمی فەنتازی و خەیاڵی زانستی ساز دەكرێت، بۆ یەكەمجار لەساڵی ١٩٧٥دا "كۆنگرەی جیهانیی فەنتازیا" بەسترا، لەوە بەدوا هەموو ساڵێك ئەو كۆنگرەیە دەبەسترێت و خەڵات بەسەر باشترین بەرهەمی فەنتازیدا دابەش دەكرێت.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- ادب الفنتازيا مدخل الى الواقع، تأليف: ت.ي.أبـتر، ترجمـة: صبار سعدون السعدون.

٢- معجم مصطلحات الادب، تأليف: مجدي وهبة.

٣٩- بیۆگرافیا و ئۆتۆبیۆگرافی
Biography -Autobiography

بیۆگرافیا واتە چیرۆکی ژیـان یـاخود سـەربوردەی ژیـان (الـسيرة الذاتية) کە بەمانای گێڕانەوەی بەسەرهاتی خودیی ژیانی مرۆڤێـك دێت Biography، ئەم زاراوەیە لە دوو وشەی یۆنـانی پێـك دێـت: bios واتە ژیان و grapho واتە نووسینەوە، هەردوو وشەکە بەسـەر یەکەوە واتە نووسینەوەی ژیان.

لە رابردوو و ئێستاشدا، مێژوونووسـان و ئـەدیبان بایـەخیان بـە گێڕانـەوە و نووسـینەوەی ژیـانی کەسـایەتییە گرنگـەکان و ژیـانی نەتەوەکان داوە، بۆ ماوەی چەندین سەدە نووسـینەوەی بەسـەرهات و کارە گـەورەکانی سـەرکردەو مـیر و پاشـاکان و شـاعیرە مەزنـەکان فۆرمێك بـووە لـە نووسـینەوەی مێـژوو، کـە دواتـر مێژوونووسـان سوودیان لە نووسینەوەی ئەو بەسەرهاتانە وەردەگرت، تـا ئـەمڕۆش مێژوو سوود لە بیۆگرافیاکان وەردەگرێت.

بیۆگرافیا کە بریتییە لە نووسینەوەی ژیانی کەسایەتی و پیاوە گەورەکان، بەزۆری کەسانێك دەیاننووسییەوە کە خزمی پلە یەك و پلە دووی ئەو کەسایەتییانە بوون، واتە ئەندامانی خێزان یان بنەماڵە بیۆگرافیای پاشا و شاعیرەکانیان دەنووسییەوە، بۆیە ئەو نووسینانە تا رادەیەکی زۆر بێلایەن و راستگۆ نین، بۆ نموونە بیۆگرافیای شاعیری ناوداری ئینگلیزی تۆماس مۆر (١٤٧٨-١٥٣٥) زاواکەی نوسیویەتی کە ناوی ولیام رۆپێر بوو، هەروەها بیۆگرافیای شاعیری ئیسکۆتلەندی والتەر سکۆت (١٧٧١-١٨٣٢) ئەویش هەر زاواکەی نووسیویەتی کە ناوی جۆن لۆك هارت بوو. بەڵام زۆربەی رەخنەگرانی ئینگلیز پێیان وایە باشترین بیۆگرافیا کە شوێنی متمانەو راستگۆییە، بیۆگرافیاکەی شاعیری ئینگلیزی سامۆئیل جۆنسن (١٧٠٩-١٧٨٤)ە کە جێمس بۆزوێڵی هاورێی نووسیویەتی، پەیوەندیی نێوان بۆزوێڵ و جۆنسن بیست و یەك ساڵی خایاندووە، بۆیە بابەتێکی بەپیتی لەلادا کۆبۆتەوە بۆ نووسینەوەی ئەو بیۆگرافیا دەگمەنە.

لێرەدا چەشنێکی تر لە بیۆگرافیا هەیە کە پێی دەوترێت (ئۆتۆبیۆگرافیا) Autobiography لە کوردیدا پێی دەوترێت (یاداشت) و لەعەرەبیدا (مذکرات)، ئەم زاراوەیە لەساڵی ١٨٥٠دا

لە فەرەنسا فیلیپ لیجین دایهێناوە. لەم چەشنەدا ئەو کەسایەتییە خۆی چیرۆك و بەسەرهاتی ژیانی خۆی دەنووسێتەوە نەك کەسێکی تر، واتە دەتوانین بڵێین: بیۆگرافیا بریتییە لە نووسینەوەی چیرۆکی ژیانی نووسەرێك یان سیاسەتمەدارێك یان زانایەك لەلایەن کەسێکی ترەوە، بەڵام ئۆتۆبیۆگرافی بریتییە لەو چەشنە نووسینەی کە نووسەرێك یان سیاسەتمەدارێك یان شاعیرێك و زانایەك خۆی چیرۆکی ژیانی خۆی دەنووسێتەوە.

نووسینەوەی چیرۆکی ژیان بە شێوی بیۆگرافیا بێت (واتە یەکێکی تر بینووسێت) یان بە شێوەی ئۆتۆبیۆگرافیا (واتە نووسەرەکە خۆی بینووسێت)، بریتییە لەو تێکستەی کە تا ئەندازەیەکی زۆر هەم راستگۆیی و ئەمانەتی مێژوویی لەخۆ دەگرێت، هەم بە زمانێکی ئەدەبیی جوان و رەوان دەنووسرێت.

بیۆگرافیا و ئۆتۆبیۆگرافیا مێژوویەکی نوێیان هەیە، واتە لەسەدە کۆنەکاندا ئەم چەشنەی نووسین نەزانراو بوو، بۆ نموونە لە ئەدەبی ئینگلیزیدا بیۆگرافیایەك بۆ شاعیرو شانۆنووسی مەزن ولیام شەکسپیر (١٥٦٤-١٦١٦) نەنووسراوە، تەنها دوای سەدەیەك لە مردنی، ئینجا نیکۆلاس رۆ لەساڵی ١٧٠٩دا کتێبێکی دەربارەی ژیانی شەکسپیر نووسی، واتە بەر لەسەدەی هەژدەهەم بەدەگمەن

بیۆگرافیا هەبووە، ئەوەیشی پێشتر نووسراوە تایبەت بووە بە بیۆگرافیای پاشا و میرەکان و ئەو جەنگانەی بەرپایان کردووە. بەڵام لەسەدەی هەژدەیەمدا کتێبی (دانپیانانەکان)ی جان جاك رۆسۆ (١٧١٢-١٧٧٨) جۆرێکە لە ئۆتۆبیۆگرافی.

لەسەدەی نۆزدەهەمدا ئۆتۆبیۆگرافیا پەیدا بوو، هەندێ نووسەر باوەڕیان وابوو کە دەبێ مرۆڤ خۆی چیرۆکی ژیانی خۆی بنووسێتەوە نەك کەسێکی دی بۆی بنووسێت، چونکە ئەو نووسەرە خۆی دەزانێت چی دەنووسێت و چۆن وردەکاری و نهێنییەکانی ژیانی خۆی دادەڕێژێت. ئەگەرچی تێبینی لەسەر ئەم جۆرە نووسینەش هەیە، بەو پێیەی کەسێك بیۆگرافیای خۆی بنووسێتەوە لەوانەیە تەنها لایەنە پۆزەتیڤەکانی خۆی دەربخات و خاڵە لاواز و نێگەتیڤەکان فەرامۆش بکات. جۆرێکی تر لە بیۆگرافیا هەیە کە نووسەر رۆژانە بیرەوەرییەکانی خۆی وەك یاداشت دەنووسێتەوەو لەدواییدا ئەو بیرەوەرییانە دەکات بەتێکستێکی ئەدەبی بیۆگرافی.

لە کەلەپوری عەرەبیدا بیۆگرافیا بەچەشنێکی دی هەبووە، هەندێ جار لەبری (سیرە) پێیان وتووە (تەرجەمە)، واتە وەرگێڕانی ژیانی کەسایەتییەکی ناوداری کەلەپووری عەرەبی-ئیسلامی، بەڵام بەزۆری سیرە بەکار هاتووە، بۆ نموونە (سیرة ابن هشام) و (سیرة سیف

بن ذي یزن) و (السیرة النبویة) و (سیرة عنترة)، هەروەها (معجم الادباء)ی یاقوت الحموي کە کتێبێکی قەبەیەو لەبیست بەرگ پێك هاتووەو دەربارەی ژیانی ژمارەیەکی زۆر لە شاعیران و زمانزان و نەحوی و نووسەرە عەرەبەکانی تێدایە. لەچەرخی نوێشدا (الایام)ی نووسەری میسری تەها حسێن (١٨٨٩-١٩٧٣) جۆرێکە لە ئۆتۆبیۆگرافیا.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- من اصطلاحات الادب الغربي، تألیف: د. ناصر الحاني، دار المعارف-١٩٥٩- مصر.

٢- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. امیل بدیع یعقوب و د. میشال عاصي، دار العلم للملایین -١٩٨٧- بیروت.

٣- المعجم الادبي، جبور عبدالنور، دار العلم للملایین -١٩٧٩- بیروت.

٤- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي، دار الكتب العلمية -١٩٩٩- بيروت.

٥- معجم العلوم الانسانية، بإشراف: جان فرانسوا دورتيه، ترجمة: د. جورج كتورة، كلمة - المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، ٢٠٠٩-بيروت.

٤٠- خۆرهەڵاتناسی
Orientalism

خۆرهەڵاتناسی، یان ئۆرێنتالیزم orientalism، بەعەرەبی (الاستشراق)، بریتییە لە توێژینەوەی زانستی وئەکادیمی لە کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی دوور و نزیك لە دید و تێڕوانینی خۆرئاواوە. وشەی ئۆرێنتالیزم لە زمانە ئەوروپییەکان و لە خەیاڵدانی خۆرئاواییەکاندا، ئەو کۆمەڵگایانە دەگرێتەوە کە دەکەونە ئەوبەری دەریای سپیی ناوەڕاست، ئەمەش، لەسەدەکانی پێشوودا، پشتی بە زانیارییەکانی ئەو گەشتیار و هونەرمەندانە دەبەست کە سەردانی وڵاتانی خۆرهەڵاتیان کردووەو خۆرهەڵاتیان وەك ناوچەیەکی پڕ لە ئەفسانەو فەنتازیاو خەیاڵی جوان بینیوە کەدواتر بووە بە ئیلهامبەخشی هونەر و کارە ئەدەبییەکانی ئەوان. لێرەدا خۆرهەڵات، هەردوو خۆرهەڵاتی دوور (واتە وڵاتانی ئاسیا وەك چین و ژاپۆن و هیند) و خۆرهەڵاتی نزیك (واتە وڵاتانی عەرەبی و

تورکیا و ئێران) دەگرێتەوە.

خۆرهەڵاتناسی واتە گەشت و گەڕان بە خۆرهەڵاتدا لەلایەن زانایانی خۆرئاواوە بەمەبەستی زانین و فێربوونی زمانەکەیان و کەشفکردنی نهێنییەکانی ژیانیان و ناسینی ئەدەب و هونەرو کولتوور و ئایین و دابونەریتەکانیان. ئەو زانا و گەشتیارە خۆرئاواییانە بەمەبەست و ئامانجی جیاواز هاتوون بۆ خۆرهەڵات، هەندێکیان بەمەبەستی زانست و فێربوون و ناسینی گەلانی ترو دۆزینەوەی نهێنییەکانی ژیانیان، هەندێکی تریان بەنیازی کاری سیاسی و هەندێکی تریش بۆ تەبشیر یان بۆ کاری بازرگانی هاتوون.

شارەزایان پێیان وایە دەرکەوتنی راستەقینەی خۆرهەڵاتناسی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، واتە بۆ رۆژگاری هەڵمەتی ناپلیۆن پۆناپارت بۆ سەر میسر (١٧٨٩-١٨٠١)، ئەمە سەرەتایەك بوو بۆ دامەزراندنی زانستی خۆرهەڵاتناسیی نوێ، چونکە ناپلیۆن لەو هەڵمەتەدا پتر لە سەدو شەست و حەوت زانای لەگەڵ خۆیدا هێنا بۆ میسر کە پسپۆری جیاجیای وەك ئەندازیاری و کیمیاگەری و پزیشك و گەردونناس و فەیلەسووفیان تیادا بوو، واتە لێرەدا ئیرادەی مەعریفە پاڵپشتێك بوو بۆ ئیرادەی هێز، ئەمە مانای وایە سەرجەمی خۆرهەڵاتناسی

بریتی نییە لە هێز و هەژموون و داگیرکاری، بەڵکو وەك زانستێکی راستەقینەش دەرکەوت کە خزمەتێکی زۆری کەلەپوور و کۆمەڵگاکانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی کردووە، بۆ نموونە لەساڵانی (١٨٠٩-١٨٢٨)دا نزیکەی سێ سەد توێژەر بەشدارییان کرد لەدانانی کتێبێکی گەورە بەناونیشانی "وەسفی میسر" کە لە نۆ بەرگی قەبە پێکهاتوەو و باس لە شارستانییەتی کۆنی میسری دەکات.

خۆرهەڵاتناسی لە راڤەکردنێکی تردا، ئەو زانستەیە کە لەسەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا، لەسەردەمی قۆناغی داگیرکاریدا، بەتایبەتی لەرۆژگاری داگیرکردنی میسر لەلایەن ناپلیۆنەوە، لەخۆرئاوا برەوی پەیدا کردووە، خۆرئاوا لەو قۆناغەدا کە هەندێ لە وڵاتانی خۆرهەڵاتی داگیر کردووە، ویستوویەتی توێژینەوە لەهەموو لایەنەکانی گەلانی ئەو ناوچەیە بکات، لەوانە ئەدەب و هونەر و بیروباوەڕ و ئایین و فۆلکلۆری ئەو گەلانە، تا بۆ بەرژەوەندیی خۆی بەکاریان بهێنێت، ئەم دیدە تا ئەندازەیەکی زۆر لە کتێبی (خۆرهەڵاتناسی)ی نووسەری ئەمریکی بەرەگەز فەلەستینی ئیدوارد سەعید (١٩٣٥-٢٠٠٣) باس کراوە، ئیدوارد سەعید ئەم کتێبەی لەساڵی ١٩٧٨دا بەزمانی ئینگلیزی چاپ کردووە، لەوێدا رەخنە لە

خۆرهەڵاتناسی دەگرێت بەو پێیەی ئەمە گوزارشتێکی رەمزییە لە کۆنترۆڵکردن، هەروەها پرۆسێسەکردنێکی کولتوورییە لە دەسەڵات، بۆیە خۆرهەڵاتناسی –لەدیدی ئیدوارد سەعید- بریتییە لە سیستمێکی ئیتنیکیی سێنترالیزمی رەگەزپەرست و داگیرکاری. ئەم رەخنەیەی ئیدوارد سەعید تا رادەیەکی زۆر زیادەڕەوی تێدایە، چونکە مەرج نییە خۆرهەڵاتناسی تەنها لەو خاڵەدا ببینرێت، لێرەدا چەندین وڵات و کەسی گرنگ هەن دوور لە دەسەڵات و دوور لە نیازی داگیرکاری و لە تێڕوانینێکی هیومانیستییەوە خزمەتی خۆرهەڵاتیان کردووە کە دواتر میللەتانی ئەو ناوچەیە کولتووری خۆیانیان پێ زیندوو کردۆتەوە.

دەتوانین توێژینەوەکانی خۆرهەڵاتناسان لەچەند بابەتێکی گرنگدا کۆ بکەینەوە، وەك: بابەتی مێژوویی و ئابووری و جوگرافی و زمان و ئەدەب و هونەرەکان و ئایین و ئەنترۆپۆلۆجیا و فەلسەفە و شوێنەوارناسی. ئەمڕۆ لە زانکۆکانی خۆرئاوادا بەشی تایبەتی بۆ خوێندنی خۆرهەڵاتناسی هەیە کە لەمێژووی نەتەوەکان و بارودۆخی کولتووریی ئەو میللەتانە دەکۆڵێتەوە، بۆ نموونە: بەشی لێکۆڵینەوە لە میسرییەکان، بەشی لێکۆڵینەوە لە ئاشوورییەکان، بەشی لێکۆڵینەوە لە ئێرانییەکان، هەروەها بەشی لێکۆڵینەوە لە

عەرەبەکان و بەشی تورکەکان و بەشی چینییەکان و بەشی هیندییەکان و بەشی ژاپۆنییەکان.

ئەو کەسانەی وەك خۆرهەڵاتناس هاتوونەتە ئەو ناوچەیە، کەسانی جیاجیا بوون و بەمەبەستی جیاجیا هاتوون، تیایاندا هەبووە بە پۆشاکی سەربازی هاتوون، تیاشیاندا هەبووە بە جلوبەرگی مەدەنی هاتوون، یان وەك پزیشك و وەك مامۆستا یان بە سیفەتی قەشەیەك هاتوون کە ئامانجی ئەمانەی دوایی پتر بریتی بوو لە تەبشیری مەسیحییەت، بەزۆری دەچوونە ناوچەکانی لبنان و سوریا و میسر، بۆیە هەندێ جار ئەو کەسانە دەبوونە جێی گومان، تێڕوانینی خەڵکی ئەو ناوچەیەش بۆ ئەو کەسانە جیاواز بوو، تیایاندا هەبوو بەچاوێکی پڕ لە ڕێزەوە سەیری خۆرهەڵاتناسەکانیان دەکرد بەو پێیەی ئەمانە لێکۆڵینەوە لە ئەحواڵی گەلانی ئەو ناوچەیە ئەنجام دەدەن، بەڵام تیایشیاندا هەبوو بەپێچەوانەوە بە چاوێکی پڕ لە گومانەوە تەماشایان دەکردن، پێیان وابوو ئەمانە ڕێگەخۆشکەر بوون بۆ داگیرکاریی خۆرئاوایی و ئەمانە ئامرازێك بوون بۆ دەسەڵاتی خۆرئاوا بەسەر خۆرهەڵاتدا.

خۆرهەڵاتناسی مێژوویەکی دێرینی هەیە، کە سەرچاوەی یەکەمی بریتییە لەگەشتیاری، دیارترین نموونەش نووسینەکانی مارکۆ پۆلۆ

(١٢٥٤-١٣٢٤)ی گەشتیارە کەدەربارەی خۆرهەڵاتی نووسیوە. بەڵام لەسەدەی نۆزدەهەمدا، خۆرهەڵاتناسی لە یەکێك لە ماناکانیدا، بریتی بوو لە بزووتنەوەیەکی ئەدەبی و هونەری و شێوەکاری، کە بەشێوەیەکی تایبەتی گەشتیان بۆ جیهانی ئیسلامی، واتە خۆرهەڵاتی نزیك و باکووری ئەفریقیا، دەکرد. گەشتکردن بۆ خۆرهەڵات سرووتێکی سەرنجڕاکێش بوو بۆ کەشفکردنی جوانییەکان و دەوڵەمەندکردنی خەیاڵ، بەتایبەتی لەلای نووسەرانی وەك ئەلفۆنس دی لامارتین و جیرار دو نێرڤال و گۆستاڤ فلوبێر و ئەرنست رێنان (١٨٢٣-١٨٩٢)، لەهاوچەرخەکانیش: لویس بلانشێر (١٩٠٠-؟)، تیۆدۆر نۆلدکە (١٨٣٦-١٩٣٠)ی خاوەنی کتێبی ناوداری "مێژووی قورئان"، کارل برۆکلمان (١٨٦٨-١٩٥٦)، مەکسیم رۆدنسۆن (١٩١٥-٢٠٠٤)، بێرنارد لویس (١٩١٦-...)، هەروەها فرانسیسکۆ گابریللی و کلۆد کاهین و ئالان روسیۆن.

لەساڵی ١٨١١دا شاتوبریان کتێبێك دەنووسێت بەناونیشانی "گەشتێك لە پاریسەوە بۆ قودس"، لەساڵی ١٨٣٥دا لامارتین بابەتێك دەنووسێت بەناونیشانی "گەشت بۆ خۆرهەڵات"، پاشان جیرار دو نێرڤال لەساڵی ١٨٥١دا و گۆستاڤ فلوبێر لەساڵی ١٨٦٢دا و ڤیکتۆر هۆگۆ لەساڵی ١٨٢٩دا گەشتەکانی خۆیان بۆ

خۆرهەڵات دەنووسنەوە. ئەوان لەو نووسینانەدا باسی دنیای جوانی و سیحر و فەنتازیاو نامۆگەرایی جیهانی ئیسلامی دەکەن، لە تورکیاوە بۆ میسر و لەوێشەوە بۆ مەغریب شارستانیەتێکی تر و کولتورێکی تریان بینی کە پڕە لە جوانی و خەیاڵ، بۆ نموونە تورکیای عوسمانییان وەك حیکایەتە سەیروسەمەرەکانی هەزارویەك شەوە دەبینی، تورکیای کۆشکی جوان و پاشای شەهوانی و حەرەمی نیمچە ڕووت وسیحری جوانی و سەمای خۆرهەڵاتی و کەنیزەکی دڵڕفێن.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- دلیل الناقد الادبي، د. میجان الرويلي و د. سعد البازعي.
٢- هاشم صالح، الاستشراق بين دعاته ومعارضيه.
٣- هاشم صالح، المثقفون العرب بين الاستشراق والاستغراب.

٤١- خۆرئاواناسی
Occidentalism

خۆرئاواناسی، occidentalism، بەعەرەبی (الاستغراب)، بریتییە لە توێژینەوە لە کولتور و شارستانییەتی خۆرئاوا لە دەرەوەی خۆرئاواوە، ئەمەش دەبێتە زانستێك لەبەرامبەر زانستی خۆرهەڵاتناسی کە خۆرئاواییەکان لە گۆشەی جیاجیاوە لێکۆڵینەوەیان لەسەر خۆرهەڵات کردووە. بەڵام خۆرئاواناسی زاراوەیەکی زۆر نوێیە، بەپێچەوانەی خۆرهەڵاتناسی کە مێژوویەکی دێرین و دوور و درێژی هەیە.

خۆرئاواناسی، وەك زاراوە، لە ئەنجامی کۆشش و نووسینەکانی ژمارەیەك توێژەری عەرەب و موسڵمان سەری هەڵداوە، لەوانە توێژەری میسری حەسەن حەنەفی (لە ساڵی ١٩٣٥ لە قاهیرە لەدایك بووە)، کتێبێکیشی نووسیوە بە ناونیشانی "سەرەتایەك دەربارەی زانستی خۆرئاواناسی"، (مقدمة في علم الاستغراب)، بەڵام

وەك زانستێك بۆ توێژینەوە بەر لە حەسەن حەنەفیش پرۆسێسە کراوەو چەند توێژەرێك ئاماژەیان بۆ کردووە، بەو پێیەی خۆرئاواناسی پەیوەندیی بە پۆست کۆلۆنیالیزمەوە هەیە.

یەکێك لەو توێژەرە عەرەبانەی کە لێکۆڵینەوەی لەسەر چەمکی خۆرئاواناسی کردووە، ئەنوەر عەبدولمەلیکە (لە ساڵی ١٩٢٤ لە قاهیرە لەدایك بووە)، کە ئەویش توێژەرێکی میسرییە و لەفەرەنسا خوێندنی تەواو کردووە و هەر لەوێشدا وانە دەڵێتەوە، ئەنوەر عەبدولمەلیك لە ناوەڕاستی حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا بابەتێکی بڵاو کردەوە دەربارەی ئەوەی کە دەشێت خۆرهەڵاتناسی کۆتایی پێهاتبێ و لەوانەیە کایەیەکی تر لەم زانستە سەرهەڵبدات بەناوی خۆرئاواناسی. لەوێدا رەخنە لە بزووتنەوەی خۆرهەڵاتناسی دەگرێت و کۆمەڵێ تێزی گرنگ پێشکەش دەکات، دواتر تێزەکانی ئەنوەر عەبدولمەلیك دەبن بە هاندەرێکی گەورە بۆ ئیدوار سەعید تا کتێبی (خۆرهەڵاتناسی) بنووسێت و تیایدا رەخنە لەو زانستە بگرێت و هەوڵبدات لەدەرەوەی خۆرئاواوە لێکۆڵینەوە لەسەر خۆرئاوا بکات. ئیدوارد سەعید لەو کتێبەدا دان بەو راستییەدا دەنێت کە سوودی لە نوسینەکانی ئەنوەر عەبدولمەلیك وەرگرتووە بۆ رەخنەگرتن لە خۆرهەڵاتناسی و لێکۆڵینەوە لە کولتووری خۆرئاوایی.

له نووسینه‌کانی ئه‌نوه‌ر عه‌بدولمه‌لیکدا هه‌وڵێکی زۆر هه‌یه بۆ دامه‌زراندنی زانستێك به‌ناوی خۆرئاواناسی، به‌ڵام وه‌ك خۆی ده‌ڵێ، ئه‌و هه‌وڵانه نه‌بوون به‌هۆی ئه‌وه‌ی خۆرئاواناسی وه‌ك زانستێکی ورد شکڵ بگرێت. به‌ڵام حه‌سه‌ن حه‌نه‌فی کاتێکی زۆری ژیانی بۆ ئه‌م زانسته ته‌رخان کرد، خۆرئاواناسیی کرد به پرۆژه‌یه‌کی سه‌رجه‌مگیر به‌ناوی "پرۆژه‌ی که‌له‌پوور و نوێکردنه‌وه"، واته ترادیشناڵ و مۆدێرنیزه‌یشن، که هه‌وڵی داوه له سێ لایه‌نه‌وه لێکۆڵینه‌وه‌ی له‌سه‌ر بکات، لایه‌نی یه‌که‌م بریتییه له ره‌خنه و لێکۆڵینه‌وه ده‌رباره‌ی که‌له‌پووری کۆن، یان وه‌ك خۆی ده‌ڵێ: هه‌ڵوێستمان له‌به‌رامبه‌ر که‌له‌پووری کۆن، لایه‌نی دووه‌م بریتییه له ره‌خنه له خۆرهه‌ڵاتناسی و له خۆرئاوا، یان: هه‌ڵوێستمان له‌به‌رامبه‌ر که‌له‌پووری خۆرئاوایی، لایه‌نی سێهه‌میش بریتییه له لێکۆڵینه‌وه له واقیعی هاوچه‌رخ، یان: هه‌ڵوێستمان له‌به‌رامبه‌ر واقیعی ئه‌مڕۆ.

حه‌سه‌ن حه‌نه‌فی له‌کتێبی "سه‌ره‌تایه‌ك ده‌رباره‌ی زانستی خۆرئاواناسی"دا وایده‌بینێت جیاوازییه‌کانی نێوان خۆرهه‌ڵاتناسی و خۆرئاواناسی، له‌م خاڵانه‌ی خواره‌وه‌دا کورت ده‌بێته‌وه:

١- خۆرهه‌ڵاتناسی له‌قۆناغی داگیرکاریی ئه‌وروپی و سه‌رکه‌وتنی گه‌لانی ئه‌وروپیدا سه‌ریهه‌ڵداوه، به‌ڵام خۆرئاواناسی له‌سه‌رده‌می بزووتنه‌وه رزگاریخوازه‌کانی گه‌لانی ژێرده‌سته‌دا سه‌رهه‌ڵده‌دات، بۆیه خۆرئاواناسی وه‌ك فۆرمێك له‌داکۆکی له‌خۆکردن ده‌رده‌که‌وێت و هه‌وڵده‌دات خۆی رزگار بکات له‌گرێی خۆبه‌که‌مزانین و گرێی ترس له‌ئه‌ویدی.

٢- خۆرهه‌ڵاتناسی هه‌ڵگری کۆمه‌ڵێك میتۆدی کۆنی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه، وه‌ك میتۆدی پۆزه‌تیڤیزم و مێژووگه‌رایی و ناسیونالیستیی ره‌گه‌زپه‌رستی، به‌ڵام خۆرئاواناسی به‌میتۆده زانستییه‌کانی وه‌ك میتۆدی زمانه‌وانی و ئایدیۆلۆژیای رزگاریی نیشتمانی کار ده‌کات.

٣- خۆرهه‌ڵاتناسی فۆرمی خۆی گۆڕیوه‌و ئه‌مڕۆ له‌زانسته مرۆڤایه‌تییه‌کاندا ده‌رده‌که‌وێته‌وه، به‌تایبه‌تی له ئه‌نترۆپۆلۆژیای ژیاری و سۆسیۆلۆژیای کولتووریدا. خۆرئاواناسی هێشتا له‌سه‌ره‌تادایه‌و جارێ په‌ره‌ی به‌هیچ فۆرمێك نه‌داوه.

٤- خۆرهه‌ڵاتناسیی کۆن بێلایه‌ن نه‌بووه، به‌ڵکو گوزارشتی له‌هۆشیاریی ئه‌وروپی کردووه‌و پتر خواستی کۆنترۆڵکردنی هه‌بووه، به‌ڵام خۆرئاواناسی تاراده‌یه‌کی زۆر بێلایه‌نه‌و خۆی به‌دوور ده‌گرێت

لەهەژموون، بەڵكو دەیەوێت خۆی لەكۆتەكانی ئەویدی رزگار بكات.

حەسەن حەنەفی هەر لەكتێبی ناوبراودا دەڵێ: "خۆرئاواناسی روویەكی دیكەی خۆرهەڵاتناسییە، بگرە روویەكی بەرامبەر و دژی خۆرهەڵاتناسییە، ئەركی ئەم زانستە ئەوەیە گرێی مێژوویی خۆبەكەمزانین، لەپەیوەندیی من بە ئەویدی، بكاتەوەو، گرێی مەزنێتیی خۆرئاوا لەبەرامبەر خۆرهەڵات نەهێڵێت، هەروەها ئۆرۆسێنترالێزم یان سێنترالیزمی ئەورووپی رەت بكاتەوە، لەناوبردنی گرێی خۆبەكەمزانین وەك زمان و وەك كولتوور و وەك ژیار، دەبێتە مایەی ئەوەی ئەو خودە لەبابەتێكی لێكۆڵینەوە لەسەر كراوەوە ببێتە بابەتێك خۆی لێكۆڵینەوە لەسەر ئەویدیی خۆرئاوا بكات"، هەروەها پێی وایە خۆرئاواناسی، بەپێچەوانەی خۆرهەڵاتناسی، دەتوانێت بێلایەنی و بابەتگەرایی دابین بكات، چونكە خۆرئاواناسی نایەوێت كۆنترۆڵی ئەویدی بكات.

بیرمەندی عەرەبی لوبنانی عەلی حەرب رەخنە لە تێزەكانی حەسەن حەنەفی دەگرێت و پێی وایە ئەم دیدە تا ئەندازەیەكی زۆر هەڵەیەو فیكری عەرەبی ناتوانێت گەمارۆی فیكری خۆرئاوایی بدات بەهۆی باڵادەستیی خۆرئاوا لەرووی فیكرو زانست و هێزی

ئابووری و تێكنۆلۆژییەوە، ئەمە جگە لەوەی بیرۆكەی ئۆرۆسێنترالیزم لەبنەڕەتدا بیرۆكەیەكی خۆرئاواییەو یەكەمجار بیرمەندانی خۆرئاوا خۆیان رەخنەیان لە سێنترالیزمی خۆرئاوایی یان ئەورووپی گرتووە، بەو پێیەی لێرەدا كولتووری پێشكەوتووی تر و ژیاری دیكە هەن كاریگەرییان لەسەر جیهان هەیە. هەروەها بیرمەندی عەرەبی مەغریبی نورەدین ئەفایە لە كتێبی "خۆرئاوای خەیاڵكراو: وێنەكانی ئەویدی لەفیكری عەرەبی ئیسلامیدا" بۆچوونێكی تر پێشنیار دەكات، ئەو وایدەبینێ كە پێویستە خۆرئاواناسی ببێت بە گوتار، گوتارێك بتوانێت دیالۆگ لەگەڵ ئەویدی و لەگەڵ خۆرئاوادا بكات. پاشان ئەلتاهیر لەبیبی بیرمەندی عەرەب پرسیاری ئەوە دەكات ئاخۆ تا چ رادەیەك كارلێك لەگەڵ خۆرئاوادا بووەتە مایەی گۆڕانكاریی بنەڕەتی لە بونیادی فیكری و زەینیی كۆمەڵگە عەرەبییەكاندا.

لەسەرەتادا وتمان خۆرهەڵاتناسی، وەك دیاردەو وەك زانست، مێژوویەكی دێرینتری هەیە وەك لە خۆرئاواناسی، ئەمە بەو مانایەی خۆرئاوا لە خۆرهەڵاتناسیدا كارو پرۆسێسەی كاریگەری ئەنجام داوەو دەرەنجامی گرنگی بەدەست هێناوە، دەنا خۆرئاواناسیش بەجۆرێك لەجۆرەكان لەسەدەی نۆزدەهەمەوە بەشێوەیەكی ناراستەوخۆ هەبووە.

دەتوانین بڵێین لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا گەلانی خۆرهەڵات دەستیان کرد بەناردنی ژمارەیەکی زۆری نوێنەر و قوتابیانی خۆیان بۆ زانکۆکانی ئەوروپا، وەك زانکۆی سۆربۆن و بەرلین و ئۆکسفۆرد و کامبێردگ، بۆ نموونە لەمیسر رەفاعە ئەلتەهتاوی و ئەحمەد لوتفی ئەلسەیید و تەها حسێن و محەمەد مەندور و ژمارەیەکی زۆری مامۆستایانی زانکۆ لەو کەسانە بوون کە لەسەدەی نۆزدەهەمدا دەرچووی زانکۆکانی ئەوروپان.

دەشێت بڵێین خۆرئاواناس ئەو کەسەیە کەبەشێکی ژیانی خۆی تەرخان کردووە بۆ لێکۆڵینەوە لەکولتوور و ژیانی کۆمەڵایەتیی خۆرئاواو زمانە ئەوروپییەکانی وەك زمانی ئینگلیزی یان فەرەنسی یان ئەڵمانی، هەروەها خۆرئاواناس کەسێکە ئاگاداری رۆشنبیریی ئەوروپی و میتۆدەکانی توێژینەوەی زانستییەو دەیەوێت لە ئەدەب و فەلسەفەو ئەخلاق و کولتوور و کەلەپوور و ژیانی تایبەتیی کۆمەڵگاکانی ئەوروپا بکۆڵێتەوە.

خۆرئاواناسی تەنها لەلای عەرەب و موسڵمانەکاندا نەبووە، بەڵکو لەلای ژاپۆنی و چینی و هیندییەکانیشدا هەبووە، چونکە پاش سەرکەوتنی شارستانیەتی ئەوروپی و باڵادەستبوونی ئەوروپا لەرووی فەلسەفی و زانستی و تێکنۆلۆژیدا، سەرجەمی گەلانی دنیا

بەدوای ئەو سەرکەوتنانەوە بوون و لاسایی ئەوروپایان دەکردەوەو هەروەها دەیانویست بزانن نهێنیی ئەو سەرکەوتنە هەمەلایەن و سەرسوڕهێنەرە گەورانەی ئەوروپا و خۆرئاوا چییە.

بەم شێوەیە وڵاتی ژاپۆن بەفراوانی بەرامبەر ئەوروپا کرایەوە، کەپێشتر بۆ ماوەی چەندین سەدە وڵاتێکی داخراو بوو بەسەر خۆیدا، بەڵام لەشەستەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە خۆرئاواناسی لەژاپۆندا لەسەردەمی حوکمی بنەماڵەی "میجی"یەوە دەستی پێکرد، ئەم بنەماڵەیە دروشمی "کرانەوە لەبەرامبەر شارستانیەت و رۆشنگەریدا"ی بەرز کردەوەو بەپێی ئەو دروشمە کاریان لەسەر پێشخستنی خۆیان دەکرد تا ئەوانیش بتوانن بگەن بەجیهانی پێشکەوتوو، بەر لە حوکمی بنەماڵەی میجی، ئەو قوتابییانەی نێردرابوونە ئەوروپا نەدەگەیشتنە سێ سەد کەس، کەچی لەقۆناغەکانی دواتردا بەهەزاران قوتابی دەنێردرانە زانکۆکانی ئەوروپا تا لەوێوە هەموو زانست و پێشکەوتن و ئەزموونەکانی ئەوروپا بگوازنەوە بۆ وڵاتی خۆیان، بەتایبەتی لە بوارە زانستییەکانی وەك پزیشکی و ئەندازیاری و تێکنۆلۆژی. بیرمەندی ژاپۆنی فوکوزاوا یوکیشی (١٨٣٥-١٩٠١) رۆڵێکی گرنگی لەو بوارەدا بینیوە، پاش ئەوەی گەشتێکی دوورودرێژی بۆ خۆرئاوا کرد،

ئیدی دەستی کرد بە بانگەشەکردن بۆ گۆڕانکاریی سەرجەمگیر لەکۆمەڵگای ژاپۆنیدا و هەروەها باسی لەپێویستیی خۆرئاواناسی دەکرد، ئینجا دەستی کرد بە وەرگێڕانی بەرهەمەکانی مۆنتسکیۆ و جان جاك رۆسۆ و جۆن ستیوارت میل و سپینسەر بۆ سەر زمانی ژاپۆنی، هەروەها بزووتنەوەی رۆژنامەگەری دەستی پێکردو یەکەمین رۆژنامەی ژاپۆنی لەساڵی ١٨٦١ لەشاری ناکازاکی بەزمانی ئینگلیزی دەرچوو، ساڵێك دوای ئەوە رۆژنامە بەزمانی ژاپۆنی دەرچوو. دواجار شەپۆلی گۆڕانکاری و نوێبوونەوە لەژاپۆندا سەرکەوت و دەستکەوتی گرنگی بەدەستهێنا.

لە وڵاتی چینیشدا خۆرئاواناسی لەسەدەی نۆزدەهەمدا بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ هەبوو، بیرمەندی چینی "ین فۆ" (١٨٥٣-١٩٢١) بە رێبەری ئینتلجینسیای چینی دادەنرێت، بزووتنەوەیەکی گەورەی وەرگێڕانی بەرپا کرد کە دواتر کولتوور و ئایدیۆلۆژیای وڵاتی چینی بەتەواوی گۆڕی، هەروەها ین فۆ یەکێکە لەدامەزرێنەرانی رۆژنامەگەریی چینی، هەموو ئەمانە لەژێر کاریگەریی کولتووری ئەوروپیدا بوو، چونکە ین فۆ چەندین وڵاتی خۆرئاوا گەڕاوەو بۆ ماوەی دوو ساڵ لە ئینگلتەرە خوێندوویەتی و شارەزای کولتووری کۆمەڵگاکانی خۆرئاوا بووەو لێکۆڵینەوەی

لەسەر کردوون، خۆیشی زۆر سەرسام بوو بە خۆرئاواو ئەوروپا، بەردەوام رەخنەی لەکولتوورو کەلەپوری چینی دەگرت، ژمارەیەك کتێبی بیرمەندە ئەوروپییەکانی وەك سپینسەر و هێکسلی و ئادەم سمیت و مۆنتسکیۆی لە زمانی ئینگلیزییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی چینی، لەگەڵ کۆنفوشیۆسە تەقلیدییەکاندا هەمیشە لەململانێدا بوو.

بۆ ئەم زاراوەیە، سەیری ئەم سەرچاوانە بکە:

١- د. حسن حنفي، مقدمة في علم الاستغراب.

٢- هاشم صالح، الاستشراق بين دعاته ومعارضيه.

٣- هاشم صالح، المثقفون العرب بين الاستشراق والاستغراب.

٤- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٤٢- ڕۆشنگەری
Enlightenment

زاراوەی ڕۆشنگەری، بەعەرەبی (التنویر)، ئاماژە بۆ چەشنێك لە بیرکردنەوە دەکات کە پشت بە ئەقڵ و ئەقڵانییەت دەبەستێت و ڕۆشنایی خۆی لە ئەقڵەوە وەردەگرێت. لەسەر چەند بەهایەك ڕادەوەستێت وەك ئازادی و دادپەروەری لەبری خورافات و زوڵم و ستەمگەری. ئەم تێگەیشتنە باکگراوندی سەرەکیی خۆی لە ڕۆشنگەریی فیکر و ڕۆشنبیریی خۆرئاواییەوە وەردەگرێت، بەو پێیەی یەکەمجار ئەم بیرۆکەیە لە فیکری خۆرئاواییدا پەرەی سەندووە.

لە ڕاستیدا زیاد لە سەرەتایەك‌و کۆتاییەك بۆ سەردەمی ڕۆشنگەری هەیە. ڕۆشنگەری بە شێوەیەکی گشتی بریتییە لە کۆی ئەو کۆمەڵە تێڕوانینە فەلسەفی‌و فیکری‌و مەعریفیانەی لەلایەن کۆمەڵێك فەیلەسوفەوە لە سەدەی حەڤدەو هەژدەدا نیشان دراون و لە نێوان شۆڕشی ئینگلیزی ١٦٨٨ و شۆڕشی فەرەنسی ١٧٨٩

هاتوونەتە کایەوە.

بەڵام کۆتایی ڕۆشنگەری، بە مردنی هۆلباخ لە ساڵی ١٧٨٩ دیاری دەکرێت، هۆلباخ لە نەوەی سێیەمی ڕۆشنگەرانی فەرەنسی بوو، هەر لەو ساڵەشدا شۆڕشی فەرەنسی هەڵگیرسا کە ڕۆشنگەری لەڕووی فیکری و ڕۆشنبیرییەوە کەش و زەمینەیەکی گونجاوی بۆ ئەو شۆڕشە خوڵقاند.

لەراستیدا پێشکەوتنەکانی چەرخی ڕۆشنگەری دەرەنجامی ململانێ فیکری و ڕۆشنبیرییەکانی چەرخی ڕێنیسانس بوو، چونکە ڕۆشنگەری زنجیرەیەکە لەمێژووی عەلمانییەتی ئەوروپیدا کە دەرکەوتەکانی لەگەڵ چەرخی ڕێنیسانسدا، لەهەردوو ئاستی فەلسەفی و ڕۆشنبیریدا، بەدیارکەوت، بەتایبەتی لەگەڵ پرۆسەکانی ریفۆرمی ئایینیدا، کە لەتەك بڵندگەرایی کڵێسە و ڕۆحانییەتی ئایینی مەسیحیدا بەریەك کەوتن.

میشێل فوکۆی فەیلەسوفی فەرەنسی وایدەبینێت پرسیاری "ڕۆشنگەری چییە؟" پرسیارێکە تا ئەمڕۆش فەلسەفەی نوێ لەبەرامبەریدا دۆشداماوە. فوکۆ لەوەڵامی پرسیاری یەکێك لە گرنگترین فەیلەسوفانی ئەوروپادا، واتە ئیمانوێل کانت، ئەو قسەیە دەکات، وەك دەزانین پێشتر کانت وتارێکی بەهەمان ناونیشان، واتە

"ڕۆشنگەری چییە؟"، بڵاوکردۆتەوە، دواتر فوکۆش لەوتارێکی تردا بە ناونیشانی کانت و شۆڕش، بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت.

کانت لە پەرەگرافی یەکەمی وەڵامی ئەو پرسیارەدا "ڕۆشنگەری چییە؟" کە گۆڤارێکی ئەڵمانی لەساڵی ١٧٨٤دا ئاراستەی کردبوو، دەڵێت: "ڕۆشنگەری بریتییە لە رزگاربوونی ئینسان لەو راسپاردە و فەرمانەی (الوصاية) کە خۆی بەسەر خۆیدا دەیسەپێنێت"، راسپاردە و فەرمان -الوصاية- لە دیدی کانتدا بریتییە لە بێتوانایی مرۆڤ لە بەکارهێنانی تواناکانی خۆی بۆ تێگەیشتن، کانت دەڵێ: " با بوێرییەکی وات تیادا بێت بتوانیت توانای خۆت لە تێگەیشتندا پرۆسیسە بکەیت- ئەمەیە دروشمی ڕۆشنگەری"، لەراستیدا ئەم وتەیە یاخود ئەم دروشمە هەر لەسەرەتاوە بزوێنەری بزاوتی ڕۆشنگەری بوو.

هەندێ لە توێژەران وایدەبینن کە ئەم بزاوتە مێژووییە گرنگە، لە سەدەی هەژدەیەمدا سەرانسەری ئەورووپا و خۆرئاوای گرتەوە، بەڵام فەرەنسا شوێنی ڕەسەنی لەدایکبوونی ڕۆشنگەرییە، هەرلەوێشدا ژمارەیەك بیرمەند و فەیلەسوف بانگەشەیان بۆ کرد، لەوانە: مۆنتسکیو، ڤۆلتێر، هۆلباخ، دیدرۆ، ڕۆسۆ. بیروباوەڕی تازەی ئەم بیرمەندانە لەگەڵ دامەزراوە تەقلیدییەکانی سیاسەت و ئاییندا

بەریەك کەوتن. ئیدی لەوێوە جەنگی ڕۆشنگەری دەستی پێکرد.

دەشێت بە شێوەیەکی گشتی دیدو بۆچوونەکانی ڕۆشنگەری بەم شێوەیە کورت بکەینەوە:

١- مرۆڤ بوونەوەرێکی ئەقڵانییە، دەبێت بەهایەکی ئەقڵانی بەسەر کۆمەڵگاو مرۆڤو دیاردەکاندا پیادە بکرێت (مرۆڤی عەقڵی خۆی بە سەربەخۆییو بەبێ فەرمانی یەکێکی دی بەکاردەهێنێت).

٢- ئەقڵ سەرچاوەی هەمو ڕاستییەکەو لە دەرەوەی ئەقڵدا هیچی ڕاستییەك بوونی نییە.

٣- ئەقڵ شتێکی گەردوونییە، بۆیە دەشێت لەسەر بنەمای ئەم پرەنسیپە گەردوونییەدا، هەموو جیهان ببێت بە یەكو مرۆڤ وەکو هاووڵاتییەکی جیهانی سەیر بکرێت.

٤- مێژوو لە جوڵانەوەیەکی بەرەوپێشچوون بەردەوامدایە.

٥- جیهان لەناو ئەوپێشکەوتنە بەردەوامەدا، بە هۆی پێشکەوتنی ئەقڵیو زانستی، دەبێت بە نیشتمانی هەموو هاوڵاتییەك کە ئیتر ئاشتییەکی سەرتاسەریو دادپەروەری کۆمەڵایەتی دابین دەبێت.

زۆر کەس وایدەبینن کە مۆدێرنەی هاوچەرخ درێژەپێدانی ڕۆشنگەرییە، بەو پێیەی ڕۆشنگەری و مۆدێرنە چەند بەهایەکی

لیبراڵیی وەك: ئازادیی تاکەکەس و دادپەروەری و سەروەریی ئەقڵ، لەخۆ دەگرن. بەڵام مۆدێرنە، کە دیاردەیەکی مێژووییە و ڕیشەیەکی قووڵی هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ بەر لە قۆناغی ڕۆشنگەریش، هەروەك پەیوەستە بەو بزووتنەوانەی لە چەندین ڕووەوە لەگەڵ ڕۆشنگەریدا ناکۆك بوون، بەو پێیە مۆدێرنەیش لە پێکهاتەدا هەڵگری چەندین جیاوازییە لەگەڵ ڕۆشنگەریدا و دژی هەندێ لە پرەنسیپ و بیروڕاکانیەتی.

لەساڵی ١٩٤٤د ماکس هۆکهایمەر و تیۆدۆر ئادۆرنۆ کتێبێکیان بڵاو کردەوە بەناونیشانی "دیالێکتیکی ڕۆشنگەری" کە تیایدا ڕەخنەیەکی توندیان ئاراستەی ڕۆشنگەری کرد، لەدیدی ئەم دوو بیرمەنددا، گرفتی ڕۆشنگەری لەچەند خاڵێکدا کۆ دەبێتەوە، لەوانە: تۆتالیتاریزم یان سەرجەمگیری لە باسکردنی دیاردە سروشتی و مرۆڤایەتییەکاندا، گرتنەبەری میتۆدێکی ماتماتیکی و ماتریالیی سادە، ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆشنگەری، سەرباری ئەوەی بانگەشەی ئەقڵانییەت و زانستگەرایی دەکات، بەڵام نەیتوانیوە خۆی لە قورسایی نەریتی ئەفسانەیی و سیحری ڕزگار بکات، هەروەها ڕۆشنگەری وەك هەر سیستمێك، تۆتالیتارییە.

ڕۆشنبیریی عەرەبی لەماوەیەکی زوودا کەوتە ژێر کاریگەریی

ڕۆشنگەریی ئەورووپییەوە، ناپلیۆن لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا و بەدیاریکراوی لە ساڵی ١٧٩٨دا، نامەیەکی ڕۆشنگەرانەی ئاراستەی وڵاتی میسر کرد، هەندێ لە بیر و دەستکەوتەکانی ڕۆشنگەریی فەرەنسیی لەگەڵ خۆیدا هێنا، بۆ ئەوەی میسر و سەرانسەری وڵاتانی خۆرهەڵات بهێنێتە سەر ڕەوتی گۆڕانکارییە گەورەکانی ڕۆشنبیریی فەرەنسی و ئەورووپی، تا دواتر بتوانێت بەئاسانی کۆنترۆڵیان بکات.

کەواتە ڕێنیسانسی عەرەبی، لەسەدەی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، لە ئاکامی کاریگەرییەکانی ڕۆشنگەریی ئەورووپییەوە، هاتە ئاراوە، بەو سیفەتەی سەدەی بووژانەوەی عەرەبی بریتی بوو لە کارلێکی نێوان ڕۆشنبیریی عەرەبی و ڕۆشنبیریی هاوچەرخی خۆرئاوایی.

جابر عەصفور لە کتێبی (چەند پەراوێزێك لە دەفتەری ڕۆشنگەریدا) دەڵێت: بووژانەوەی ئەدەبی و فیکری، بەبێ ئازادیی فیکر و دەرچوون لەتاریکی و چوونە نێو ڕۆشنکردنی ئەقڵ و کردنەوەی دەرگای ئیجتیهاد، نایەتە دی. یەکەم هەنگاوی ڕۆشنگەری بریتییە لە بەدیهێنانی دادپەروەری و ڕەخساندنی ئازادییەکان، ڕۆشنگەری کوڕی سەردەمە و پەیوەندیی بە ڕابردوو و کەلەپوورەوە

نییە، چونکە لێرەدا ناکۆکی هەیە لەنێوان مەعریفەی ئایینی و مەعریفەی ئەقڵانیدا.

بڕوانە:

- دلیل الناقد الادبي، د. میجان الرویلي و د. سعد البازعي.

٤٣- تێرمینۆلۆژی- (زانستی زاراوە)
Terminology

زانستی زاراوە یان زاراوەسازی Terminology، بەعەرەبی: (علم المصطلح) یان (المصطلحیة)، بەشێوەیەکی زانستی لە بنەمای زاراوەکان و لە سەرهەڵدان و کێشەو گرفتەکانی زاراوەکان و چۆنێتی یەکخستنیان دەکۆڵێتەوە. ئەمڕۆ سەرجەمی ئەو زاراوانەی لە زانستە جیاجیاکان و لەکایە مەعریفییە جۆراوجۆرەکاندا بەکاردەهێنرێن، بوون بە بابەتێك بۆ زانستێکی نوێ کە پێی دەوترێت تێرمینۆلۆژی. ئەم زانستە پەیوەندیی بەچەند کایەیەکی نزیك لە زاراوەسازییەوە هەیە، وەك: زانستی ئاماژەکان (سیمیۆلۆژیا) و فەرهەنگناسی (لێکسیکۆلۆژی) و زانستی پۆلێنکاری (کلاسۆلۆژی) و زانستی رەسەنخوازیی وشەکان (ئیتمۆلۆژی).

زاراوەی تێرمینۆلۆژی لە دوو وشە پێك هاتووە: termino کە لەوشەی لاتینی terminus وەرگیراوەو بەواتای "دەربڕین" دێت،

هەروەها وشەی logos کە بەواتای گوتار یان زانست دێت، هەردوو وشەکە بەسەر یەکەوە لە یۆنانیی کۆندا واتە: زانستی دەربڕین. بەڵام دواتر لەرووی ماناو چەمکەوە گۆڕانکاریی زۆری بەسەر هاتووە.

ئەم زانستە مێژوویەکی نوێی هەیە، یەکەمجار لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم لە ئەڵمانیادا کریستیان گۆتفرید (١٧٤٧-١٨٣٢) وشەی terminologish ی بەکاری هێناوە، لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمیشدا لە هەردوو زمانی فەرەنسی و ئینگلیزیدا تێرمینۆلۆژی بەکارهێنرا. لە سییەکانی سەدەی بیستەمیشدا بایەخدان بە زاراوەسازی و چەمکی تێرمینۆلۆژی پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆوە بینی، نووسەری نەمساوی ئۆگین ویستێر (١٨٩٨-١٩٧٧) داوای کرد هەوڵبدرێت کێشەی ئاڵۆزی زاراوەکان چارەسەر بکرێت و لە بێسەروبەریی ماناکان رزگار بکرێت و هەوڵ بدرێت زاراوەکان یەك بخرێن.

هەندێ لە توێژەرانی ئەم بوارە چەند وەزیفەیەکیان بۆ زانستی زاراوە دیاری کردووە، لەوانە:

١- وەزیفەی زمانەوانی، بەو مانایەی دینامیکیەتی زاراوە دەتوانێت ئاستی دەوڵەمەندی و بلیمەتیی زمان و فەرهەنگی زمان دەربخات.

٢- وەزیفەی مەعریفی، چونکە زاراوە بریتییە لە زمانی زانست و مەعریفە، هیچ زانستێك بەبێ زاراوە بوونی نییە، بۆیە زاناکان وتوویانە: زاراوە کلیلی زانستەکانە.

٣- وەزیفەی پەیوەستکاری (کۆمیونیکەیشن)، چونکە زاراوە تیشك دەخاتە سەر ماناو ناوەڕۆکی زانستەکان بۆ ئەوەی لەلای وەرگر رۆشن بێت.

٤- وەزیفەی ئابووری، واتە زاراوە وامان لێدەکات بتوانین مەعریفەیەکی زۆر، لە وشەیەك یان چەند وشەیەکدا، کۆبکەینەوە.

٥- وەزیفەی ژیاری، ئەمە لەبەر ئەوەی زمانی زاراوە زمانێکی جیهانییە، زاراوە شوێنی بەیەك گەیشتنی کولتوورە مرۆییەکانە، دەرکەوتنی زاراوە لەهەر شارستانییەکدا واتە قۆناغێکی پێشکەوتوو لەپێگەیشتن و فیکرو هۆشیاری.

زۆربەی توێژەران و رەخنەگران پێیان وایە یەکێك لەگرفتەکانی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، لەوانە رەخنەی ئەدەبی، بریتییە لە کێشەی ناساندن و شیکردنەوەو وەرگێڕانی زاراوەکان، کە بێگومان بەشی هەرە زۆری ئەو زاراوانە لەئەورووپاو خۆرئاوا سەریان هەڵداوەو بەزمانی ئینگلیزی و فەرەنسی و ئەڵمانی و زمانە ئەورووپییەکانی تر داهێنراون (بەپشت بەستن بە ڕیشە

یۆنانییەکەی) ، ئەو زاراوانە مەرجەعێکی مێژوویی و فیکری و رۆشنبیرییان هەیەو لەخۆڕاو بەرێکەوت دروست نەبوون، هەر زاراوەیەك سیستمێکی مەعریفی و بیریارێکی لەپشتە. زاراوە (یان تێرم Term) بەرهەمی فیکرە، وەك چۆن کلیلی هەموو زانستێك زاراوەکانیەتی، بەهەمان شێوە بەروبوومی زانستیش بریتییە لەزاراوە، زاراوەکان پوختەی زانستەکانن، بۆیە پێویستە بایەخێکی گەورەو جدی بەمەسەلەی زاراوەکان بدرێت. زاراوە شوێنێکی گرنگ لە گۆڕەپانی فیکرو ئەدەب و زانستدا دەگرێت، بەبێ تێگەیشتن لە مانای زاراوەکان، مومکین نییە لە مەعریفە جیاجیاکانی وەك ئەدەب و فەلسەفەو سەرجەمی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان تێبگەین.

ئەم کێشەیە، کەلەهەمان کاتدا گرفتیشە، بەپلەی یەکەم توێژەران و رەخنەگران و وەرگێڕەکان هەستی پێدەکەن و بەدەستیەوە دەناڵێنن. ئەوەی ئەم کێشەیە بەرینتر دەکات، پەیوەندیکردنی زمان و ئەدەب و رەخنەی ئەدەبییە بەسۆسیۆلۆژیا و سایکۆلۆژیاو فەلسەفەو ئەنترۆپۆلۆژیاو ئابووری و مێژووەوە، چونکە لێرەدا زاراوەکانی هەریەکە لەو بوارانە تێکەڵ بەیەکدی دەبن و ماناکان لەیەکدی دەخوازن تا لەگەڵ ماناو مەبەستی سەرەکیی هەر زانستێك لەو

زانستانە، بگونجێت، لێرەدا دەرخستنی دەلالەتی زاراوەکان و شیکردنەوەیان بەشێوەیەکی دروست، دەوەستێتە سەر لێهاتوویی و شارەزایی توێژەر یان رەخنەگر، باکگراوندێکی دەوڵەمەندی رۆشنبیری و زانینی زیاد لەزمانێکی ئەورووپی دەبن بەیارمەتیدەرێکی گەورەی ئەو توێژەرە، چونکە لێرەدا توێژەر و رەخنەگر لەبەردەم جیاکردنەوەی زاراوەکاندان لەئاستی چەمك و تیۆر و میتۆددا، واتە دەبێ لێکۆڵیارو رەخنەگر لەوەدا وریا بن ئاخۆ ئەو زاراوەیە وەك چەمك یان وەك تیۆر یاخود وەك میتۆد بەکاردەهێنن کە دەشێت زاراوە لەیەك کاتدا هەرسێکیان بێت، زاراوەو میتۆد دوو ڕووی یەك دراون.

زاراوە بەردەوام لەگۆڕانکاریدایە، زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی و کایەکانی دی جێگیر نین، بەڵکو لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ لە چەرخێکەوە بۆ چەرخێکی دی، ئەویش دەگۆڕدرێت و پێشدەکەوێت، زاراوە پەیوەستە بەداهێنانەوە، مادامەکی داهێنان هەیە، کەواتە زاراوەی نوێش دێتە ئاراوە. هەموو فیکرێکی نوێ لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێ زاراوەی نوێ دادەهێنێت. بەڵام هەمیشە کێشەی زاراوە، وەك کێشەیەکی زمانەوانی و مەعریفی، دەمێنێت، بەتایبەتی لەوەرگێڕانی زاراوەدا، ئەمە لەفیکری خۆرئاواییدا بەڕوونی دەرکی

پێدەکرێت و کاتێکیش دەگاتە نێوەندی رۆشنبیریی عەرەبی، کێشەکان ئاڵۆزتر دەبن، ئەم ئاڵۆزییە لەئاستی وەرگێڕانی زاراوەکان لەوشەیەك یان چەند وشەیەکدا ناوەستێت، بەڵکو کێشە بۆ تێگەیشتن لە ماناو ناوەڕۆکی زاراوەکان دروست دەکات. بەڵام گرفتی یەکخستنی زاراوەکان، هەمیشە گرفتێکی ئامادەیە، نووسەری فەرەنسی جول ماروزو دەڵێ: یەکخستنی زاراوەکان خورافەیەکی مەحاڵە.

لەهەموو حاڵەتێکدا بایەخدان بە وەرگێڕان و ناساندنی زاراوەکان لەڕووی زمانەوانی و مەعریفی و ژیارییەوە، بایەخدانێکی پێویست و بنچینەییە، چونکە زمانی زاراوە لەهەمان کاتدا زمانێکی جیهانییە، زاراوە شوێنی بەیەکگەیشتنی کولتوورە جیاجیاکانی مرۆڤایەتییە، پردێکی شارستانییە کە زمان و مەعریفەکانی جیهان پێکەوە دەبەستێتەوە. دواجار، زاراوە زمانی ئەمڕۆیە، واتە زمانی سەردەمی جیهانگیری وگلۆبالیزەیشن.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- د. یوسف وغلیسي، إشكالیة المصطلح.
٢- حبيبة طاهر مسعودي، قراءة جديدة للمصطلح في التراث النقدي العربي.
٣- د. احمد مطلوب، في المصطلح النقدي.
٤- د. سمير حجازي، معجم المصطلحات اللغوية والادبية الحديثة.

٤٤- ئیپستیمۆلۆژیا و دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی
Epistemology

ئیپستیمۆلۆژی Epistemology واتە تیۆری مەعریفە یان زانستی مەعریفە، بەعەرەبی: (نظرية المعرفة) یان (علم المعرفة) یان وەك لە وەرگێڕانی فەرهەنگی لالاندی فەلسەفیدا هاتووە: (المعلومية)، لقێکە لە لقەکانی فەلسەفە کە لە سروشت و تێڕوانینی مەعریفە و زانستەکان دەکۆڵێتەوە، هەروەها لە دیدێکی فەلسەفییەوە لە تیۆرەکانی زانست دەکۆڵێتەوە.

ئەم زاراوەیە لە دوو وشەی یۆنانی پێك دێت: episteme واتە زانست یان مەعریفە، logy یان logos واتە تیۆر یان زانست، هەردوو وشەکە بەسەر یەکەوە واتە: تیۆری زانست یان تیۆری مەعریفە یان زانستی زانست، هەندێ جار بەمانای فەلسەفەی زانست بەکار دەهێنرێت. ئیپستیمۆلۆژیا یەکێکە لە ئاڵۆزترینی ئەو زاراوانەی بە شێوەی جیاجیا و بەمانای هەمەجۆر لەفەلسەفە و

زانستەکاندا و لەلای بیرمەندانی ئەو بوارە بەکار هاتووە، بۆیە زەحمەتە لێرەدا بتوانین باس لە هەموو لایەن و مەوداکانی ئیپیستیمۆلۆژیا بکەین، بەڵام هەوڵ دەدەین مانا سەرەکییەکان و هێڵە گشتییەکانی روون بکەینەوە.

مانای فەرهەنگیی ئەم وشەیە جیاوازە لە مانای زاراوەیی. مانای ئاسایی وشەی ئیپستیم لە زمانی گریکدا واتە: زانست، بەڵام مانای زاراوەیی وەك ئەوەی میشێل فۆکۆ لە کتێبی "وشەکان و شتەکان"دا گەڵاڵەی کردووە، ئەوا شتێکی تری تەواو جیاواز دەگەیەنێت. ئەم زاراوەیە بە عەرەبی واتە (المنظومة الفكرية) یان (نظام الفكر)، لە کوردیدا سیستمی فیکر، یان فەزای عەقڵیی.

ئیپستیمۆلۆژیا جۆرێکی تایبەت لە مەعریفە لە خۆدەگرێت کە بریتییە لە مەعریفەی زانستی، بۆیە مانای ئەم زاراوەیە بریتییە لە زانستی مەعریفە یان فەلسەفەی مەعریفە، ئەمەش جیاوازە لە تیۆری مەعریفە کە کۆنترەو لەگەڵ پرۆژەی کانت-دا سەریهەڵداوە بۆ رەخنەگرتن لە عەقڵ. وەك دەزانین وشەی مەعریفە، لە بنەڕەتدا وشەیەکی عەرەبییە، چاوگی ئەم وشانەیە: (عرف) و (یعرف) و (عارف) کە بەمانای (أدرك)یش دێت. لە زمانی کوردیدا دەشێت هەڵگری دوو مانا بێت، مانای یەکەم (زانین) knowledge

دەگەیەنێت، مانای دووەمیش زانیاری یان زانست- ئیپستیم episteme دەگەیەنێت، هەروەها تیۆری مەعریفە- ئیپستیمۆلۆژیا Epistemology کە لە دیدێکی فەلسەفییەوە لە تیۆرەکانی زانست دەکۆڵێتەوە.

ئیپستیمۆلۆژیا لە ڕەهەندێکی تردا ئەو زانستەیە کە لە سەرچاوەو کێشەو مەرجەکانی بەرهەمهێنانی مەعریفەو بەکارهێنانی مەعریفە دەکۆڵێتەوە، تیۆرەکانی ئیپستیمۆلۆژیا دەربارەی مەسەلەکانی هەستکردن، وشیاریی، یادهاتنەوە، ڕاستی و گومان، دەدوێن. ئیپستیمۆلۆژیا بریتییە لەو زانستەی پێماندەڵێت زانیاری لە کوێوە دێت، سەرچاوەکانی کامانەن، مەرجەکانی چین و بە چ شێوەیەك بەکاردەهێنرێن، هەروەها گرنگییەکی گەورە بە ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی مەعریفە دەدات کە بریتین لە هەستەکانی مرۆڤ و ئەقڵ و یادەوەری و خەیاڵ و میکانیزمەکانی یادهاتنەوەو بیرچوونەوە.

ئیپستیمۆلۆژیا بریتی نییە لە بەرهەمهێنانی مەعریفە لەسەر بەشە جیاجیاکانی کۆمەڵگە، ئەمە کاری سۆسیۆلۆژیاو بەشەکانی تری زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکانە. لێرەدا مەبەست لە ئیپستیمۆلۆژیا زانستی تیۆری مەعریفەیە، یان فەلسەفەی

مەعریفەیە، نەك مەعریفە لە خۆیدا، بەڵکو ئەو مەرجە سەرەتاییانەی وا لە مەعریفە دەکەن شیاوی هەبوون بن. کەواتە ئیپستیمۆلۆژیا = تیۆری مەعریفە، ئیپستیم = ژێرخانی مەعریفە.

لە فەرهەنگی لالاندی فەلسەفیدا بەم شێوەیە باس لە ئیپستیمۆلۆژیا کراوە: ئەم وشەیە، بەمانایەکی ورد، دەلالەت لە فەلسەفەی زانستەکان دەکات، بەڵام لەمیتۆدی زانستەکان ناکۆڵێتەوە، چونکە ئەمە کاری زانستی میتۆدۆلۆژییەو سەر بەزانستی لۆجیکە، هەروەها بەشێوەی پۆزەتیڤیزم لە یاساکانی زانستەکان ناکۆڵێتەوە. ئیپستیمۆلۆژیا لەجەوهەردا بریتییە لە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی لە پرەنسیپ و دەرەنجامی زانستە جیاجیاکان. هەروەها دەبێ ئیپستیمۆلۆژیا لە تیۆری مەعریفە جیا بکەینەوە، ئەگەرچی ئیپستیمۆلۆژیا دەروازەیەکە بۆ تیۆری مەعریفەو یارمەتیدەریەتی، بەڵام ئیپستیمۆلۆژیا بەشێوەیەکی وردتر و درێژتر لە مەعریفە دەکۆڵێتەوە. ئەم جیاکردنەوەیە لەئەزموونی فەرەنسیدا کاری پێدەکرێت، کەچی لەئینگلیزی و ئیتالیدا ئیپستیمۆلۆژیا و تیۆری مەعریفە لێکدی جودا ناکرێنەوە.

وشەی ئیپستیمۆلۆژیا لەزمانی فەرەنسیدا لەسەرەتای سەدەی بیستەم و بەدیاریکراوی لە ساڵانی ١٩٠٧ و ١٩٠٨ لەسەر دەستی

زانای فەرەنسی ئیمێڵ مێریسۆن دەرکەوت، بەڵام لەزمانی ئینگلیزیدا پێشتر بەکاردەهێنرا، ئەم وشەیە لەزمانی ئینگلیزیدا لەساڵی ١٨٥٦دا دەرکەوت ئەو کاتەی فەیلەسوفی ئیسکۆتلەندی ج.ف.فیریێر فەلسەفەی دابەش کردە سەر ئەنتۆلۆژیا و ئیپستیمۆلۆژیا. لەزمانی عەرەبیشدا لەهەشتاکانی سەدەی بیستەم لەلایەن رەخنەگرە مەغریبییەکانەوە بەکارهات. لە رۆشنبیریی کوردیشدا، ئەم زاراوەیە لەکۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا، لەلایەن مەریوان وریا قانع بەکار هاتووە.

زانستەکان بەگشتی دابەش دەبنە سەر دوو بەش: بەشێکیان تایبەتە بە زانستە ورد و سروشتی و تێکنۆلۆژییەکان، بەشێکی تریان تایبەتە بە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، بەڵام لێرەدا زانستێك هەیە لەسەرووی هەموو زانستەکانەوە دەوەستێت، یان لەسەرەوە سەرپەرشتییان دەکات، ئەویش بریتییە لەزانستی ئیپستیمۆلۆژی.

ئەم زاراوەیە لەسەروەختی گەشەسەندنی بزووتنەوەی بونیادگەریدا لەشەستەکانی سەدەی بیستەمدا، گەشانەوەیەکی گەورەی بەخۆوە بینی، ئیدی هیچ بیرمەندو فەیلەسوفێك نەبوو قسە دەربارەی ئیپستیمۆلۆژیا نەکات، وشەی ئیپستیمۆلۆژیا وردە وردە جێگەی

زاراوەی فەلسەفەی زانستەکانی گرتەوە، گرنگترین زاناو بیرمەندانی بواری ئیپستیمۆلۆژیا لە چەرخی ئێستاماندا بریتین لە: کارل پۆپەر و برتراند رسل لە ئینگلتەرە، گاستۆن باشلار و جۆرج کانگیلیم و میشیل فۆکۆ و رینێ تۆم و جیل گاستۆن گرانجێ و محەمەد ئارکۆن لەفەرەنسە، تۆماس کۆهین و پۆل فیرابند لەئەمریکا، جان جینێ لەسویسرا، یۆرگن هابرماس لەئەڵمانیا، هاشم ساڵح و مەتاع سەفدی و عەلی حرب و ژمارەیەکی زۆر لە بیرمەندانی مەغریب لەوڵاتانی عەرەبیدا.

دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی چییە؟

دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی یان دابڕانی مەعریفی، بریتییە لەو گۆڕانکارییە گەورەیەی کەلەئەنجامی داهێنانێکی گەورەی زانستی و فیکریدا روودەدات بەجۆرێك فیکری بەشەریی پێش ئەو داهێنانە جیا دەکاتەوە لەفیکری بەشەریی پاش ئەو داهێنانە، واتە دابڕانێکی زانستی و مەعریفی لەبیرکردنەوەی مرۆڤدا دروست دەکات، زاناو فەیلەسوف و ئەدیبی فەرەنسی گاستۆن باشلار (١٨٨٤-١٩٦٢) دامەزرێنەری ئەم چەمکەیە، یەکەمجار لەبواری زانستە

سروشتییەکاندا باس لە دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی کرا، بەڵام دواتر میشێل فۆکۆ لەبواری زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکاندا ئەم چەمکەی بەکار هێنا. بەڵام هەندێ لەزانایان و فەیلەسوفان باوەڕیان بەدابڕانی مەعریفی نییە، واتە باوەڕیان بەوە نییە کە داهێنانێکی دیاریکراو بتوانێت بەتەواوی قۆناغێك لەقۆناغێکی دی دابڕێت، بەگشتی زانایان لەنێوان لایەنگریی ئەم چەمکەو ڕەتکردنەوەیدا دەبن بە سێ بەش، بەشێکیان پێیان وایە دابڕان مەسەلەیەکی ڕەهاو حەتمییەو وەك شمشێر دوو شت یان دوو قۆناغ لێکدی جیا دەکاتەوە، بەشێکی تریان ئەم دابڕانە کتوپڕە ڕەتدەکەنەوە، بەشێکیش باوەڕیان بە دابڕان هەیە بەڵام بەشێوەیەکی لەسەرخۆ و پلەبەپلە.

جگە لە گاستۆن باشلار، چەند فەیلەسوفێکی تری وەك میشێل فۆکۆی دامەزرێنەری تیۆری ئیپستیم و هەروەها زانای ئەمریکی تۆماس کۆهن خاوەنی تیۆری پارادیگم، سەر بەو ڕەوتەن کە باوەڕیان بە دابڕانی کتوپڕو یەکلاکەرەوە هەیە، پێیان وایە داهێنانێکی زانستی یان فیکری، مرۆڤایەتی لەقۆناغێکەوە دەگوازێتەوە بۆ قۆناغێکی تەواو جیاواز، کەچی بەشی دووەمی فەیلەسوفان ئەم دابڕانە ڕەتدەکەنەوەو فەیلەسوفانی بەشی یەکەم بە نائەقڵانی وەسف دەکەن، پێیان وایە مێژووی فیکر بریتییە لەیەك هێڵی ڕاست و

پێکەوە بەستراو، لە ئەرستۆوە تا ئەمڕۆ وێستگەکانی فیکری بەشەری لێکدی دانەبڕاون، بەڵام بەشی سێیەم لە فەیلەسوفانی وەك جیل گاستۆن گراجیە و ئالتۆسێر دان بە دابڕانی ئیپستیمۆلۆژیدا دەنێن بەڵام نەك بەو شێوەیەی کە فۆکۆ بانگەشەی بۆ دەکات.

باشلار لەمیانی لێکۆڵینەوەی لە هەردوو زانستی فیزیا و کیمیادا، مەسەلەی دابڕانی گەڵاڵە کرد، ئەو لە کتێبی (ڕۆحی زانستیی نوێ- ١٩٣٤)دا باس لە دوو جۆر دابڕان دەکات، یەکەمیان پەیوەستە بەو دابڕانەی لەنێوان مەعریفەی زانستە وردەکان و مەعریفەی گشتی و باودا هەیە، دووەمیان تایبەتە بە دابڕان لەنێوان قۆناغە مێژووییە جیاجیاکانی فیکر، بۆ نموونە دابڕانی نێوان یۆنان و ڕۆمان لەلایەك و سەدەکانی ناوەڕاست لەلایەکی تر، یان دابڕانی نێوان سەدەکانی ناوەڕاست و چەرخی مۆدێرنە. گەورەترین دابڕانی ئیپستیمۆلۆژی لەبواری زانستی و گەردووناسیدا لەسەر دەستی گالیلۆ و دیکارت و نیوتندا ڕووی داوە، مرۆڤایەتی بۆ چەندین سەدەی دوورودرێژ لەسەر ئەو باوەڕە دەژیا کە خۆر بەدەوری زەویدا دەسوڕێتەوە، بەڵام زانست بەدەرخستنی پێچەوانەی ئەو باوەڕەو بەسەلماندنی ئەو ڕاستییەی کە زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە، دابڕانێکی ئیپستیمۆلۆژیی گەورەی دروست کرد.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- موسوعة لالاند الفلسفية، ترجمة: خليل احمد خليل.

٢- هاشم صالح، مخاضات الحداثة التنويرية.

٣- م. روزنتال و ب. يودين، الموسوعة الفلسفية، ترجمة: سمير كرم.

٤- الموسوعة الفلسفية المختصرة، ترجمة: فؤاد كامل واخرون.

٤٥- فینۆمینۆلۆژی
Phenomenology

فینۆمینۆلۆژی phenomenology واتە دیاردەگەری یان دیاردەناسی، بەعەرەبی: (الظاهراتية)، قوتابخانەیەکی فەلسەفیی نوێیە پشت بەشارەزایی هەست و شعور دەبەستێت بۆ ناسینی دیاردەکان و شتەکان، بایەخ بە لێکۆڵینەوە لە دیاردەکان دەدات بۆ تێگەیشتن لە ناوەرۆك و ماهیەتی ئەو دیاردانە. وشەی فینۆمینۆن phenomenon لەبنەڕەتدا وشەیەکی یۆنانییەو بەمانای دیاردە دێت، ئەفلاتون ئەم وشەیەی بۆ جیاکردنەوەی دیاردە هەستپێکراوەکانی دنیای ماتریاڵ لە حەقیقەتە ئەقڵییەکان بەکارهێناوە. لەسەدەی هەژدەیەمدا فەیلەسوفی ئەڵمانی یۆحەنا هێنری لامبرت و لەسەدەی نۆزدەیەمیشدا کانت و هیگڵ وشەیphenomona یان بەمانای دیاردەکان بەکارهێناوە، یەکێك

لەکتێبە ناودارەکانی هیگڵ بەناونیشانی "فینۆمینۆلۆژیای رۆح"ە.

فینۆمینۆلۆژی لەرووی زمانەوانی و زاراوەییەوە ئەو واقیعە دەرەکییە دەگرێتەوە کە کار لە هەستەکان دەکات، وەك دیاردە فیزیایی و کیمیاییەکان، هەروەها ئەو واقیعە دەروونییە دەگرێتەوە کە لەشعورەوە دەرکی پێدەکرێت، وەك دیاردەکانی هەڵچوون و دیاردەکانی ئیرادەگەری. بەڵام لەرووی فەلسەفییەوە ئەو شتانە دەگرێتەوە کە لەپرۆسەی دەرککردندا خۆبەخۆ رووبەڕووی مرۆڤ دەبنەوە. فەیلەسوفی ئەڵمانی ئیدمۆند هۆسرل (١٨٥٩-١٩٣٨) دامەزرێنەری ئەم میتۆدە فەلسەفییەیە. وشەی فینۆمینا لەگەڵ هۆسرلدا مانایەکی تری وەرگرت جیاواز لەو مانایەی فەیلەسوفەکانی پێش خۆی بەکاریان هێناوە.

بایەخدانی میتۆدی فینۆمینۆلۆژی بە دیاردەکان لەپێناوی ئەوەیە تا ماهیەت و جەوهەری ئەو دیاردانە ئاشکرا بکات و لەرووی زانستییەوە لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکات، ئەمە ئەو دیاردانەش دەگرێتەوە کە لەماهیەتی شعوری ئینسانیدا هەن، واتە ئەو شتانەی لەدنیای دەرەوە دێنە ناو شعورەوەو پاشان لێیان دەکۆڵرێتەوە تا بەروونی دەربکەون. پرەنسیپی سەرەکیی ئەم میتۆدە بریتییە لە مەبەستگەرایی (القصدية) کە هۆسرل ئەم زاراوەیەی لە

مامۆستاکەی فرانز برینتانۆ (١٨٣٨-١٩١٧) وەرگرتووە، ئەم چەمکە هەوڵدەدات گونجانێك بخوڵقێنێت لەنێوان هەردوو فەلسەفە سەرەکییە دژ بەیەکەکەی ماتریالیزم و ئایدیالیزم. مەبەستگەرایی بریتییە لەو پەیوەندییە بەتینەی کە شعور و بابەتەکانی پێکەوە کۆ دەکاتەوە، لێرەدا ئەو شعورە هەست بە شتەکان دەکات. شعور لە فەلسەفەی دیاردەگەرایی هۆسرلدا جیاوازە لە شعوری بواری سایکۆلۆژیا، شعور لەفینۆمینۆلۆژیادا بریتییە لە کردەیەکی خودیی ترانسندێنتالی (متعالي) کە تەواوکەری شتی دەرەکیی دەرکپێکراوە.

وەك چۆن فینۆمینۆلۆژی هەوڵدەدات خاڵی بەیەکگەیشتن لەنێوان ئایدیالیزم و ماتریالیزمدا دروست بکات، بەهەمان شێوە دەیەوێت گونجانێك لەنێوان خود و بابەتدا دروست بکات، لێرەدا شعور لەیەك کاتدا هەم خودەو هەم بابەت. ئیدمۆند هۆسرل دەیویست لەمیانی فەلسەفەی دیاردەگەرایی-فینۆمینۆلۆژی و لەرێگەی بیرۆکەی مەبەستگەراییەوە، ململانێ و ناکۆکیی مێژوویی نێوان رەوتی ئەقڵانی و ماتریالی لەلایەك و ئایدیالیزم و میتافیزیك لەلایەکی تر، نەهێڵێت.

بنەمای ئەم میتۆدە لە وتە ناودارەکەی فەیلەسوفی فەرەنسی

رینێ دیکارت (١٥٩٦-١٦٥٠) سەرچاوە دەگرێت کە بە کۆجیتۆی دیکارت ناسراوەو دەڵێت: "من بیر دەکەمەوە، کەواتە من هەم" ئەمە بنەمایەکی پتەوی بۆ فەلسەفەی ئایدیالیزم دروست کرد، لێرەدا ئیدمۆند هۆسرل رەهەندێکی تر بەم وتەیە دەبەخشێت و دەیگۆڕێت بۆ پرەنسیپێکی دی کە ناوی دەنێت کۆجیتاتۆم، ئەم پرەنسیپە نوێیە دەڵێت: "من بیر لەشتێك دەکەمەوە، کەواتە خودی بیرکەرەوەی من بوونی هەیە". لێرەدا هۆسرل کە دەڵێ من بیر لە "شت"ێك دەکەمەوە، ئەوا پەنا دەباتە بەر "شت"ی دەرەکی لەدەرەوەی خود، واتە هۆسرل شتی دەرەوەی خود، یان بابەتی ماتریاڵ، لەگەڵ بیر یان بیرکردنەوە یان ئایدیاڵ، پێکەوە کۆ دەکاتەوە.

یەکێك لەبنەماکانی میتۆدی فینۆمینۆلۆژی بریتییە لەوەی کە وەڵامی کۆتایی و حوکمدانی کۆتایی، بەهەڵواسراوی دەهێڵێتەوە، ئەمە واتە بارودۆخی دونیا، یان بوون، لەنێو دوو کەوانەدا دابنرێت و هیچ حوکمێکی راستەوخۆی بەسەردا نەدەین تا ئەو کاتەی بۆمان دەرەخسێت بەشێوەیەکی راستەقینە دونیا و بوون بناسین و لێی تێبگەین. واتە ئەم میتۆدە، چ لە میتافیزیکا و چ لە زانستدا، باوەڕی بە حەقیقەتی ڕەها نییە. ئەو فەیلەسوفانەی دواتر دەربارەی

فینۆمینۆلۆژییان نووسیوە، بریتین لە: هایدگەر، سارتەر، میرلۆبۆنتی، پۆل ریکۆر، لیڤیناس.

فینۆمینۆلۆژیا وەك میتۆدێك هاتە نێو رەخنەی ئەدەبیی نوێوە، فەلسەفەی فینۆمینۆلۆژی، لەتەك هێرمینیۆتیکای گادامێردا، پاشخانێکی فەلسەفی و یارمەتیدەرێکی گەورە بوون بۆ سەرهەڵدانی تیۆری وەرگرتن (نظرية التلقي) یان تیۆری وەرگر و خوێندنەوە، کە هەردوو رەخنەگری ئەڵمانی یاوس و ئایزەر لە حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا دایانمەزراند. لێرەوە چەمکێك لەرەخنەی ئەدەبیدا سەریهەڵدا دەربارەی (مانای فینۆمینۆلۆژی) لەتێکستی ئەدەبیداو هەروەها پەیوەندیی تێکست بەئاکتیڤبوونی خودو تێگەیشتنی خودو راڤەکردنی خود. هەروەها چەند رەخنەگرێکی وەك جۆرج بۆلیە و رۆمان ئینگاردن ئەم میتۆدەیان بۆ خوێندنەوەی تێکستی رۆمان بەکارهێناوە.

ئەگەرچی فینۆمینۆلۆژی هەوڵی دا سنووری فەلسەفەکانی پێشوو جێبهێڵێت و فەلسەفەی خودی و بابەتی دابمەزرێنێت (واتە فەلسەفەی خودبابەت)، بەڵام دواتر رووبەڕووی کۆمەڵێ رەخنە بۆوە، لەوانە: ئەم ئەزموونە پتر پشت بە ئەزموونی تاکەکەسی دەبەستێت، واتە بەشێوەیەکی ڕەها متمانە بە خودی تاکەکەس دەبەخشێت

لەپێناوی کەشفکردنی ناوەرۆك و ماهیـــەتی شـــتەکان و دیاردەکـــان. یـــەکێکی تـــر لـــەو رەخنانـــەی رووبـــەڕووی دەکرێتـــەوە ئەوەیـــە کـــە فینۆمینۆلۆژیا دیلی تیۆریزەکانی خۆیەتی و هەژارە لەوەی بتوانێـت نموونەی زینـــدوو و واقیعـــی بهێنێتـــەوەو پراکتیـــزەی بکـــات تـــاوەکو توێژەران و لێکۆڵیاران بتوانن لە بیروباوەڕەکـــانی تێبگـــەن، زۆربـــەی ئەو تێزانەی هۆسرل پێشکەشی کردوون تێزی ناتەواو و نیوەناچـــڵن و پێویستییان بە روونکردنەوە هەیە، هەروەها ئەم تێزانە تەنها تەرکیز دەکەنە سەر تێگەیشتن بەبێ راڤەکردن.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- جان فرانسوا دورتيـــه، معجـــم العلـــوم الانـــسانية، ترجمـــة: د. جورج كتورة.

٢- اندريه لالاند، موسوعة لالاند الفلسفية- معجم مـــصطلحات الفلسفة النقدية والتقنية، تعريب: خليل احمد خليل.

٣- الموسوعة الفلسفية المختـــصرة، نقلـــها عـــن الانجليزيـــة: فـــؤاد كامل.

٤- م. روزنتال و ب.يودين، الموسوعة الفلسفية، ترجمة: سمير كرم.

٥- د. بشرى موسى صالح، المفكرة النقدية.

٦- د. شاهو سعيد، التبئير الفلسفي في الرواية مقاربة ظاهراتية في تجربة سليم بركات.

٤٦- پارادیگم
paradigm

پارادیگم، بە کوردی (نموونە)، بە عەرەبی (نموذج- مثال) یان (النموذج المثالي)، واتە نموونەی شۆڕشی زانستی یان کودەتای زانستی، ئەم زاراوەیە بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٩٦٢ زانای ئەمریکی تۆماس سامۆیل کۆهن (١٩٢٢-١٩٩٦) لە کتێبی (بونیادی شۆڕشە زانستییەکان) بەکاری هێناوە. بەپێی تۆماس کۆهن پارادیگم بریتییە لە بەرپاکردنی شۆڕشێکی زانستی کە سەرلەبەری تێڕوانینی مرۆڤ بۆ دنیا و ماتریاڵ دەگۆڕێت و لەوێشەوە سەرلەبەری ژیانی مرۆڤایەتی دەگۆڕێت، تۆماس کۆهن وایدەبینێت کاتێک زانایان رووبەڕووی چەند گرفتێکی زانستی دەبنەوە کە بەپێی شێوەی باوی زانست چارەسەر ناکرێن، ئەوسا شۆڕشی زانستی روودەدات، ئەوسا دەبێ ئەو شێوە کۆنانە جێبهێڵرێن لەپێناو چارەسەرکردنی ئەو گرفتانەو پێکهێنانی تیۆرییەکی نوێ. کەواتە پارادیگم بەم مانایە

بریتی نییە لە تیۆریی باو، بەڵکو بریتییە لە روانین بۆ دونیا.

هەروەها بەمانای "دیدی میتۆدی" یان "نموونەگەرایی"یش دێ کە بەم مانایە پارادیگم بریتییە لە تیۆریەکی گشتگیر یان کۆمەڵێ باوەڕی پێکەوەبەستراو کە لقە زانستە جیاوازەکانی دیش دەگرێتەوە، پاشان قۆناغی گۆڕانکاریی خێرا دێت بەهۆی سەرهەڵدانی دیدێکی میتۆدیی نوێوە کە کۆمەڵێ باوەڕ و دۆزینەوەی زانستیی نوێ لەخۆی دەگرێت و باوەڕە کۆنەکان رەتدەکاتەوە. نموونە یان نموونەگەراییش پێویستیی بە کۆبوونەوەی چەند تیۆرییەو چەند ئەگەرێکی زانستی هەیە، بەپێی کۆهن نموونەی کۆن یان پارادیگمی کۆن لەنێو دەچێ و نموونەی نوێ یان پارادیگمی نوێ جێگەی دەگرێتەوە.

بۆ نموونە لە ئەرستۆ و بەتلیمۆسەوە بۆ کۆپەرنیکۆس تێڕوانینی مرۆڤایەتی گۆڕانکارییەکی ریشەیی بەسەردا هاتووە دەربارەی ئەوەی ئایا زەوی سەنتەری گەردوونە یان خۆر، هەروەها خۆر بەدەوری زەویدا دەسوڕێتەوە یان بەپێچەوانەوە زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە، چونکە وەك دەزانین بەتلیمۆس پێی وابوو زەوی جێگیرو وەستاوەو زەوی سێنتەری گەردوونە، ئەمە بۆ چەندین سەدەی دوورودرێژ (نزیکەی دوو هەزار ساڵ) باوەڕێکی یەقینی باو بوو، بەڵام لەسەدەی پانزدەهەمدا زانای پۆڵۆنی کۆپەرنیکۆس (١٤٧٣-١٥٤٣) هات و

سەرلەبەری ئەو باوەڕەی ئاوەژوو کردەوەو سەلماندی کە زەوی بەردەوام دەجولێتەوەو بەدەوری خۆردا دەخولێتەوەو بەهیچ مانایەك زەوی سێنتەری گەردوون نییە. دواتر تیۆریی گالیلۆ (١٥٦٤-١٦٤٢) و نیوتن (١٦٤٢-١٧٢٧) و ئانیشتاین (١٨٧٩-١٩٥٥) دەربارەی کێشی موگناتیسیی زەوی و هەروەها دەربارەی زەمەن و خێرایی و تیۆری ڕێژەگەرایی، لە سێ چرکەساتی مێژوویی گرنگ و یەکلاکەرەوەدا، سەرلەبەری تێڕوانینی مرۆڤیان گۆڕی و دابڕانێکی ئیپستیمۆلۆژیی گەورەیان دروست کرد کە بەو پێیە پارادیگمی کۆنیان هەڵوەشاندەوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- هاشم صالح، مخاضات الحداثة التنويرية-القطيعة الابيستيمولوجية في الفكر والحياة.

٢- سامي خشبة، مفكرون من عصرنا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠٨.

٣- غي هرمية وبيار بيرنبوم، معجم علم السياسة والمؤسسات السياسية، ترجمة: هيثم اللمع.

٤٧ - پراگماتیزم

pragmatism

پراگماتیزم، بە عەرەبی (الذرائعية)، ڕەوتێکی فەلسەفیی و فیکرییە، زانایانی ئەمریکی ولیەم جێمس (١٨٤٢-١٩٠٧) و چارل ساندریس پێرس (١٨٣٩-١٩١٤) و جۆن دێوی (١٨٥٩-١٩٥٢) دایانمەزراندووە، ئەم ڕەوتە پێی وایە پێوەری ڕاستگۆیی بیروڕا بریتییە لە بەهای ئەو دەرەنجامەی بەدەستی دەهێنێت، پراگماتیزم پێی وایە حەقیقەتی ڕەها بوونی نییە بەڵکو حەقیقەتی سوودبەخش یان مەعریفەی سوودبەخش بوونی هەیەو ئەزموون ئەمەی سەلماندووە، حەقیقەت لە لێوردبوونەوەی تیۆریدا کۆنابێتەوە بەڵکو لە پراکتیکدا کۆ دەبێتەوە. ریچارد ڕۆرتی یەکێکە لەو فەیلەسوفە ئەمریکییانەی سەر بە ڕەوتی پراگماتیزمە نوێیەکانە.

لێرەدا سوود (مەنفەعەت) ڕەگەزێکی گرنگی ئەو بەهایەیە، واتە حەقیقەت بە دەرەنجامەکانی دەناسرێت و دەردەکەوێت، هەر

پرۆسەیەك سوود و مەنفەعەتی هەبوو بۆت ئەوە لەلای تۆ ئەو پرۆسەیە حەقیقەتە. کەسێك پراگماتیست بێت واتە تەماشای سوود و قازانجی کردەوەکان دەکات لەبری ئەوەی ڕێزی پرەنسیپەکان بگرێت. کاتێکیش دەڵێین فلانە سیاسەتمەدار پراگماتیستە، واتە ئەو پتر چاوی لە دەرەنجامەکانە نەك لە باوەڕەکان، واتە کەسێکی مەنفەعەتخوازە.

بۆ شارەزایی زیاتر بڕوانە:

١- سمير حجازي، معجم مصطلحات فروع الادب المعاصرة ونظريات الحضارة.

٢- جان فرانسوا دورتيه، معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة.

٣- د. اميل بديع و د. ميشال عاصي، المعجم المفصل في اللغة والادب.

٤- د. محمد آلتونجي، المعجم المفصل في الادب.

٥- م. روزنتال و ب. يودين، الموسوعة الفلسفية، ترجمة: سمير كرم.

٤٨- کەرنەڤاڵ

carnival

ڕیشەی وشەی کەرنەڤاڵ لە زمانی ئیتالیدا دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥٤٩، بەڵام زۆربەی توێژەران وای بۆ دەچن کە داهێنانی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ ڕەخنەگری ڕوسی میخائیل باختین (١٨٩٥-١٩٧٥) کە ئەم زاراوەیەی لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا لە تێزە بەناوبانگەکەیدا بەکارهێناوە دەربارەی ڕۆماننوسی چەرخی ڕێنیسانس فرانسوا رابیلیە کە لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا چاپ کرا، بەڵام لەساڵی ١٩٦٣دا و لەچاپی دووەمی کتێبە بەنرخەکەی دەربارەی ڕۆماننوسی ڕوسی دۆستۆیڤسکی، ئەم زاراوەیەی لە ڕەخنەی ئەدەبیدا فراوانتر کردەوە، پێشتر لەساڵی ١٩٢٩ ئەم بابەتەی بڵاو کردبۆوە، بەڵام لەچاپی دووەمدا زاراوەی کەرنەڤاڵی لە ڕۆمانەکانی دۆستۆیڤسکیدا بەتەواوی گەڵاڵە کرد.

بەپێی تێڕوانینی باختین کەرنەڤاڵ لە ڕۆمانەکانی

دۆستویڤسکیدا بریتییە لە فرەستایل و جیاوازی لە گۆشەنیگا و دەربڕین و جیاوازیی دەنگەکان، ئەم مانایەی کەرنەڤاڵ لەئەدەبدا، زۆر لەو ئاهەنگانە دەچێت کە لە وەرزی ئاهەنگە جەماوەری و رۆشنبیرییەکاندا دەگوزەرێت، بەتایبەتی ئەو ئاهەنگانەی سنوورەکان ناهێڵن و ئازادییەکی زۆرتریان تێدایەو پڕن لە هیجا و گاڵتەجاڕی و جێهێشتنی بەربەستی چینەکان کە لەوێدا جیاوازی نێوان چینەکان و جیاوازیی نێوان رۆشنبیریی بڵند و رەسمی و رۆشنبیریی نزم و میللی نامێنێت، لێرەدا کەرنەڤاڵی رۆمان بریتیە لە شۆرشێك لە بواری ئەدەبدا.

مانای ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا ئەو وەرزی ئاهەنگێڕانە دەگرێتەوە کە لەلای مەسیحییەکان دەکەوێتە پێش "رۆژووگرتنی گەورە"وە، یان بریتییە لەهەر ساتەوەختێکی ئاهەنگئامێز یان خرۆشانێکی گشتی و جەماوەری، یاخود گردبوونەوەو خۆپیشاندانێکی جەماعیی پڕ لە فەوزا و ئاژاوە. باختینیش لەم سەرچاوەیەوە مانای کەرنەڤاڵی دارشتووە، ئەمەی سەرەوە بریتییە لە کەرنەڤاڵی سەدەکانی ناوەڕاست کە بەتەواوی جیاوازە لەو ئاهەنگە رەسمی و نارەسمییانەی ئەمڕۆ بە بەرنامەوە رێك دەخرێن، چونکە کەرنەڤاڵی نوێ، بە بەراورد بە کەرنەڤاڵی هەراوزەناو پڕ لە فەوزاو ئازادانەی سەدەکانی

ناوەڕاست، بریتییە لە ئاهەنگێکی هێمن و سیستماتیزەکراو، کەچی کەرنەڤاڵی سەدەکانی ناوەڕاست بریتی بوو لە بەرجەستەکردنی ئەو کولتورە جەماوەرییەی خۆی لە چەند سیفەتێکدا دەبینییەوە، وەك: هەڵوەشاندنەوەی هەموو سنورەکان لە ساتەوەختی کەرنەڤاڵدا و هەروەها رەخساندنی ئەوپەڕی ئازادی و نەهێشتنی جیاوازی چینایەتی و شکاندنی کۆتی کۆمەڵایەتی و کۆتی ئایینی، کفرکردن و چوونە نێو دنیای خواردنەوەو مەستبوونێکی بێسنوور و خۆرووتکردنەوەو بەرەڵایی سێکسی و هەندێجار رەفتاری توندوتیژی، هەروەها گاڵتەجاڕی و پێکەنین و ئەوپەڕی گەشانەوەو خۆشی و لەزەت و بگرە پێکەنینی هیستیری.

باختین لە رۆمانەکانی رابلیەدا هەمان کەشەهەوا دەدۆزێتەوەو زاراوەی کەرنەڤاڵ دەهێنێتە نێو رەخنەی ئەدەبییەوە، بەو پێیەی ئەم زاراوەیە بریتییە لە فرەدەنگی و دیالۆگ و فرەیی لە هەموو شتێکدا و روخانی چینەکان، ئەمە وەك باختین دەڵێ دەرفەتێکە بۆ ئەوەی مرۆ لەدەرەوەی ژینگە کولتورییەکەی خۆی، خۆی بەرجەستە بکات، تا بتوانێت لە دەرەوەی ئەو کولتورە، لە رۆشنبیریی رەسمیی خۆی بڕوانێ، چونکە مرۆڤ ناتوانێت لەناو ژینگەکەی خۆیدا خۆی ببینێت و لە خۆی و لە ژینگەکەی تێبگات.

لێرەوە چەمکی دیالۆگیزم و فرە دەنگی لای باختین دروست دەبێت کە لە رۆمانەکانی دۆستویڤسکیدا فرە دەنگی دەدۆزێتەوەو لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکات، دواتر چەمکی دەقاویزان لای جۆلیا کریستیڤا و چەمکی هێرمینیۆتیکا لای هانز جۆرج گادامێر سەرهەڵدەدەن.

بڕوانە:

- د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي، دليل الناقد الادبي.

٤٩- یۆتۆپیا
Utopia

یۆتۆپیا یان ئۆتۆپیا utopia، بەعەرەبی: (الطوباوية)، چەمکێکی فەلسەفییەو پەیوەندیی بە شوێنەوە هەیە، شوێنێك لەراستیدا لەم جیهانەدا بوونی نییە، واتە ئەو شوێنەی هەموو شتێك تیایدا ئارام و ئایدیالییە، شوێنێکی ئایدیالی لەرووی کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە، شوێنێك هەژاری و نەخۆشی و ململانێ و چەوسانەوەو دەسەڵاتی تێدا نییەو خەڵکەکەی لەوپەڕی ئازادی و ئارامی و یەکسانی و ئاسوودەییدا ژیان بەسەر دەبەن، ئەم زاراوەیە لەزمانی یۆنانیی کۆندا لە دوو وشە پێکدێت: ou واتە (نا) و topia واتە (شوێن)، هەردوو وشەکە پێکەوە واتە (ناشوێن). بۆیە پێی دەوترێت ناشوێن چونکە لەمێژوودا کۆمەڵگەی لەو چەشنە بوونی نییە. ئەم وشەیە بەم چەمکە بۆ یەکەمجار نووسەری بەریتانی تۆماس مۆر (١٤٧٧-١٥٣٥) بەکاری هێناوەو لەساڵی ١٥١٦دا

کتێبێکی نووسیوە بەناونیشانی (یۆتۆپیا)، تۆماس مۆر لەم کتێبەدا باسی دوورگەیەکی خەیاڵی دەکات کە ناوی یۆتۆپیایەو خەڵکەکەی لەڕووی یاساو حوکمڕانییەوە لەوپەڕی یەکسانی و تەباییدا دەژین.

لێرەدا چەندین کتێبی تر هەن باسی کۆمەڵگای خەیاڵی و دەوڵەتی ئایدیالی دەکەن و دنیای یۆتۆپی بەرجەستە دەکەن، لەوانە کتێبە ناودارەکەی ئەفلاتون بەناونیشانی (کۆماری ئەفلاتون) کە لەساڵی ٣٧٥پ.ز نووسراوە، هەروەها کتێبی (آراء اهل المدینة الفاضلة)ی فەیلەسوفی موسڵمان فارابی (٨٧٤ز-٩٥٠ز)، پاشان کتێبی (شاری خۆر)ی تۆماس کامپانێلا(١٥٦٨-١٦٣٩)، (شاری خوا)ی قەدیس ئۆگستین لەسەرەتای سەدەی پێنجەمی زایینی، (ئۆرگانۆنی نوێ)ی فرانسیس بیکۆن (١٥٦١-١٦٢٦)، هەروەها کتێبی (ئیریهۆن)ی سامۆیل بتلەر کە لەساڵی ١٨٧٢دا چاپی کردووە.

لێرەدا وشەیەکی دی هەیە پێچەوانەی یۆتۆپیایە، ئەویش وشەی (دیستۆپیا)یە Dystopia، کە ئەمیش چەمکێکی فەلسەفییەو ئاماژە بۆ شوێنێکی زۆر خراپ و نالەبار دەکات کە پڕە لە نەخۆشی و هەژاری و چەوسانەوە، بۆ نموونە ڕۆمانە ناودارەکەی جۆرج ئۆرۆیل

بەناونیشانی (١٩٨٤)، زۆرجار ئەم وشەیە بۆ کۆمەڵگایەکی وەهمی بەکاردەهێنرێت، بەو پێیەی ئەو بارودۆخە تراژیدییەی ڕۆمانەکەی جۆرج ئۆرۆیل دەریدەخات، تا ڕادەیەکی زۆر وەهمییەو زیادەڕەویی تیایە.

یۆتۆپیا لەم سەردەمەی ئەمڕۆماندا بەو ئایدیا و فیکرو بیروباوەڕانە دەوترێت کە دەیانەوێت دنیایەکی تر وێنا بکەن لەدەرەوەی ئەم دنیایەو کۆمەڵگایەکی خەیاڵی بهێننە ئاراوە جیاواز لە کۆمەڵگاکانی ئەمڕۆ، کۆمەڵگایەکی ئازادو یەکسان و بێ چین و بێ دەوڵەت و بێ ململانێ کە سەرجەم تاکەکانی وەکو یەك بژین، بۆ نموونە ئەو کۆمەڵگە کۆمۆنیزمەی کارل مارکس وێنای دەکات، بە یۆتۆپیا دادەنرێت، بەو پێیەی لەمێژووی بەشەری و لەژیانی کۆمەڵگای بەشەریدا کۆمەڵگا نییە بەبێ ململانێ و بەبێ جیاوازی، ژیان بەسەر بەرێت، چونکە بنەمای ژیانی کۆمەڵگاو پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بریتییە لە ململانێ و جیاوازی، بگرە ژیان بەگشتی بەبێ جیاوازی و ململانێ مانایەکی نابێت.

لەلای سۆسیۆلۆژیستی ئەڵمانی کارل مانهایم (١٨٩٣-١٩٤٧)، یۆتۆپیا بەمانا هاوچەرخەکەی، پەیوەستە بە ئایدیۆلۆژیاوە، لە ساڵی ١٩٢٩دا کتێبێك دەنووسێت بە ناونیشانی (ئایدیۆلۆژیا و

یۆتۆپیا)، لەم کتێبەدا مانهایم وایدەبینێت هەموو فیکرێك یان (یۆتۆپی)یە یان (ئایدیۆلۆژی)یە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی مێژوویی سەردەم و هەروەها بۆ چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکان. مانهایم رۆشنبیرە رادیکالیستەکان بە یۆتۆپیست ناو دەبات.

فیکری یۆتۆپی هەوڵدەدات ئاینده بەدەست بێنێت و گۆڕانکاری ئەنجام بدات، بەڵام ئایدیۆلۆژیا ئەو بیرەیە کە دەیەوێت هەلومەرجی ئێستا وەکو خۆی بهێنێتەوە و گۆڕانی بەسەردا نەیەت، بۆی هەیە فیکرێك کە لەسەردەمێکدا بارگەیەکی یۆتۆپییانەی هەڵگرتووە، لەسەردەمێکی دواتردا بگۆڕێت و ببێت بە ئایدیۆلۆژیا، بۆ نموونە لە سەدەی هەژدەیەم لە ئەوروپادا، لیبرالیزم فیکرێکی یۆتۆپی بوو، پاشان لە سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا بوو بە ئایدیۆلۆژیا، سۆشیالیزم لەسەدەی نۆزدەهەمدا فیکرێکی یۆتۆپی بوو، بەڵام لەسەدەی بیستەمدا بوو بە ئایدیۆلۆژیا.

دەتوانین بڵێین فیکری یۆتۆپی فیکری ئەو چین و توێژە کۆمەڵایەتییانەیە کە لە بارودۆخێکی ئابووری و کۆمەڵایەتیی خراپدا دەژین و دەخوازن ئەو هەلومەرجە بەرەو باشتر بگۆڕن، بەڵام ئایدیۆلۆژیا فیکری چینی دەسەڵاتدارو چینە باڵاکانە کە نایانەوێت

هیچ شتێك بگۆڕێت و بگرە دەیانەوێت دەسەڵاتی ئابووری هەر لەژێر دەستی خۆیاندا بهێنێتەوە. زۆرجار ئۆپۆزیسیۆن، لەپێناوی وروژاندنی کۆمەڵگاو گۆڕینی بارودۆخ و واقیعێکی خراپدا، کۆمەڵێ پێشنیارو دروشم و بەرنامەی یۆتۆپییانە دەخاتەڕوو. واتە دەشێت بڵێین ئۆپۆزیسیۆن هەڵگری یۆتۆپیایەو دەسەڵاتیش هەڵگری ئایدیۆلۆژیا.

ئەگەر ئایدیۆلۆژیا واقیع بپارێزێت و وەکو خۆی بیهێڵێتەوە، ئەوا یۆتۆپیا واقیع دەخاتە بەردەم گومان و پرسیارکردنەوە، یۆتۆپیا پرۆسێسەکردنی خەیاڵە لە پێناو بیرکردنەوە بە شێوەیەکی پێچەوانە، واتە پێچەوانەی ئاراستەی بوونی کۆمەڵایەتی.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- المعجم النقدي لعلم الاجتماع، ترجمة: د. سليم حداد.

٢- معجم علم السياسة والمؤسسات السياسية، ترجمة: هيثم اللمع.

٣- الرواية واليوتوبيا، تأليف: محمد كامل الخطيب.

٤- موسوعة ويكيبيديا الحرة.

٥- مفكرون من عصرنا، تأليف: سامي خشبة.

٦- موسوعة علم الاجتماع، تأليف: د. احسان محمد الحسن.

٧- پۆل ريكۆر، خەياڵی كۆمەڵايەتی و مەسەلەی ئايديۆلۆژياو يۆتۆپيا، و: ئازاد سوبحی، گۆڤاری (سەراب)، ژمارە ١، ساڵی ١٩٩٥.

٥٠- ئاركيۆلۆجيا
Archaeology

ئاركيۆلۆجيا archaeology واتە هەڵكۆڵين يان هەڵكەندن يان شوێنەوار كە لە شوێنەوارناسيدا بەكاردەهێنرێت، بەعەرەبی (الحفرية، دراسة الحفريات، علم الآثار)، لەسەدەی نۆزدەهەمدا ئەم زاراوەيە لەو لێكۆڵينەوە زانستييانەدا بەكاردەهێنرا كە تايبەت بوون بە بارودۆخ و ژيانی مرۆڤی پێش مێژوو، يان مرۆڤی نياندەرتال. زانستی ئاركيۆلۆژيا، لەميانی پشكنينی بەردو ئاسەواری كۆن و پاشماوەی ئێسكی مرۆڤی كۆندا، سەردەمی پێش مێژوو بەسەر سێ قۆناغی زەمەنی و سێ چەرخدا دابەش دەكات: چەرخی بەردين، چەرخی برۆنزی، چەرخی ئاسنين.

ئەمرۆ لەفەلسەفەو فيكری هاوچەرخدا ئاركيۆلۆژيا بووە بەزاراوەيەكی باو كە بەمانا مەجازييەكەی بەكاردەهێنرێت نەك بەمانای زانستی شوێنەوار، ئەم زاراوەيە بۆ گەڕان و پشكنين بەدوای

رەگوڕیشەی هەر فیکرێك یان مەعریفەیەك یان قوڵایی هەر مانایەك و بۆ هەڵکۆڵینی بنەمای هەر مەعریفەیەك بەکاردەهێنرێت تا شتە شاراوەکانی ژێرەوەو رەگەکان بدۆزرێتەوە، بیرمەندی فەرەنسی میشێل فۆکۆ (١٩٢٦-١٩٨٤) ئەم زاراوەیەی هێنایە نێو باسەکانی فەلسەفەو بیری هاوچەرخەوەو لەبواری مەعریفەدا تەوزیفی کرد، کتێبێکیشی چاپ کرد بەناونیشانی (ئارکیۆلۆجیای مەعریفە).

لێرەدا زاراوەی "ئارکیۆلۆجیای مانا" هەیە، ئەمەش واتە هیچ مانایەك ئەزەلی و کۆتایی نییە، بەڵکو هەر مانایەك چرکەساتی سەرهەڵدان و شکڵگرتنی هەیە، هەروەها ساتەوەختی تێکچوون و نەمانیشی هەیە، بۆئەوەی مانایەکی نوێ شوێنی مانا کۆن و بەسەرچووەکە بگرێتەوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

- معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة.

٥١- نۆستالجیا
Nostalgia

نۆستالجیا یان نۆستالژیا nostalgia وشەیەکی یۆنانیی کۆنەو ئاماژە بۆ ئەو ئازارو ناخۆشییانە دەکات کە نەخۆش دوچاری دەبێت بەهۆی سۆزی گەڕانەوەی بۆ ژینگەکەی خۆی و ترس لەوەی نەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ رابردووی شوێن و ژینگە بنەڕەتییەکەی، ئەم زاراوەیە بەمانا مەجازییەکەی، واتە گەڕانەوە بۆ رابردوو، یان سۆز بۆ رابردوو، بۆ شوێنی یەکەم.

زەمەنی نۆستالژیا پەیوەستە بەزەمەنی رابردوو، گوتاری نۆستالژیا گوتارێکی رابردووخوازە، کەسی نوستالژیا دەخوازێ بوونی خۆی لەرابردوودا پایەدار بکات، بەو پێیەی رابردوو هەمیشە سەردەمی شکۆ و سەروەرییە، چونکە لەئێستادا ئەو شکۆو رەسەنێتییە بوونی نەماوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

- گوتاری نوستالژیا، دانا سەعید سۆفی، گۆڤاری (سەراب) ژمارە ٣-٤ ساڵی١٩٩٦.

٥٢- هیومانیزم
Humanism

هیومانیزم یان مرۆڤدۆستی humanism، بەعەرەبی (المذهب الانساني)، (الانسانوية) یان (الانسنة)، رەگی ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە بۆ وشەی "مرۆڤ"، لە زمانی یۆنانیی کۆندا وشەی humanus بۆ پیاو بەکارهاتووە، هەروەها ئەم وشەیە پەیوەندیی بەچەند وشەیەکی تری نزیکەوە هەیە وەك humanity واتە ئینسانی، humane واتە بەبەزەیی، humanitarian واتە یارمەتیبەخش و خەیری. ئەم زاراوەیە وەك تەوژمێکی فیکری و فەلسەفی تەرکیز دەکاتە سەر مرۆڤ وەك تەوەرێکی سەرەکی بۆ راڤەکردنی دنیاو گەردوون. ئەگەرچی ریشەی ئەم زاراوەیە درێژ دەبێتەوە بۆ چەرخی کلاسیکیی یۆنان و رۆمان، بەڵام بە مانا هاوچەرخەکەی، چەمکێکی نوێیەو بەر لەسەدەی نۆزدەهەم لەفەرهەنگی خۆرئاواییدا بەکار نەهاتووە. شاعیری رۆمانتیکی

کۆلرێدج بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٨١٢ ئەم زاراوەیەی بەکارهێناوە، بەڵام وشەی هیومانیست لەچەرخی رێنیسانسەوە بەکاربراوە، لەراستیدا ئەم زاراوەیە ماناو دەلالەتی جۆراوجۆری هەیەو لەهەر سەردەمێکدا بەچەشنێکی جیاواز بەکارهاتووە، هەروەها فۆرمی جۆراوجۆریشی هەیە، وەك: هیومانیزمی رێنیسانس، هیومانیزمی رۆشنگەری، هیومانیزمی عەلمانی، هیومانیزمی مەسیحی، هیومانیزمی ئیسلامی، هیومانیزمی رۆشنبیری، هیومانیزمی ئەدەبی، هیومانیزمی فەلسەفی، هیومانیزمی مارکسی، هیومانیزمی بوونگەرایی و زۆری تریش، لێرەدا هەوڵ دەدەین ماناکانی هیومانیزم روون بکەینەوە.

بەرلەوەی ئەم وشەیە مانای مرۆڤدۆستی بگەیەنێت بەو مانایەی لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا بەکاردەهێنرێت، پێشتر بەمانای ئەو بزووتنەوە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتییە ئاماژەی بۆ دەکرا کە لەچەرخی رێنیسانسدا سەری هەڵداو لەو دەمانەدا ئەدەبی دێرینی یۆنانی بایەخی پێدراو هەوڵیان دا ئەدەب و رۆشنبیریی کلاسیکی یۆنانی ببوژێننەوە. بەڵام ئەم زاراوەیە لەمانا هاوچەرخەکەیدا بریتییە لە باوەڕهێنان بە ئینسان، پشت بەو هەڵوێستە فەلسەفییانە دەبەستێت کە باوەڕیان بە تواناکانی مرۆڤ هەیەو دەیانەوێت هەموو

گەردوون و سەرجەمی دەستکەوتەکان لەخزمەتی بەختەوەریی مرۆڤ و یەکسانیی نێوان مرۆڤەکاندا بێت، کاری فەلسەفەش بریتی بێت لە بیرکردنەوە لە ئینسان و داکۆکیکردن لەئازادی و یەکسانی و کەرامەتی مرۆڤ لەدژی هەموو جۆرە چەوساندنەوەو ستەم و داپڵۆسینێك. فەلسەفەی بوونگەرایی و بەتایبەتی جان پۆڵ سارتەر (١٩٠٥-١٩٨٠) رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە سەرلەنوێ داڕشتنەوەی ئەم زاراوەیە بەمانا هاوچەرخەکەی.

هیومانیزم لەئیتالیای سەردەمی رێنیسانسدا تەرکیزی دەکردە سەر ئەدەب و هونەر، بەڵام لەچەرخی رۆشنگەریی سەدەی هەژدەهەمدا و هەروەها لەسەدەی نۆزدەهەمیشدا، لەسەرانسەری ئەوروپادا، هیومانیزم چووە ناو چەندین بواری تری وەك ئایین و پەروەردەو فێرکردنەوە، هەروەها بەمانای ئازادیی رەخنەگرتن لە ئایین بەکارهێنرا، واتە رەخنەگرتنی ئەقلانی لە ئایین و کەلەپووری کۆن بەپشت بەستن بە ئەزموون و زانست و بیری ئەقلانیی پێشکەوتوو، دواتر ئەم رەوتە ریفۆرمی ئاینیی بەرین و جێگیر کرد.

لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بزووتنەوەی هیومانیزم لە ئەوروپاو ئەمریکادا فراوان بۆوە، مێژوونوسان وایدەبینن هیومانیزمی نوێ بریتی بوو لە جوولانەوەیەکی ئەمریکی کە لەساڵی ١٩١٠ەوە تا

ساڵی ١٩٣٣ لەلایەن هەردوو نووسەر ئیرفینگ بابیت و پۆڵ ئیلمەر مۆر، وەك کاردانەوەیەك لە دژی ژیانی زانستیی وشك و تەجریبی، برەویان پێدا، لەساڵی ١٩٣٣دا یەکەمین مانیفێستی هیومانیزم لەلایەن کۆمەڵێ نووسەرو رۆشنبیری ئەوروپی دەرچوو، لەساڵی ١٩٣٧یشدا دووەمین مانیفێست دەرچوو کە داوایان دەکرد بایەخی سەرەکی بە تاکەکەس و بەپێداویستییەکانی تاکەکەس لە کۆمەڵگادا بدرێ.

فەیلەسوفی ئەڵمانی مارتن هایدگەر (١٨٨٩-١٩٧٦) بابەتێك دەنووسێت بەناونیشانی "پەیامێك لەبارەی هیومانیزم"، لەوێدا لەروانگەیەکی فەلسەفییەوە جەخت لە جەوهەرگەرایی ئینسان دەکات و رەخنە لە شێواندنی ئینسان و هیومانیزم دەگرێت کە لەسەدەی بیستەمدا دوچاری بووە، بەتایبەتی لەپاش هەردوو جەنگی جیهانیی یەکەم و دووەم، لەوێدا هایگەر دەپرسێت پاش ئەوەی ئەوروپا لەهەردوو جەنگی جیهانیی سەدەی بیستەمدا رووبەڕووی مەینەتی و وێرانی و کوشتنی بەکۆمەڵ و ئامێری وێرانکەر بۆوە، چ مانایەك لە هیومانیزمدا ماوەتەوە؟ هایدگەر وایدەبینێت هەموو پێناسە کۆن و نوێیەکانی هیومانیزم لەو پێناسە جەوهەرییەی ئەرستۆوە سەرچاوە دەگرن کە دەڵێت: "مرۆڤ ئاژەڵێکی ئەقلانییە"،

ئەگەرچی لێرەدا ئەقڵانیەتی ئینسان لەبیردەکرێ و لایەنە ئاژەڵییەکەی زاڵدەبێت، لێرەدا ئەخلاق و بەهاکانی مرۆڤ ون دەبن و مانای هیومانیزمیش ملکەچی پوچگەرایی و نیهلیزمی کۆمەڵگای تەکنیکی دەبێت.

لەساڵی ١٩٦٩دا نووسەری ئەرجەنتینی ماریۆ لویس رۆدریگۆس کۆبۆس کە بەناوی خوازراوی (سیلۆ)وە دەنووسێت، بزووتنەوەیەکی هیومانیستیی نوێی دامەزراندو ناوی لێنا هیومانیزمی سیلۆیزم، ئەم بزووتنەوەیە جگە لەوەی جەخت لە تێزەکانی هیومانیزمی عەلمانی دەکات بەو پێیەی مرۆڤ تەوەری سەرەکیی ئازادیی بیروڕایە، رەخنەیەکی توند لە سێنتەریزمی ئەورووپیش دەگرێت و ئەو چوارچێوەیە دەشکێنێت کە هیومانیزم تەنها لە کولتورو جوگرافیای ئەورووپادا دەبینێت، سیلۆیزم بانگەشەی هیومانیزمێکی رۆشنبیریی گەردوونی دەکات کە تایبەتمەندیی هەر رۆشنبیرییەکی مرۆیی لەبەرچاو بگرێت، بەپێچەوانەی هیومانیزمی گەردوونی چەرخی کلاسیکی ئەورووپی، کە لەواقیعدا هیومانیزمی ئەورووپی پابەندی دۆخی ناوچەیی بوو، هەروەها پتر هیومانیزمێکی تیۆری و ئەبستراکتی بوو وەك لەوەی هیومانیزمێکی واقیعی و فیعلی بێت، بۆیە ئەم چەشنە هیومانیزمە رووبەڕووی رەخنەیەکی زۆر بووەوە

تەنانەت لەلایەن هەندێ بیرمەندی ئەورووپی و خۆرئاوایی وەك میشیل فۆکۆ و جیل دۆلۆز و کەسانی تریش.

لەفیکرو فەلسەفەی ئیسلامی وعەرەبیدا، لەشەستەکانی سەدەی بیستەمدا، بیرمەندی ناسراو د. محەمەد ئارکۆن بایەخێکی بەرچاوی بەم زاراوەیە لەکولتووری ئیسلامیدا داوەو چەند کتێبێکی لەو بوارەدا چاپ کردووە، لەوانە: (نزعة الانسنة في الفكر العربي) کە تێزی دکتۆراکەیەتی و باسی هیومانیزمی میسکەوەیهو ئیبن روشدو فارابی وتەوحیدی و ئیبن سینا دەکات، هەروەها کتێبی (معارك من اجل الانسنة في السياقات الاسلامية) کە لەساڵی ٢٠٠١دا چاپ کراوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.
٢- معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة.
٣- موسوعة لالاند الفلسفية، المجلد الثاني.
٤- المعجم الادبي، جبور عبدالنور.

٥٣- دەقی کراوە
Open text

دەقی کراوە یان بەرهەمی کراوە یان تێکستی والآ open text، بەعەرەبی (النص المفتوح) یان (الاثر المفتوح) یان (العمل المفتوح)، زاراوەیەکی رەخنەیی نوێیەو لە لێکۆڵینەوەکانی رەخنەی ئەدەبی و هونەریی نوێدا بەکاردێت. رۆماننوس و سیمیۆلۆژیستی ئیتالی ئۆمبرتۆ ئیکۆ (١٩٣٢-...) ئەم زاراوەیەی داهێناوەو کتێبێکیشی بەو ناونیشانە چاپ کردووە. مانای ئەم زاراوەیە پەیوەندیی بە راڤەکردن و تەئویلی تێکستی ئەدەبی و هونەرییەوە هەیە، بەو پێیەی تێکست کراوەیە لەوەی چەند مانا و چەند تەئویل هەڵدەگرێت، واتە مانای زاراوەکە ئەوە نییە کە تێکستەکە تەواو نەکراوەو کۆتاییەکی کراوەی هەیەو خوێنەر خۆی دەتوانێت تەواوی بکات، هەندێ کەس بە هەڵە بەو شێوەیە لەم زاراوەیە دەڕوانن. هەروەها بەو مانایەش نایەت کە کۆمەڵێ ژانری ئەدەبی لە تێکستێکدا کۆبکرێنەوەو ناوی لێبنرێت دەقی کراوە یان تێکستی

والآ.

ئۆمبێرتۆ ئیکۆ لەساڵی ١٩٥٨داو لەکۆنگرەیەکی فەلسەفیدا، وتارێکی دەربارەی (بەرهەمی کراوە) پێشکەش کردو، دواتر ناوەرۆکی ئەو وتارەی کرد بەکتێبێك بەناونیشانی "کاری کراوە" کە بەئیتالی پێی دەوترێت opera aperta، ئەم زاراوەیەش لەئەدەب و تێکستی ئەدەبیدا قەتیس ناکرێت، بەڵکو دەچێتە سەر چەندین بواری دیکەی وەك مۆسیقاو هونەری شێوەکاری و تەلارسازی و تەلەڤیزیۆن و چەندین بواری تری پەیوەست بە ژیانی کۆمەڵایەتیی هاوچەرخ. ئۆمبێرتۆ ئیکۆ بۆ روونکردنەوەی ئەم زاراوەیە تەرکیز دەکاتە سەر ژمارەیەك لەو کارە مۆسیقییە کلاسیکییانەی دانەرەکانیان ئازادییەك بە مۆسیقاژەنەکان دەبەخشن کە لەچەند بەشێکی سیمفۆنیاکەدا ئازاد بن لە رێکخستنی هارمۆنیای ژەنیندا. هەروەها لە رۆمانەکانی رۆماننوسی ئیرلەندی جێمس جۆیس دەکۆڵێتەوەو بەتایبەتی نموونەی رۆمانی (یۆلیسیس) دەهێنێتەوە، پاشان هەندێ لە شانۆنامەکانی برتۆلد برێخت و نموونەی تێکستە شیعرییەکانی فێرلین و مالارمێ وەك دەقی کراوە پێشکەش دەکات، بەتایبەتی دەقی (وەرزێك لە دۆزەخ)ی شاعیری تازەگەری فەرەنسی ئارسەر رامبۆ (١٨٥٤-١٨٩١).

ئیکۆ لەو کتێبەدا داکۆکی لە رۆڵی ئاکتیڤ و کاریگەری خوێنەر (یان تەئویلکار)ی تێکستەکە دەکات و ئارگۆمێنتێك لەنێوان مافی تێکست و مافی تەئویلکاردا دادەمەزرێنێت، پێی وایە لەم نێوەدا تەئویلکار بەشێکی زۆرتری لەمافی خوێندنەوەو تەئویلدا هەیە، واتە تەئویلکار بایەخێکی زیاتری پێدەدرێت، بەو پێیەی تێکست بریتییە لە جیهانێکی کراوە، خوێنەرو تەئویلکار دەتوانن لەفەزای بەرینی ئەو تێکستەدا مەلە بکەن و پەیوەندیی دیکەو مانای تری بێشوماری تیادا بدۆزنەوە. لێرەدا، وەك ئیکۆ دەڵێ، نابێت وا لەچەمکی دەقی کراوە تێبگەین کە ژانرێکی جیاوازو سەربەخۆی تێکستەو لەتەنیشت ژانرە ئەدەبییەکانی ترەوە دابنرێت، بەڵکو ئەمە بریتییە لە توانای خوێندنەوەیەکی جدی بۆ نوێکردنەوەی تێکستی خوێنراو لەمیانی بەردەوامیدان بە تەئویلی ناوەرۆکی تێکستەکە. ئەگەرچی لەهەندێ ناوەندی ئەدەبیداو بەتایبەتی لەرەخنەی نوێی عەرەبیدا، بەو تێکستانەی پتر لە ژانرێکی ئەدەبی لەخۆ دەگرن دەوترێت دەقی کراوە یان تێکستی والا، لەم دواییەدا لەئەدەبی کوردیدا شێرکۆ بێکەس هەندێ تێکستی نووسیوە کە چەند ژانرێکی ئەدەبیی وەك شیعرو چیرۆك و شانۆنامە

لەخۆ دەگرێت و ناوی ناوە تێکستی والا.

ئەم زاراوەیە پەیوەندیی بە تیۆری (ئیستاتیکای وەرگرتن)ەوە هەیە کە هەردوو رەخنەگری ئەڵمانی هانس رۆبێرت یاوس و وڵفگانگ ئایزەر دایانهێناوە، لەراستیدا ئەم دوو رەخنەگرە بیرۆکەی (ئیستاتیکای وەرگرتن) و (ئاسۆی چاوەڕوانیی خوێنەر)یان لە (دەقی کراوە)ی ئۆمبێرتۆ ئیکۆوە وەرگرتووە، چونکە سەرەتای سەرهەڵدانی زاراوەی دەقی کراوە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی **١٩٥٨**، دوای چەند ساڵێك ئینجا کتێبەکەی ئیکۆ وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی و ئەڵمانی، بەڵام سەرەتای سەرهەڵدانی زاراوەی ئیستاتیکای وەرگرتن دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی حەفتاکانی سەدەی بیستەم. دواتر ئیکۆ لەساڵی **١٩٧٩**دا پەرەی بەم زاراوەیە داو لە کتێبی (خوێنەر لە حیکایەتدا) بایەخی دا بە زاراوەی (سیمیۆلۆژیای خوێندنەوە).

کتێبی (کاری کراوە)ی ئیکۆ چەمکی خوێندنەوەی لە رەخنەی ئەدەبیدا جێگیر کردو بایەخێکی شایستەی گەڕاندەوە بۆ رۆڵی خوێنەرو وەرگر لەجولاندنی تێکستدا، هەروەها ئەو تێڕوانینە تەقلیدییەی گۆڕی کە لەیەك لایەنەوە دەق راڤە دەکات، واتە خوێندنەوەی تاکڕەهەندیی گۆڕی بە خوێندنەوەی فرە ڕەهەندی،

دیسان خوێنەری کاری ئەدەبی توانی سنوورەکانی شەرح و راڤە جێبهێڵێت و پرۆسەی رەخنەیی فراوان و بەرین بکات، لێرەدا خوێنەرو تەئویلکار، لەبەرامبەر تێکست و لە رووبەڕووبونەوەی تێکستدا، هەموو خەزینە مەعریفییە فیکری و رۆشنبیری و دەروونی و کۆمەڵایەتییەکانی خۆی، بەکار دەهێنێت.

لەبەرامبەر (دەقی کراوە) و (دەقی داخراو)ی ئیکۆدا، رەخنەگری فەرەنسی رۆلان بارت (١٩١٥-١٩٨٠) دوو زاراوەی دیکە دادەهێنێت کە بریتین لە: (دەقی خوێنراو) و (دەقی نووسراو). دەقی کراوە لەلای ئیکۆ لە مانادا، نزیك دەبێتەوە لە دەقی خوێنراو لەلای رۆلان بارت، دەقی داخراویش هاوشانی دەقی نووسراوە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- الاثر المفتوح، تأليف امبرتو ايكو، ترجمة: عبدالرحمن بوعلي.
٢- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.
٣- المفكرة النقدية، د. بشرى موسى صالح.

٥٤- گوتار
Discourse

زاراوەی گوتار discourse، بەعەرەبی (الخطاب)، زاراوەیەکی رەخنەیی نوێیەو لەرەخنەی خۆرئاوایی و جیهانیدا مانای جیاجیاو ئاڵۆزی هەیە، تیۆریستانی بواری زانستی زمانەوانی و شێوازگەرایی و هەروەها بیرمەندانی فیکرو فەلسەفەو رەخنەی ئەدەبی، ماناو دەلالەت و شیکردنەوەی جیاوازیان بۆ ئەم زاراوەیە کردووە، ریشەی ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە بۆ وشەیەکی یۆنانیی کۆن Discursis کە بەمانای وتار دێت، بەڵام گوتار جیاوازە لە وتار، وتار بەمانای وتارخوێندنەوەو وتاردان و وتاربێژی (الخطابة) دێت، بەڵام گوتار شتێکی ترەو لێرەدا هەوڵ دەدەین ماناکانی روون بکەینەوە.

ئەگەر لە رابردوودا گوتار وەك داڕشتنی فۆرمی نووسین و ئاخاوتن و قسەکردن بەکار هاتبێت، ئەوا لەم سەردەمەی ئەمڕۆماندا چەندین ماناو دەلالەتی دیکەی جیاواز لەخۆ دەگرێت، چونکە

لەسەرجەمی کایە مەعریفییەکاندا گوتار بەمانای جۆراوجۆر بەکار دەهێنرێت، لەوانەیە هۆکاری بنەڕەتیی ئەم فرەڕەنگییەی مانای گوتار بگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدانی لێکۆڵینەوە زمانەوانییە نوێیەکان کە لە فردیناند دی سۆسێرەوە دەست پێدەکات، دواتر بزووتنەوەی بونیادگەری کەوتە ژێر کاریگەریی تێزەکانی ئەو زانایەوە، بەو پێیەی زاراوەی گوتار لەلای زمانەوانییەکان بریتییە لە یەکێتیی زمانەوانی کە پتر لە رستەیەك لەخۆ دەگرێت، دیسان شیکردنەوەی گوتار لەلای زمانەوانییەکان واتە لێکۆڵینەوە لە پەیوەندییەکانی نێوان یەکە زمانەوانییەکانی هەر زمانێك، سا زارەکی بێت یان نووسراو. زانای زمانەوانی (ز.هاریس) یەکەم کەس بوو سنووری بەکارهێنانی ئەم زاراوەیەی فراوان کردەوەو لەتاکە رستەیەکدا نەوەستا، بەڵکو لە ژمارەیەکی بێشوماری رستەدا، واتە لە گوتاردا، وەستا، بۆیە گوتار لای هاریس بریتییە لە واژەکراوێکی دوورو درێژ.

ماناکانی ئەم زاراوەیە لەرەخنەی هاوچەرخی خۆرئاواییدا لە سێ ئاراستەدا دەردەکەوێت، ئاراستەی یەکەم: لە توێژینەوەی زمانەوانی و شێوازگەراییدا گوتار بە (شیکردنەوەی گوتاری زمانەوانی) ناسراوە، ئاراستەی دووەم: لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبیدا بە (گوتاری رەخنەیی) یان (گوتاری ئەدەبی) ناودەبرێت،

ئاراستەی سێیەم: لەفیکرو فەلسەفەدا گوتار بەمانای پەیام و هەژموون و ئایدیاو دەسەڵاتیش بەکار دێت.

لەئاستی زمانەوانیدا گوتار لە مانا سەرەکییەکەیدا بریتییە لەهەموو ئاخاوتنێك کە لەیەك رستە زیاتر بێت، یاخود رستەیەك جێدەهێڵێت و ژمارەیەکی زۆری رستە لەخۆ دەگرێت، سا ئەو رستانە نووسراو بن یان وتراو و واژەکراو، بەڵام ئەم زاراوەیە لەلای (ب.گرایس)ی فەیلەسوفدا مانایەکی تر وەردەگرێت، ئەو لەساڵی ١٩٧٥دا دەنووسێت کە ئاخاوتن چەند دەلالەتێکی تری واژەنەکراوی هەیە، واتە چەند مانایەکی تری نەوتراو لە ئاخاوتندا هەیە، کە قسەکەر یان گوێگر یەکسەر تێی دەگات بێئەوەی راستەوخۆ واژە بکرێت، بۆ نموونە کەسێك بە کەسێکی تر دەڵێت: "سەردانیم ناکەیت؟"، ئەگەرچی ئەم وشەیە لەشێوەی پرسیاردایە، بەڵام گوێگر وەك پرسیار وەری ناگرێت، بەڵکو وەك ئەوەی ئەمە داوەتکردنێکە بۆ سەردان، لێرەدا گرایس ئەم چەشنە گوتارە لەشێوازگەراییدا دەبەستێتەوە بە سیمیۆلۆژیا و نیشانەناسی.

بەڵام گوتار لەفیکرو فەلسەفەدا مانایەکی تری تەواو جیاواز لە مانای زمانەوانی و شێوازگەرایی وەردەگرێت، بەتایبەتی لەلای هەندێ بیرمەندی هاوچەرخ، لەسەرووی هەموویانەوە میشێل فۆکۆی

فەیلەسوفی فەرەنسی کە بایەخێکی زۆرتری بەم زاراوەیە داوە، بەتایبەتی لەهەردوو کتێبی (ئارکیۆلۆجیای مەعریفە) و (سیستمی گوتار)، فۆکۆ لەو کتێبانەدا بەو شێوەیە باس لەگوتار دەکات کە بریتییە لە تۆڕێکی ئاڵۆزی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسی و رۆشنبیرییەکان، لێرەدا ئاخاوتن وەك گوتارێکی خاوەن هەژموون دەردەکەوێت، هەروەها ئەمە پەیوەستە بە دەسەڵات و کۆنترۆڵکردن و چاودێرییەوە.

گوتار لە رەخنەی ئەدەبیدا لە ئیشکالیات بەدەر نییە، گوتار لەم کایە گرنگەشدا بە ماناو دەلالەتی جۆراوجۆر بەکار هاتووەو فۆرم و مانای هەمەڕەنگی هەیە، بەگشتی دەتوانین بڵێین هەموو قوتابخانەیەکی ئەدەبی یان هەموو میتۆدێکی رەخنەیی گوتاری تایبەتی خۆی هەیە، تەنانەت رەخنەگرانیش گوتاری خۆیان هەیە کە لە چەمکەکان و لە پراکتیزە رەخنەییەکانیاندا دەردەکەوێت، یان لەو هەژموونەی لە بەرهەمەکانیاندا پرۆسەی دەکەن. کایە مەعریفییەکانی تریش گوتاری تایبەتیی خۆیان هەیە، بۆ نموونە گوتاری سیاسی، گوتاری مێژوویی، گوتاری ئایینی، گوتاری سێکسی، گوتاری باوکسالاری...تاد.

لەرەخنەی ئەدەبیدا ژمارەیەك توێژەرو رەخنەگر، لەوانە گریماس،

گوتارو تێکست لەیەك ئاستی مانادا شیدەکەنەوە، واتە گوتارو تێکست هاومانای یەکترن، بەو پێیەی گوتار تایبەتمەندیی تێکستە لە هەموو ژانرێکی ئەدەبیدا. پۆل ریکۆر دەڵێ تێکست بریتییە لە گوتار کە بەهۆی نووسینەوە جێگیر دەکرێت.

لەبیستەکانی سەدەی بیستەمدا رۆمان یاکۆبسن تێزێکی ناوداری پێشکەش کرد کە دەڵێ: بابەتی زانستی ئەدەبی بریتی نییە لە ئەدەب، بەڵکو بریتییە لە ئەدەبییەتی ئەدەب، واتە ئەو شتەی بەرهەمێك دەکات بە بەرهەمێکی ئەدەبی، بریتییە لە ئەدەبییەت. بەڵام لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا ژمارەیەك توێژەری ئەدەبی، لەوانە تزڤیتان تۆدۆرۆڤ، پێیان وابوو ئەم چەمکەی یاکۆبسن چەمکێکی ناتەواوە، چونکە بابەتی زانستی ئەدەبی بریتی نییە لە ئەدەبییەت، بەڵکو بریتییە لە گوتاری ئەدەبی، ئیدی لەوە بەدوا چەمکی گوتاری ئەدەبی یاخود گوتاری تێکستی ئەدەبی شوێنی چەمکی ئەدەبییەتی گرتەوە.

گوتار لەلای باختین بریتییە لە رووداوێکی کۆمەڵایەتی نەك رووداوێکی تاکەکەسی، چونکە خودێکی واژەکار یان قسەکەر، بەرهەمی پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتیی بەنێویەکداچووە لەنێوان گوزارشتی ناوەکی (خودی) و گوزارشتی دەرەکی (کۆمەڵایەتی)دا.

گوتاریش ئەگەرچی لەسەرەتادا وەك گوتاری دەربڕینی ناوەوە دەردەکەوێت، بەڵام لەراستیدا بونیادی ئەو گوتارە بونیادێکی کۆمەڵایەتییە، بەپێی باختین هەموو گوتارێك لەناو سیاقێکی کۆمەڵایەتیدا دەردەکەوێت.

لای فۆکۆ گوتار بریتییە لە کۆمەڵێ واژەی وتراو کە لەیەکەیەکی گەورەتردا کۆ دەبنەوەو پێکهاتەی گوتار دروست دەکەن. دواجار فۆکۆ دەگاتە دەرەنجامێکی گرنگ لە توێژینەوەی زانستیدا، پوختەی ئەو دەرەنجامەش بریتییە لەوەی کە گوتار فۆرمێکە لە فۆرمەکانی هەژموون، هەروەها شێوەیەکە لە پرۆسێسەکردنی ئایدیۆلۆژی، ئەم پرۆسە ئایدیۆلۆژییە پەیوەستە بە ململانێی چینەکان بەگشتی و ململانێی ئیتنییەکان بەتایبەتی. دیسان گوتار لای فۆکۆ بریتییە لە دەسەڵات، بەڵام دەسەڵاتێکی رەمزی.

هەڵوێستی توێژەران و تیۆریستانی ئەدەب، دەربارەی سروشتی پەیوەندیی نێوان گوتارو تێکست، بەگشتی، لەدوو هەڵوێستی سەرەکیدا دەردەکەوێت:

١- هەڵوێستی یەکەم هەڵوێستێکی گشتییەو گوتارو تێکست لەیەکدی جیا ناکاتەوە، بەڵکو هەردووکیان وەك یەك ماناو یەك

دەلالەت بەکار دەهێنێت، واتە بۆ کاری ئەدەبی هەندێ جار زاراوەی گوتار بەکار دەهێنن و هەندێ جاری دی زاراوەی تێکست. ئەو توێژەرانەی ئەم هەڵوێستەیان هەیە ژمارەیان زۆرە.

٢- بەڵام لە هەڵوێستی دووەمدا گوتار لە تێکست جیا دەکرێتەوە، واتە گوتارو تێکست وەك دوو مانای جیاواز بەکار دەهێنرێت، توێژەرانی ئەم هەڵوێستە بەگشتی چوار بەشن:

أ- بەشێك لەو توێژەرانە بەو پێیە تێکست و گوتار لێکدی جیا دەکەنەوە کە تێکست فۆرمی کارە ئەدەبییەکە پێك دەهێنێت، یان تێکست بونیادی دەرەوەو رووکەشی کاری ئەدەبییە، کەچی گوتار بونیادی قووڵ و ناوەرۆکی کاری ئەدەبی پێك دەهێنێت، واتە تێکست (دال)ی کاری ئەدەبییەو گوتاریش (مەدلول).

ب- بەشی دووەمیان پێیان وایە تێکست و گوتار لەهەندێ خاڵدا یەکدەگرن و لەهەندێ خاڵی دیکەدا جیاوازن، بۆ نموونە هەردووکیان لەوەدا کۆکن کە یەك بنەماو یەك سروشتی کاری ئەدەبی پێك دەهێنن، بەڵام دوو گۆشەنیگای جیاوازیان بۆ کاری ئەدەبی هەیە.

ج- بەشێکی تر پێیان وایە جیاوازیی تێکست و گوتار بەپێی بنەمای تێکەڵبوون و ئاوێزانبوون دەردەکەوێت، لەم دیدەدا گوتار

تێکست دەکات بە تێکست، واتە گوتار دەتوانێت تێکست دەربخات و بەرجەستەی بکات.

د- بەشی چوارەم لە توێژەران جیاوازیی نێوان تێکست و گوتار لەسەر بنەمای روالّەتی نووسین دەردەخەن، بەو پێیەی نووسین تەنها لە تێکستدا هەیەو لە گوتاردا نییە، بۆیە پۆل ریکۆر وتوویەتی هەموو گوتارێك بەهۆی نووسینەوە جێگیر دەبێت. گوتار بەرهەمی زمانی زارەکییە، بەڵام تێکست بەرهەمی نووسینە.

رەخنەگری فەرەنسی رۆلان بارت، لەناو چوارچێوەی زانستی زمانەوانیدا باس لە گوتار دەکات، لە زمانیشدا پشت بە زمانی گێڕانەوە دەبەستێت، جا لەبەر ئەوەی رستە لە زمانەوانیدا دوا یەکەیە، ئەمە واتە گوتار تەنها لە رستەدا بوونی هەیە، بەڵام گوتار ژمارەیەکی بێشوماری رستە لەخۆ دەگرێت، بارت وایدەبینێت گوتار بریتییە لە رستەیەکی گەورە، گێڕانەوەش دیسان بریتییە لە رستەیەکی گەورە. بەڵام جۆلیا کریستیڤا گوتار لەنێو زمانی شیعریدا دەبینێت، بەتایبەتی زمانی سیمیۆلۆژی، بۆیە کریستیڤا زاراوەیەکی نوێ دادەهێنێت بەناوی سیمیۆلۆژیای گوتار، بەو پێیەی گوتار هەڵگری ماناو ئاماژەو دەلالاتی جۆراوجۆرە، کەچی تزڤیتیان

تۆدۆرۆڤ گوتار بەگشتی لەناو ئەدەب و رەخنەی ئەدەبیدا دەبینێت، چونکە ئەدەب بریتییە لە گوزارشت.

گریماس پێی وایە زانایانی زمانەوانی بەجۆرێك زمانیان سنووردار کردووە کە قەبارەی راستەقینەی گوتاریان لەبیر کردووە، بۆیە -بەپێی گریماس- دەبێ لەمیانی سیمیۆلۆژیای ئەدەبەوە لێکۆڵینەوە لەسەر گوتار بکرێت، چونکە لێکۆڵینەوە سیمیۆلۆژییە پراکتیکییەکان لەسەر تێکستەکانی گێڕانەوەدا کۆمەڵێ دەرەنجامی گرنگیان بەدەست هێناوە، بەجۆرێك بومەلەرزەیەکیان لەئاستی ئەدەبی نووسراودا خولّقاندووە. لێرەدا -هەر بەپێی گریماس- نابێت گوتاری زمانەوانی و گوتاری ئەدەبی لەیەکدی جودا بکرێنەوە، چونکە بەشێکی سەرەکیی ئەدەب بریتییە لە زمان، بەشێکی گرنگی گوتاریش دیسان بریتییە لە زمان، سا زمانی نووسراو بێت یان زمانی وتراو و واژەکراو، یان زمانی هێما و نیشانە.

دواجار، ئەوەی لێرەدا خستمانەڕوو، کۆمەڵێك ئاماژەی سەرەکی بوون دەربارەی بابەتێکی زۆر بەرین و ئاڵۆز کە ئەویش چەمك و زاراوەی "گوتار"ە، گوتار چەمك و زاراوەیەکی نوێیەو تا ئەمڕۆش بۆچوونی جیاواز جیاواز لەسەر سروشت و چەمکی ئەم زاراوەیە بڵاو دەکرێتەوەو گفتوگۆی بەرفراوان لەئارادایە.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- الخطـاب والـنص: المفهـوم العلاقـة الـسلطة، د. عبدالواسـع الحميري.

٢- تحليل الخطاب الروائي، سعيد يقطين.

٣- دليل الناقد الادبي، د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي.

٤- القاموس الموسوعي الجديد لعلـوم اللـسان، ترجمـة:د. منـذر العياشي.

٥- معجم مصطلحات فروع الادب المعاصرة ونظريـات الحـضارة، د. سمير سعيد حجازي.

٦- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٧- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بـديع يعقـوب و د. ميشال عاصي.

٨- معجم المصطلحات الادبية المعاصرة، د. سعيد علوش.

٩- مصطلحات النقد العربي السيماءوي، د. مولاي علي بۆخاتم.

١٠- معجم السيميائيات، فيصل الاحمر.

٥٥- داهێنان
Creation

داهێنان یـان ئەفرانـدن یـان نـﺜـار یـان خولّقانـدن، creation، بەعەرەبی (الابداع، الابتكار، الاختراع، الخلق)، لەئـەدەب و هونـەرو فیکرو فەلسەفەو سایکۆلۆجیادا ماناو راڤەی جیاجیـای بـۆ کـراوە، بەڵام زۆربەی ماناکان تارادەیەکی زۆر لەسـەر ئـەوە یەکـدەگرن کـە داهێنان بریتییە لە هێنانی شتێکی نوێ کە پێـشتر وێنـەی نـەبووە یـان کـەس پـەی پـێ نـەبردووە، هـەروەها بریتییـە لـە داهێنـانی شێوازێکی نـوێ بـۆ دەربڕینـی ئـەدەبی و هونـەری، واتـە داهێنـان سیفەتی هەموو بزووتنەوەیەکی فیکری و ئـەدەبی و هونەرییـە کـە بابەتی نوێ و زمان و ستایلی جیـاواز بخوڵقێنێـت. لێـرەدا داهێنـان پێچەوانەی لاساییکردنەوەیە، بەو پێیەی لاساییکردنەوە هەمان ئـەو شـتانە دەڵێتـەوە کـە پێـشتر وتـراون، بـەڵام داهێنـان ئـەو شـتانە جێدەهێڵێت و بەدوای گوزارشتی تازەدا دەگەڕێت، ئـەدۆنیس دەڵێـت

داهێنان بریتییە لە جیهێشتن، داهێنان نەفیکردنێکە بۆ پێشەوە.

لە زمانی ئینگلیزیدا وشەی creation بەمانای خولقاندن یان ئەفراندن دێت، creator واتە داهێنەر، creative واتە داهێنەرانە، رەگی ئەم وشەیە لەزمانی لاتینیی کۆندا بریتییە لە creare واتە: دروستی دەکات یان بەرهەمی دەهێنێت. لەسەدەی شانزەهەمدا تۆرگواتۆ تاسۆ دەنووسێت: "لێرەدا دوو داهێنەر هەن: خودا و شاعیر، خودا سروشت و ئینسان دادەهێنێت تا دواتر قودرەتی خەیاڵ بە مرۆڤ ببەخشێت بۆ ئەوەی ئەو مرۆڤە شتی تر بخولقێنێت".

داهێنان لە رووی زانستییەوە پەیوەندیی بە مێشك و ئەزموون و شارەزایی و خەزینی مەعریفیی مرۆڤەوە هەیە، واتە داهێنان مەسەلەیەکی ئەقڵی و ئیرادەگەرییەو لەئەنجامی کەڵەکەبوونی ئەزموون و مەعریفەی زانایەك یان نووسەرێکەوە لەدایك دەبێت، بەڵام لە ئەدەب و هونەردا داهێنان پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە خەیاڵ و روانین و بەهرەی شاعیرەوە هەیە، خەیاڵ سێنتەری داهێنانە، واتە هێزی خەیاڵ لەتەك بوونی بەهرە و خوێندنەوەی بەردەوام و هەستی تیژبین و دەرککردنی پێشوەخت بە شتەکان لەلای شاعیرو هونەرمەند و نیگارکێش، دەبێتە مایەی بەرهەمهێنانی کاری داهێنەرانە. هەندێ لە زانایان پێیان وایە ئەقڵ و خەیاڵ پێکەوە

رۆڵێکی دیاریان لە خولقاندنی بەرهەمی داهێنەرانەدا هەیە. واتە بەپێی زانست داهێنان لەخۆیەوەو لەپڕێکدا دروست نابێت، بەڵکو لەئەنجامی بوونی چەند رەگەزێکی پێشوەخت و ئەزموون و کەڵەکەبوونەوە دروست دەبێت، کەچی خەیاڵی ئەدەبی پێی وایە داهێنان لەپڕێکداو بەبێ مەرجی پێشوەخت لەدایك دەبێت.

لە سایکۆلۆژیادا داهێنان پەیوەندیی بە حاڵەتی دەروونیی مرۆڤەوە هەیە، بەو پێیەی کە بارودۆخی سایکۆلۆژیی شاعیرێك یان نووسەرێك یان هونەرمەندێك دەبێتە هۆی خەملاندن و گەڵاڵەبوونی بەرهەمی داهێنەرانە، سیگمۆند فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) سەرچاوەی داهێنان دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو نەخۆشییە دەروونییانەی لەلای نووسەرو هونەرمەنددا هەن، بەتایبەتی نەخۆشیی دەرونیی هیستیریا و هەڵچوون و کەبتی سێکسی، ئەمانە لە نائاگایی و نەستی مرۆڤی هەست ناسك و هونەرمەندی خەیاڵفراواندا کاری پڕ لە داهێنان بەرهەم دەهێنن.

فرۆید لە دوو لێکۆڵینەوەی درێژدا ئەم هۆکارانە دەبەستێتەوە بە پاڵنەرە سەرەکییەکانی داهێنانەوە، بەتایبەتی لەلای رۆماننوسی رووسی فیۆدۆر دۆستۆیڤسکی (١٨٢١-١٨٨١) و هونەرمەندی ئیتالی لیۆناردۆ داڤینشی (١٤٥٢-١٥١٩). هەر لە زانستی

دەروونندا داهێنان لە ئەنجامی ململانێ و پێکدادانی سێ لایەنە سەرەکییەکەی خود و کەسایەتیی ئینسانەوە لەدایك دەبێت، واتە ململانێی نێوان (من) و (ئەو) و (بەرزەمن یان منی باڵا)، لێرەدا (من) بەهۆی نەریت و کۆتە کۆمەڵایەتییەکان دوچاری متبوون و کەبتی دەروونی دەبێت و ئەمە کار لە تواناکانی دەکات تا دواجار لە ناشعور و نائاگاییەوە دەتەقێتەوەو لە کارێکی ناوازەو دەگمەن و جیاوازدا بەرجەستە دەبێت و گوزارشت لە خۆی دەکات. بۆیە دەوترێت داهێنەران لە کەسانی ئاسایی ناچن، چونکە جگە لەوەی دۆخی دەرونییان جێگیر نیە، هاوکات هەمیشە هەوڵ دەدەن سنوورەکان بشکێنن و حەرامەکان بلەقێنن و دەست بۆ بابەتی هەستیار و نائاسایی بەرن، بۆیە دەبینین لەسەرەتادا بەرهەمەکانیان دەبنە شوێنی گومان و رەت دەکرێنەوەو هەندێ جار ئەو داهێنەرە دەکەوێتە بەر نەفرەتی نەریت و ئەقڵیەتی باو، بەتایبەتی لە کۆمەڵگا تەقلیدی و دواکەوتووەکاندا.

بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

١- معجم مصطلحات الادب، مجدي وهبة.

٢- المعجم المفصل في الادب، د. محمد آلتونجي.

٣- المعجم المفصل في اللغة والادب، د. اميل بديع و د. ميشال عاصي.

٤- المعجم الادبي، جبور عبدالنور.

٥- الكلمات مفاتيح، ترجمة: نعيمان عثمان.

٦- موسوعة لالاند الفلسفية، ترجمة: خليل احمد خليل.

٧- سايكولوجية الابداع في الحياة، د. عبدالعلي الجسماني.

سەرچاوەکان

- د. اميل بديع يعقوب و د. ميشال عاصي، المعجم المفصل في اللغة و الادب، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨٧.
- د. محمد آلتونجي، المعجم المفصل في الادب، دار الكتب العلمية، بيروت، ط٢، ١٩٩٩.
- د. سمير حجازي، معجم المصطلحات اللغوية و الادبية الحديثة، دار الراتب الجامعية، بيروت-لبنان، سلسلة (المتقن)، بلآتاريخ.
- د. سمير سعيد حجازي، معجم مصطلحات فروع الادب المعاصرة ونظريات الحضارة، مكتبة جزيرة الورد- القاهرة، بلآتاريخ.
- د. سمير سعيد حجازي، قاموس مصطلحات النقد الادبي المعاصر، دار الافاق العربية، القاهرة، ٢٠٠١.
- جبور عبدالنور، المعجم الادبي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٩.
- د. سعيد علوش، معجم المصطلحات الادبية المعاصرة، دار

الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٨٥.
- د. ناصر الحاني، من اصطلاحات الادب الغربي، دار المعارف للطباعة و النشر، القاهرة، ١٩٥٩.
- جيرالد برينس، المصطلح السردي، ترجمة: عابد خزندار، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٣.
- مجدي وهبه، معجم مصطلحات الادب، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٧٤.
- جان فرانسوا دورتيه، معجم العلوم الانسانية، ترجمة: د. جورج كتورة، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، ابوظبي، ٢٠٠٩.
- اوزوالد ديكرو و جان ماري سشايفر، القاموس الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، ترجمة: د. منذر عياش، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، ط٢، ٢٠٠٧.
- فيصل الاحمر، معجم السيميائيات، منشورات الاختلاف- الجزائر و الدار العربية للعلوم الناشرون-بيروت، ٢٠١٠.
- د. خليل احمد الخليل، معجم المصطلحات الاسطورية، دار الفكر اللبناني، بيروت، ١٩٩٦.
- ماكس شابيرو و رودا هندريكس، معجم الاساطير، ترجمة: حنا عبود، منشورات دار علاءالدين، سورية-دمشق، ط٢، ٢٠٠٦.

- د. عبدالمنعم الحفني، الموسوعة النفسية الجنسية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ط٤، ٢٠٠٤.
- هادي العلوي، قاموس الانسان والمجتمع، دار الكنوز الادبية، بيروت-لبنان، ١٩٩٧.
- د. احمد مطلوب، في المصطلح النقدي، مطبعة المجمع العلمي، بغداد، ٢٠٠٢.
- د. يوسف وغليسي، إشكالية المصطلح في الخطاب النقدي العربي الجديد، منشورات الاختلاف، الجزائر، ٢٠٠٨.
- حبيبة طاهر مسعودي، قراءة جديدة للمصطلح في التراث النقدي العربي من العصر الجاهلي الى القرن الثالث الهجري، مكتبة وهبة، القاهرة، ٢٠٠٨.
- آرثر والدهورن و اولجا ويبر، دليل القاريء الى الثقافة الجادة، ترجمة: احمد عمر شاهين، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٢.
- د. ميجان الرويلي و د. سعد البازعي، دليل الناقد الادبي، المركز التثافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، ط٥، ٢٠٠٧.
- د. مولاي علي بوخاتم، مصطلحات النقد العربي السيماءوي، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠٥.
- محمد عبدالمطلب، ذاكرة النقد الادبي، المجلس الاعلى

للثقافة، القاهرة، ط٢، ٢٠٠٨.
- ريموند وليامز، الكلمات مفاتيح، ترجمة: نعيمان عثمان، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، ٢٠٠٧.
- اندريه لالاند، موسوعة لالاند الفلسفية-معجم مصطلحات الفلسفة النقدية والتقنية، تعريب: خليل احمد خليل، دار عويدات للنشر و الطباعة، بيروت-لبنان، ٢٠٠٨.
- م.روزنتال و ب.يودين، الموسوعة الفلسفية، ترجمة: سمير كرم، دار الطليعة للطباعة و النشر، بيروت- لبنان، ط٥، ١٩٨٥.
- الموسوعة الفلسفية المختصرة، نقلها عن الانجليزية: فؤاد كامل، جلال العشري، عبدالرشيد الصادق، دار القلم-بيروت و مكتبة النهضة-بغداد، ١٩٨٣.
- المنجد في اللغة و الاعلام، دار المشرق- بيروت، ط٣٩، ٢٠٠٢.
- ويكيبيديا الموسوعة الحرة، www.ar.wikipedia.org.
- غي هرميه و اخرون، معجم علم السياسة والمؤسسات السياسية، ترجمة: هيثم اللمع، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠٥.

- ر.بودون و ف.بوريكو، المعجم النقدي لعلم الاجتماع، ترجمة: سليم حداد، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٦.
- جوردن مارشال، موسوعة علم الاجتماع، ترجمة: محمد محي الدين واخرون، المجلس الاعلى للثقافة المشروع القومي للترجمة، القاهرة، ج٣، ٢٠٠١.
- د. احسان محمد الحسن، موسوعة علم الاجتماع، الدار العربية للموسوعات، بيروت، ١٩٩٩.
- رينيه ويليك و اوستن وارين، نظرية الادب، ترجمة: محيي الدين صبحي، المجلس الاعلى لرعاية الفنون والاداب والعلوم الاجتماعية، ١٩٧٢.
- رينيه ويليك، مفاهيم نقدية، ترجمة: د. محمد عصفور، سلسلة (عالم المعرفة) الكويتية (١١٠)، ١٩٨٧.
- د. علي جواد الطاهر، في النقد الادبي، مطبعة وزارة المعارف، بغداد، ١٩٥٩.
- د. محمد غنيمي هلال، النقد الادبي الحديث، دار الثقافة و دار العودة، بيروت-لبنان، ١٩٧٣.
- د. محمد غنيمي هلال، الادب المقارن، دار العودة ودار الثقافة- بيروت، ط٥، بلآتاريخ.

- فان تيغم، الادب المقارن، ترجمة: د. سامي الدروبي، دار الفكر العربي.
- د. جميل نصيف التكريتي، الادب المقارن، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠٥.
- فرديناند دي سوسير، علم اللغة العام، ترجمة: د. يوئيل يوسف عزيز، دار الكتاب للطباعة والنشر-جامعة الموصل، ١٩٨٨.
- د. صلاح فضل، في النقد الادبي، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠٧.
- د. صلاح فضل، نظرية البنائية في النقد الادبي، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٧.
- د. صلاح فضل، علم الاسلوب -مبادئه واجراءاته، النادي الادبي الثقافي، المملكة العربية السعودية- جدة، ١٩٨٨.
- اديث كيرزويل، عصر البنيوية من ليفي شتراوس الى فوكو، ترجمة: جابر عصفور، دار افاق عربية، بغداد، ١٩٨٥.
- د. ابراهيم محمود خليل، النقد الادبي الحديث من المحاكاة الى التفكيك، دار المسيرة للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٣.
- د. شكري عزيز ماضي، في نظرية الادب، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت-لبنان، ٢٠٠٥.

- د. سيد البحراوي، في نظرية الادب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠٨.
- د. شفيع السيد، نظرية الادب دراسة في المدارس النقدية الحديثة، مكتبة الاداب، القاهرة، ٢٠٠٨.
- د. شفيع السيد، الاتجاه الاسلوبي في النقد الادبي، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٨٦.
- د. بشير تاوريريت، مناهج النقد الادبي المعاصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠٨.
- د. عبدالسلام المسدي، الاسلوبية والاسلوب، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت-لبنان، ط٥، ٢٠٠٦.
- فرحان بدري الحربي، الاسلوبية في النقد العربي الحديث، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠٣.
- عدنان بن ذريل، النص والاسلوبية بين النظرية والتطبيق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠٠.
- د. عزالدين اسماعيل، التفسير النفسي للادب، دار العودة و دار الثقافة، بيروت.
- د. مصطفى سويف، دراسات نفسية في الابداع والتلقي، الدار المصرية اللبنانية، القاهرة، ط٢، ٢٠٠٤.

- د. خريستو نجم، في النقد الادبي و التحليل النفسي، دار الجيل، بيروت، ١٩٩١.
- جان بلامان نويل، التحليل النفسي والادب، تعريب: د. عبدالوهاب ترو، منشورات عويدات، بيروت، ١٩٩٦.
- ستانلي هايمن، النقد الادبي ومدارسه الحديثة، ترجمة: د. احسان عباس و د. محمد يوسف نجم، دار الثقافة، بيروت، ١٩٥٨.
- محمد عزام، شعرية الخطاب السردي، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠٥.
- د. حميد لحمداني، بنية النص السردي من منظور النقد الادبي، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، ط٣، ٢٠٠٠.
- سعيد يقطين، تحليل الخطاب الروائي: الزمن السرد التبئير، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، ط٤، ٢٠٠٥.
- جيرار جينيت، خطاب الحكاية-بحث في المنهج، ترجمة: محمد معتصم واخرون، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ط٢، ٢٠٠٠.
- إيان واط، نشوء الرواية، ترجمة: د. ثائر الديب، دار الفرقد للطباعة والنشر، سورية-دمشق، ط٢، ٢٠٠٨.
- عزالدين المناصرة، علم التناص المقارن، دار مجدلاوي للنشر والتوزيع، عمان-الاردن، ٢٠٠٦.

- د. بسام قطوس، المدخل الى مناهج النقد المعاصر، دار الوفاء لدنيا الطبع والنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٦.
- د. بشرى موسى صالح، المفكرة النقدية، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠٨.
- نظرية المنهج الشكلي، ترجمة: ابراهيم الخطيب، مؤسسة الابحاث العربية، بيروت-لبنان، ١٩٨٢.
- رامان سلدن، النظرية الادبية المعاصرة، ترجمة: سعيد الغانمي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت-لبنان، ١٩٦٦.
- لوسيان غولدمان، المنهجية في علم الاجتماع الادبي، ترجمة: مصطفى المسناوي، دار الحداثة، بيروت، ١٩٨١.
- لوسيان غولدمان، مقدمات في سوسيولوجية الرواية، ترجمة: بدرالدين عرودكي، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية-اللاذقية، ١٩٩٣.
- د. عبدالهادي احمد الفرطوسي، تأويل النص الادبي في ضوء علم اجتماع النص الادبي، بيت الحكمة، بغداد، ٢٠٠٩.
- ساره جامبل، النسوية ومابعد النسوية، ترجمة: احمد الشامي، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٢.
- ديفيد غلوفر و كورا كابلان، الجنوسة الجندر، ترجمة: عدنان

حسن، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية-اللاذقية، ٢٠٠٨.
- د. حسن مصطفى سحلول، نظريات القراءة والتأويل الادبي وقضاياها، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠١.
- د. عبدالله الغذامي، النقد الثقافي: قراءة في الانساق الثقافية العربية،
- د. بديع محمد جمعة، اسطورة فينوس وادونيس، دار النهضة العربية، بيروت- ١٩٨١.
- دريني خشبة، اساطير الحب والجمال عند اليونان، دار التنوير للطباعة والنشر، بيروت، ٢٠٠٩.
- د. علي البطل، الصورة في الشعر العربي، دار الاندلس للطباعة والنشر، ط٢، ١٩٨١.
- سي دي لويس، الصورة الشعرية، ترجمة: د. احمد نصيف الجنابي وآخرون، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٢.
- د. عبدالفتاح صالح نافع، الصورة في شعر بشار بن برد، دار الفكر للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٨٣.
- سوزان بيرنار، قصيدة النثر من بودلير الى ايامنا، ترجمة: د. زهير مجيد مغامس، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٣.
- د. محمد فتوح احمد، الرمز والرمزية في الشعر المعاصر، دار

المعارف، القاهرة، ط٢، ١٩٧٨.

- مجاهد عبدالمنعم مجاهد، علم الجمال في الفلسفة المعاصرة، دار عالم الكتب، بيروت، ط٣، ١٩٨٦.

- إدوارد سعيد، الاستشراق: المعرفة السلطة الانشاء، ترجمة: كمال ابوديب، مؤسسة الابحاث العربية، بيروت، ط٢، ١٩٨٤.

- د. حسن حنفي، مقدمة في علم الاستغراب، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، ط٢، ٢٠٠٠.

- هاشم صالح (ترجمة وتحقيق)، الاستشراق بين دعاته ومعارضيه، دار الساقي، بيروت، ط٢، ٢٠٠٠.

- هاشم صالح، مخاضات الحداثة التنويرية- القطيعة الابستمولوجية في الفكر والحياة، دار الطليعة، بيروت، ٢٠٠٨.

- هاشم صالح، المثقفون العرب بين الاستشراق والاستغراب، جريدة الحياة، ٢٢ ديسمبر ٢٠٠٧.

- الابيستيمولوجيا تعريف وتيارات، مجلة (الفكر العربي المعاصر) العدد ٤-٥، سنة ١٩٨٠.

- د. بشرى موسى صالح، المفكرة النقدية، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠٨.

- د. شاهو سعيد، التبئير الفلسفي في الرواية-مقاربة

طاهراتية في تجربة سليم بركات، دار سردم للطباعة والنشر، السليمانية، ٢٠٠٧.

- محمد كامل الخطيب، الرواية واليوتوبيا، دار المدى للثقافة والنشر، دمشق، ١٩٩٥.

- سامي خشبة، مفكرون من عصرنا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠٨.

- د. عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية-بحث في تقنيات السرد، سلسلة عالم المعرفة (٢٤٠)، الكويت، ١٩٩٨.

- امبرتو ايكو، الاثر المفتوح، ترجمة: عبدالرحمن بو علي، دار الحوار للنشر والتوزيع، اللاذقية-سورية، ط٢، ٢٠٠١.

- د. عبدالواسع الحميري، الخطاب والنص: المفهوم-العلاقة-السلطة، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، بيروت-لبنان، ٢٠٠٨.

- د. عبدالعلي الجسماني، سايكولوجية الابداع في الحياة، الدار العربية للعلوم، بيروت، ط٢، ٢٠٠٠.

سەرچاوە کوردییەکان

- د. کامل حەسەن بەصیر، مێژووی رەخنەسازی، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٩٣.
- د. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی ١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.
- مەریوان وریا قانع، شوناس و ئاڵۆزی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤.
- د. فەرهاد پیرباڵ، شیعری ئازاد لەئەدەبی کوردیدا، ئەدەب و هونەری کوردستانی نوێ، ژ ٤٩٩٩ رێکەوتی ١٥/١٠/٢٠٠٩.
- جەمال عەبدول، فەرهەنگی راگەیاندن، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٦.
- بەختیار سەجادی و محەمەد مەحمودی، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.
- لیژنەی ئەدەب لەکۆڕی زانیاری کوردستان، زاراوەی ئەدەبی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦.

- پۆل ریکۆر، خەیاڵی کۆمەڵایەتی و مەسەلەی ئایدیۆلۆژیاو یۆتۆپیا، و: ئازاد سوبحی، گۆڤاری (سەراب)، ژمارە ١، ساڵی ١٩٩٥.
- دانا سەعید سۆفی، گوتاری نۆستالژیا خوێندنەوەیەك بۆ زەمەنی کوردی، گۆڤاری (سەراب) ژمارە ٣-٤، ساڵی ١٩٩٦.
- جێندەر لەسێ کتێبی سویدیدا-وەرگێرانی: شۆخە عەبدوڵڵا، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری نیشتمانی بۆ لێکۆڵینەوەی جێندەر، سلێمانی.

بەرهەمە چاپکراوەکانی نووسەر

- ئەرکەکانی ڕێکخراوی لاوان، نووسینی: لینین، وەرگێڕانی بەناوی خوازراوی (هەڵگورد) لەبڵاوکراوەکانی یەکێتی خوێندکارانی کوردستان، بالیسان، ١٩٨٤.

- شیعرییەتی دەق و هەنگوینی خوێندنەوە، (دەق و ڕەخنە)، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠١.

- بیری ڕەخنەیی هاوچەرخ، (کۆمەڵێ وتاری وەرگێڕدراو)، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١.

- گفتوگۆ لەگەڵ ئەدۆنیس، منداڵی-شیعر-تاراوگە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، چاپی یەکەم- ٢٠٠١، چاپی دووەم ٢٠٠٨.

- ئایین و عەلمانییەت و کۆمەڵگای مەدەنی، گفتوگۆ لەگەڵ د. محەمەد ئارکۆن، سازدانی: هاشم سالح، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢.

- لە نێوان بلیمەتی و شێتیدا، نووسینی: هاشم سالح، کتێبی گیرفان (٢٣) دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، چاپی یەکەم ٢٠٠٢، چاپی دووەم لە کتێبخانەی سۆران لە هەولێر ٢٠٠٤.

- مەملەکەتی تیشکەکان، کۆمەڵێ چیرۆکی جەلیل قەیسی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

- عەلمانییەت و ئایین: ئیسلام-مەسیحییەت-خۆرئاوا، نووسینی: د. محەمەد ئارکۆن، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، چاپی یەکەم ٢٠٠٥. چاپی دووەم پرۆژەی شەست کتێبی ڕێکخراوە دیموکراتییەکان ٢٠٠٩.

- ئیسلام و گلۆبالیزم، د. محەمەد ئارکۆن، کتێبی گیرفان (٦٦)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.

- ئەزموونی خوێندنەوە، چەند لاپەڕەیەکی رەخنەیی، دەزگـای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی،٢٠٠٦.

- ئیـسلام و عەلمانییـــەت، د. محەمـــەد ئـاركۆن، سـەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکری و ئەدەبیی نما، هەولێر، ٢٠٠٧.

- دارشتنی دەستوری هەمیشەیی و ئایندەی سیاسیی عێـراق، د. مونزیر فەزڵ، لـە بڵاوکراوەکـانی بەشـی چـاپ و بڵاوکردنـەوەی رادیۆی نەوا، سلێمانی، ٢٠٠٥.

- شوناسـی تەواونـەکراو، داهێنـان - ئـایین – سیاسـەت - سێکس، نووسینی: ئەدۆنیس، لە بڵاوکراوەکـانی رەخنـەی چـاودێر، سلێمانی، ٢٠٠٨.

- نوێکردنەوەی ئەقڵی عەرەبی، نووسینی: ئەدۆنیس، کتێبـی گیرفان زنجیرە (١٠٥) دەزگـای چـاپ و پەخـشی سـەردەم، سـلێمانی ٢٠٠٩.

- ســـەرەتایەك لـــەبارەی سۆســـیۆلۆژیای مەعریفـــە،

بەرێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠٠٩.

به زمانی عەرەبی:

- نصوص كردية حديثـة، قـصائد وقـصص مترجمـة، الطبعـة الاولى، دار سردم للطباعة والنشر، السليمانية، ٢٠٠٨ الطبعة الثانية، من منشورات مركز گەلاوێژ الثقافي ٢٠٠٩.

- المدينـــة في قـــصص جليـــل القيـــسي، قـــراءة ســـايكو-سوسيولوجية، دار تموز للطباعة والنشر، دمشق- سورية، ٢٠١١.

پرۆفایل

- لەساڵی ١٩٦٢ لە کەرکوك لەدایك بووە.

- لەساڵی ١٩٨٦-١٩٨٧ کۆلێجی ئەدەبیات- بەشی زمان و ئەدەبی عەرەبیی لە زانکۆی سەلاحەدین لە هەولێر تەواو کردووە.

- لەساڵی ١٩٧٩ یەکەم بابەتی ئەدەبیی لە ڕۆژنامەی هاوکاری بڵاو کردۆتەوە.

- لەساڵانی ١٩٨٣-١٩٨٤ لەگەڵ کۆمەڵی خوێندکاری زانکۆی سەلاحەدیندا لەهەولێر گۆڤاری (ئاسۆس)یان دەرکردووە.

- لەساڵانی ١٩٨٤-١٩٨٥ لەگەڵ زاهیر ڕۆژبەیانی و مارف عومەر گوڵ دوو ژمارەیان لە گۆڤاری (نێرگز) لە کەرکوك دەرکردووە.

- لەساڵانی ١٩٩٤-١٩٩٦ لەگەڵ ژمارەیەك نووسەردا پێنج ژمارەیان لە گۆڤاری (سەراب) لە هەولێر دەرکردووە.

- لەساڵی ١٩٩٢ تا ساڵی ١٩٩٨ مامۆستای زمان و ئەدەبی عەرەبی بوو لە ئامادەیی ئازادی کوڕان لە هەولێر.

- لەنێوان ساڵانی ١٩٩٥-٢٠١٠ لە چەندین گۆڤارو ڕۆژنامەدا کاری کردووە، لەوانە: گۆڤاری کاروان، گۆڤاری رامان، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ڕۆژنامەی ئاسۆ، ڕۆژنامەی چاودێر، گۆڤاری اشراقات کردیة.

- لەساڵانی ٢٠٠٣-٢٠١٠ بەڕێوەبەری نووسینی گۆڤاری (سردم العربی) بووە لە دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم لە سلێمانی و ٢٨ ژمارەی لەو گۆڤارە دەرکردووە.

- لەساڵی ٢٠١١ەوە سەرۆكی بنكەی روناكبیریی گەلاوێژە.

- لەساڵی ٢٠٠٨ بڕوانامەی ماستەری لە بواری ئەدەب و رەخنەی نوێدا لە زانكۆی سلێمانی-كۆلێجی زمان-بەشی عەرەبی بەدەست هێناوە. نامەی ماستەرەكەیشی بەناونیشانی: شار لە چیرۆكەكانی جەلیل قەیسیدا- خوێندنەوەیەكی سایكۆسۆسیۆلۆژی. (بەزمانی عەرەبی).

- ئێستا دوا ساڵی خوێندكاری دكتۆرایە لە زانكۆی سلێمانی، ناونیشانی تێزی دكتۆراكەی: گێڕانەوە لەنێوان رۆمان و مێژوودا لە سێینەی (وادی كفران)ی رۆماننووس زوهدی داوودی- خوێندنەوەیەكی سۆسیۆمێژوویی. (بەزمانی عەرەبی).

- لەساڵی ١٩٩١ ەوە ئەندامی یەكێتی نووسەرانی كوردە.

- ئەندامی سەندیكای رۆژنامەنووسانی كوردستانە.

- ئەندامی سەندیكای رۆژنامەنووسانی جیهانیە.

- حاڵی حازر مامۆستایە لە كۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەكان-بەشی كۆمەڵناسی لە زانكۆی سلێمانی، وانەی (سۆسیۆلۆژیای مەعریفە) دەڵێتەوە.

- ئیمەیلی نووسەر: nawzadaa@yahoo.com